INSTYTUT TURYSTYKI

MACIEJ DRZEWIECKI

WIEJSKA PRZESTRZEŃ REKREACYJNA

BK

Instytut Turystyki

MACIEJ DRZEWIECKI

WIEJSKA PRZESTRZEŃ REKREACYJNA

796,5:338,48

Warszawa 1992

Recenzenci: doc. dr hab. Władysława Stola
doc. dr Stanisław Wawrzyniak

INSTYTUT TURYSTYKI
BIBLIOTEKA
WARSZAWA

7522

Instytut Turystyki, Dział Wydawnictw, ul. Merliniego 9a
02-511 Warszawa, tel. 48-85-61

SPIS TREŚCI

1. Problemy, hipotezy, pojęcia 5

2. Badania problemów rekreacji na terenach wiejskich na tle jej przemian historycznych 15

2.1. Okres do 1980 r. 16

2.2. Badania polskie 1960–1990 r. 25

2.3. Okres 1980–1990 r. 27

3. Przestrzeń rekreacyjna — elementy teorii 45

3.1. Miejsce rekreacji w przestrzeni geograficznej i delimitacja przestrzeni rekreacyjnej 45

3.2. Niektóre elementy teorii przestrzeni rekreacyjnej 53

3.3. Koncepcja teoretyczna wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej 60

3.4. Dynamika przemian wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej 76
3.4.1. Determinanty rozwoju rekreacji wiejskiej 76
3.4.2. Fazy przemian wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej 84

4. Wiejska przestrzeń rekreacyjna w Polsce 95

4.1. Identyfikacja wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej 95
4.2. Klasyfikacja gmin 104
4.3. Wiejska przestrzeń rekreacyjna wobec innych ujęć klasyfikacyjnych terenów wiejskich .. 116
5. Zakończenie 123
Bibliografia 125
Summary 143
Legendy do map 149

1. PROBLEMY, HIPOTEZY, POJĘCIA

Współczesna turystyka międzynarodowa[1] dynamicznie się rozwija i przekształca, przybierając wciąż nowe formy i postaci, ewoluując i ulegając cyklicznym wahaniom. Za przemianami tymi usiłuje nadążyć trudna do nazwania gałąź nauki, która od kilkudziesięciu lat bada tę dziedzinę życia, jednak wciąż jeszcze znajduje się w stadium tworzenia podstawowych pojęć i klasyfikacji, próbując znaleźć — raczej bez powodzenia — swoje miejsce w systemie nauk[2]. Zasadniczą trudność stwarza tu rozległość przedmiotu badań, który, jak zakładali klasycy — obejmować miałby całokształt stosunków i zjawisk związanych z podróżą o charakterze rekreacyjnym (W. Hunziker, 1973; W. Hunziker i K. Krapf, 1961). Ujęcie takie ściśle wiąże badania omawianej dziedziny życia z geografią, ekonomią, demografią, naukami społecznymi, medycznymi (Z. Warszyńska i A. Jackowski, 1979), politycznymi (Hunziker 1973) oraz grupą nauk technicznych (głównie urbanistyka i ruralistyka), zawierających w sobie nawet elementy sztuki, a w każdym razie estetyki. Zestawienie to nie zawiera wszystkich możliwych relacji, jeśli zważyć, że celem

---

[1] Aparat pojęciowy stosowany w pracy wyjaśniono w dalszym ciągu rozdziału 1 oraz w rozdziale 3.

[2] W sprawach istnienia i charakteru nauki, badającej problemy wypoczynku (w szerokim znaczeniu) wypowiadali się: K. Krapf, 1957; A. J. Burkart i R. S. Medlik 1974; Z. Kowalewski, 1977, 1978; K. Przecławski, 1978; K. Rogoziński, 1985; T. Skalska, 1986; M. Łabaj, 1987; R. Winiarski, 1987; O. Soubeyran, 1987, wskazując m.in. na niedorozwój badań i metod (Skalska), brak ogólnej teorii turystyki i konieczność jej sformułowania (Krapf, Skalska, Burkart i Medlik, Winiarski, Przecławski, Kowalewski), potrzebę uczynienia turysty przedmiotem badań i zerwania z paradygmatem podejścia ilościowego (Soubeyran), potrzebę badań zintegrowanych, interdyscyplinarnych (Łabaj, Kowalewski) oraz uznając istnienie specyficznego pola badań turystycznych (Rogoziński).

podróży rekreacyjnej może być — w zależności od przyjętej definicji turystyki czy rekreacji — udział w kongresach, wyprawach odkrywczych, kursach „survival" (przetrwania), spotkaniach religijnych czy wielu innych formach wykorzystania czasu wolnego.

Niniejsza praca sytuuje się generalnie w obrębie nauk geograficznych, jednak — podobnie jak większość badań z dziedziny turystyki (rekreacji) — dotyka innych nauk o przestrzeni, nauk społecznych i ekonomii. Nie zawiera ona bezpośrednich aspektów aplikacyjnych, jednak istota jej koncepcji zasadza się na połączeniu spojrzenia teoretycznego i empirycznego z planistycznym, jej bowiem wynik można traktować dwojako: jako stwierdzenie istnienia pewnych zjawisk przestrzennych oraz jako propozycję do wykorzystania przez planistów.

Przedmiotem badań pracy jest **wiejska przestrzeń rekreacyjna** (WPR) stanowiąca część rzeczywistości geograficznej i z tej racji uznana za realnie istniejący obiekt materialny[3]. W obrębie tematu analizą są objęte kryteria delimitacji WPR, identyfikujące pośrednio przedmiot badań, który bezpośrednio nie jest uchwytny empirycznie. Wyniki dociekań mogą w pełni służyć potrzebom gospodarki przestrzennej i stanowić jeden z elementów wyjściowych do konstrukcji planu zagospodarowania.

Problematyce delimitacji przestrzeni rekreacyjnej i jej usytuowania w obrębie przestrzeni geograficznej, rodzajom przestrzeni rekreacyjnej i ich lokalizacji, wreszcie delimitacji WPR i dynamice jej przemian, w tym barierom i stymulatorom oraz fazom rozwoju rekreacji w przestrzeni wiejskiej, poświęcone są rozważania teoretyczne zaprezentowane w rozdziale trzecim, ujęcie zaś empiryczne przedstawione jest w rozdziale czwartym. Opracowanie dotyczy tylko jednego z rodzajów wypoczynku oraz jednego z fragmentów przestrzeni, w której się odbywa. Jest to turystyka wiejska, stanowiąca jedną z nowych form rekreacji (nazywanych najczęściej „turystyką alternatywną"). Turystyka wiejska rozwija się w Europie Zachodniej i Ameryce Północnej przeważnie na obszarach o relatywnie małej atrakcyjności przyrodniczej, poszukuje nowych rozwiązań i nowych wartości. W pracy pominięto badane zazwyczaj przez geografię turyzmu problemy waloryzacji cech przyrodniczych terenu (rzeźby, klimatu, hydrografii itp.), jego zagospodarowania przestrzennego, osadnictwa wraz z bazą materialną (wsie letniskowe, kwatery prywatne[4]), regionalizacji, a wreszcie — *last but not least* — ruchu turystycznego. Wiele tych problemów z oczywistych względów znajduje odbicie w opracowaniu, co zostanie omówione w poszczególnych rozdziałach, jed-

---

[3]Bliższe rozwinięcie tej opinii zawiera podrozdział 3.3.

[4]Problemy te były przedmiotem wcześniejszych badań autora (por. M. Drzewiecki 1977, 1978, 1980, 1986, 1987 a/.

nakże w bardziej syntetycznym ujęciu, powiązanym z przedmiotem badania innym niż w większości dotychczasowych studiów.

Przed podjęciem dalszego wywodu konieczne jest wyjaśnienie zakresu znaczeniowego każdego członu, wchodzącego w skład pojęcia „wiejska przestrzeń turystyczna". Przede wszystkim należy poświęcić nieco uwagi zbliżonym znaczeniowo pojęciom: turystyka, rekreacja, wypoczynek i ich zdefiniowaniu.

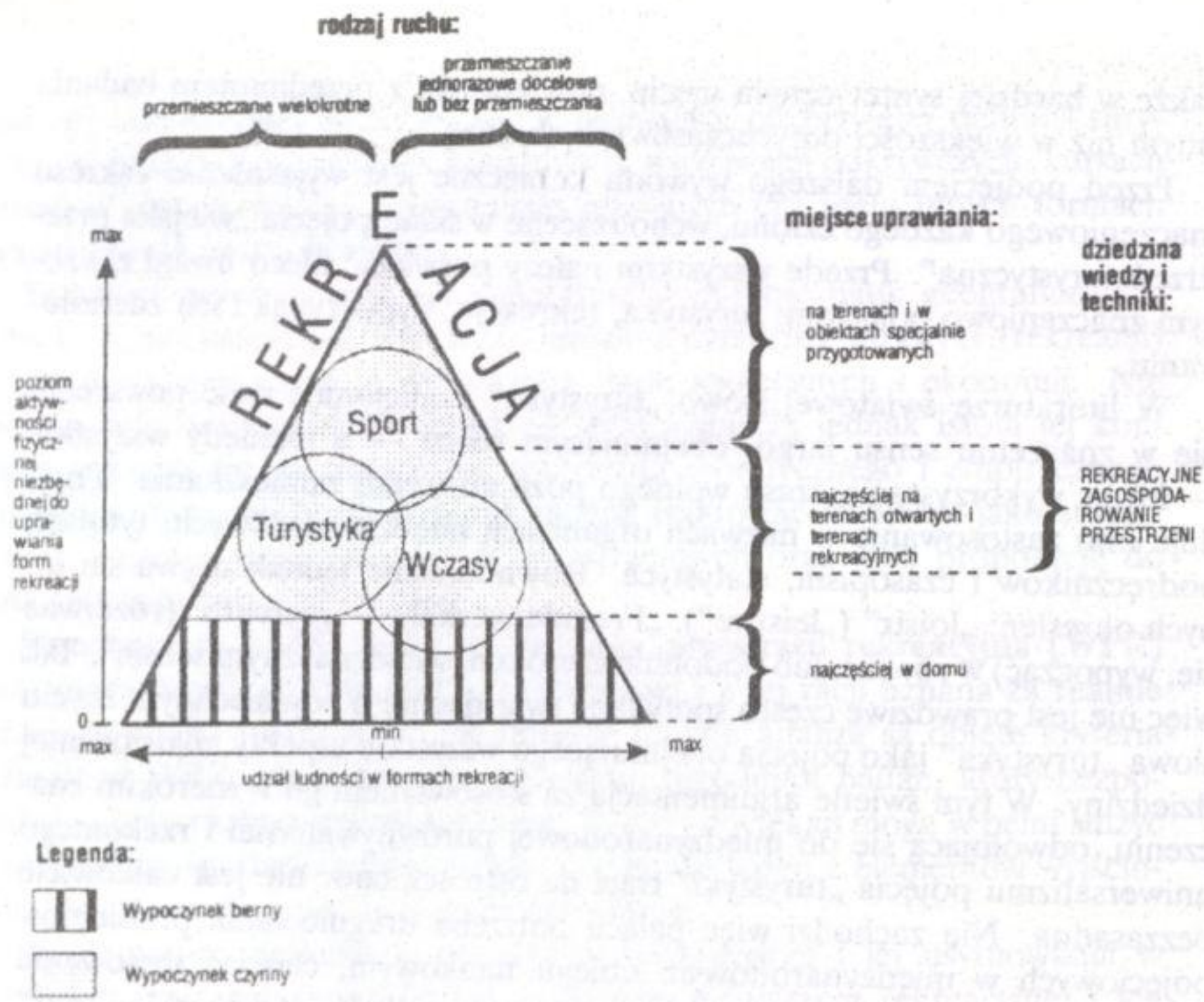
W literaturze światowej słowo „turystyka" funkcjonuje dość powszechnie w znaczeniu sensu largo, obejmującym różne — a niekiedy wszystkie — formy wykorzystania czasu wolnego poza miejscem zamieszkania. Znajduje ono zastosowanie w nazwach organizacji międzynarodowych, tytułach podręczników i czasopism, statystyce. Równocześnie jednak używa się innych określeń: „loisir" („leisure"), „Fremdenverkehr", „recreate" (rozerwać się, wypocząć) w równie, lub podobnie szerokim, wieloznacznym sensie[5]. Tak więc nie jest prawdziwe często spotykane twierdzenie o powszechnym użyciu słowa „turystyka" jako pojęcia obejmującego wszystkie aspekty analizowanej dziedziny. W tym świetle argumentacja za stosowaniem go w szerokim znaczeniu, odwołująca się do międzynarodowej porównywalności i rzekomego uniwersalizmu pojęcia „turystyki" traci na ostrości, choć nie jest całkowicie bezzasadna. Nie zachodzi więc paląca potrzeba uregulowania problemów pojęciowych w międzynarodowym obiegu naukowym, chociaż stosowanie słowa „turystyka", etymologicznie związanego z podróżą (francuskie „tour" oznacza obrót, objazd, przechadzkę, podróż), budzi wątpliwość w odniesieniu do stacjonarnego pobytu w miejscowości docelowej, co również miałoby składać się na to pojęcie.

W języku polskim istnieje jednak wyraźna potrzeba rozgraniczenia zakresu znaczeniowego pojęć, stosowanych często zamiennie, w nazwach zaś instytucji i wydawnictw niekonsekwentnie. Zabieg taki jest niezbędny w tej pracy i stanowi jednocześnie propozycję do wykorzystania w terminologii naukowej (M. Drzewiecki, 1983).

Przyjmując swoisty układ współrzędnych, w którym oś pozioma oznacza udział ludności w poszczególnych formach wykorzystania czasu wolnego, oś zaś pionowa przedstawia poziom aktywności fizycznej, niezbędnej do korzystania z danej formy, zbudowano trójkąt obejmujący wszystkie możliwe rodzaje wypoczynku. Nadrzędnym znaczeniowo pojęciem jest „rekreacja",

---

[5]Np. J. Dumazedier, G. Prost, 1966, Geographie du loisir, /w:/ Geographie Generale, Paris; K. C. Mac Murry, C. M. Davis 1954. Recreational Geography, [w:] American Geography, Inventory and Prospects, Syracuse University Press; A. Klaus, 1975 Fremdenverkehrsgeographic I, Wien, Hochschullehr — gang für Fremdenverkehr.

Ryc. 1. Zakres znaczeniowy podstawowych pojęć

będąca odtwarzaniem (regeneracją)[6] sił duchowych i fizycznych człowieka (T. Bartkowski, 1977; S. Wawrzyniak, 1983). Synonimem rekreacji jest wypoczynek (bierny i czynny) i w takim sensie to pojęcie jest używane zamiennie w dalszym tekście. Wypoczynek bierny, głównie w postaci snu, jest niezbędny do życia wszystkich ludzi, nie wymaga żadnej aktywności fizycznej i dlatego zajmuje miejsce u podstawy trójkąta. Kolejne pozycje (wzdłuż osi pionowej w górę trójkąta) zajmują rodzaje działalności wymagające coraz więcej wysiłku fizycznego i stąd dostępne dla mniejszej liczby ludności, na przykład (w porządku wynikającym z obu kryteriów): leżakowanie, czytelnictwo, kibicowanie sportowe, majsterkowanie, gry zręcznościowe, myślistwo, wycieczki samochodowe, turystyka rowerowa, taniec towarzyski. Wszystkie te formy są odmianami rekreacji, ale nie wszystkie są przedmiotem badań jednej na-

[6]Inne zdanie reprezentują M. Demel i W. Humen (1970), którzy w pojęciu rekreacji widzą również zajęcia służące „pomnożeniu sił witalnych, rozrywce i rozwojowi własnej osobowości" (s. 7). Również dokumenty Soboru Watykańskiego II przypisują rekreacji funkcję rozwijania osobowości.

uki. Geografię, a także gospodarkę przestrzenną, w których obrębie mieści się tematyka niniejszej pracy, interesuje wyłącznie rekreacja uprawiana na otwartych terenach pozamiejskich („outdoor recreation"). W tym też znaczeniu — jeżeli nie zaznaczono inaczej — termin „rekreacja" używany jest w dalszym tekście. Nie obejmuje rekreacji uprawianej w domu, w osiedlu, w lokalach i obiektach specjalnych.

Pojęcie „turystyka" należałoby używać sensu stricto i zgodnie z etymologią oraz tradycją języka polskiego zarezerwować je wyłącznie dla form mobilnych, związanych z wielokrotnym przemieszczaniem. Dla pobytowych zaś form wypoczynku, związanych z jednorazowym przemieszczeniem docelowym oraz przebywaniem w jednym miejscu w celach zdrowotnych, hobbistycznych, religijnych i innych, powinno się stosować każdorazowo odpowiednie pojęcia. Wśród nich polskie nazewnictwo, silnie zakorzenione w społeczeństwie, wyróżnia pojęcie „wczasów" (A. Kamiński, 1965) jako wypoczynku zorganizowanego, najczęściej z zapewnionym całodziennym wyżywieniem i programem. Ten rodzaj wypoczynku jest przeznaczony dla osób preferujących wygodną i nie wymagającą inicjatywy rekreację, najczęściej urlopową. Pojęcie „wczasy" jest nieprzetłumaczalne na języki zachodnie, gdyż w krajach gospodarki rynkowej nie występuje podobna forma rekreacji, w Polsce też zresztą ma tendencję zanikową[7].

Turystyka wymaga większego wysiłku fizycznego niż wczasy i dlatego na wykresie umieszczona jest nieco wyżej. Miejsce obu form w połowie wysokości trójkąta uzasadnione jest niezbędną potrzebą, a zarazem możliwością realizacji dzięki turystyce biologicznego minimum aktywności ruchowej stanowiącego elementarne wymaganie fizjologiczne współczesnego człowieka (A. Brodniewicz, 1976; T. Łobożewicz, 1983).

Ograniczenie pojęcia „turystyka" do form mobilnych nie pozostaje w sprzeczności z najbardziej humanistyczną i wielokrotnie cytowaną definicją (J. M. Matley, 1976; D. Gilbert i L. Tung, 1990) uznającą, że turystyka w ścisłym znaczeniu jest w istocie aktywnością przyjemnościową, w której pieniądze zarobione w miejscu zamieszkania są wydawane w miejscach odwiedzanych, co oznacza dowolność użycia czasu i pieniędzy.

Uznanie nadrzędności pojęcia „rekreacja" wobec wszystkich innych form wypoczynku oznacza, że w obrębie przestrzeni geograficznej mogą być uprawiane te jego rodzaje, które są realizowane na wszystkich terenach położonych poza obiektami budowlanymi.

---

[7]W dalszym tekście określenia: rekreacja, turystyka, wczasy i wypoczynek używane będą w znaczeniu podanym w tym rozdziale, z wyjątkiem stosowania ich w opisie prac innych autorów, kiedy znaczenie terminów wynika z oryginalnej terminologii stosowanej przez autorów tych opracowań.

Przedmiotem zainteresowania niniejszej pracy są jednak wyłącznie tereny nie związane bezpośrednio z budynkami i osiedlami mieszkaniowymi w miastach (w terminologii urbanistycznej w skład „terenów mieszkaniowych brutto" wchodzą także zieleńce i skwery osiedlowe), lecz bardziej od nich oddalone obszary, położone w okolicach wiejskich. Dysponują one cechami sprawiającymi, że stają się źródłem inspiracji nowego rodzaju ruchu rekreacyjnego.

Drugim członem pojęcia WPR wymagającym interpretacji jest „wiejskość". Najprostszym sposobem wyróżnienia obszarów wiejskich jest kryterium formalno-administracyjne i uznanie, że są to wszystkie obszary położone poza granicami miast. Jednakże — jak słusznie zauważa J. de Weerdt (1988) — w ten sposób odmawia się wiejskości jej specyficznych cech i własnego bytu społeczno-ekonomicznego. Nieco bliższa pojęciu wsi w znaczeniu tradycyjnym jest definicja Brytyjskiej Rady Turystyki, która uznaje, że określenie „wieś" (okolica wiejska — country side) „odnosi się do wszystkich rolnych, leśnych i innych terenów otwartych, łącznie z osadzonymi tam wsiami i małymi miastami, poniżej 10 tys. mieszkańców" (D. Gilbert i L. Tung 1989, s. 166). Autorzy przyznają jednak, że szeroki zakres tej definicji sprawia, że obejmuje ona nie tylko obszary „uznane za wiejskie" (rural), ale także w różnym sensie i w różnym stopniu zdegradowane. Ujęcia takiego nie da się jednak pogodzić z charakterem wsi jako środowiska tradycyjnie uznawanego za bliskie naturalnemu i tym samym predysponowanego do pełnienia funkcji rekreacyjnych. Rozwiązanie tego dylematu tkwi w podziale przestrzeni wiejskiej na dwie części, które H. Grolleau i A. Ramus (1986, cyt. za J. Weerdtem, 1988) definiują jako: „wieś podlegającą wpływom miejskim, w pobliżu miast, gdzie pracujący często znajdują zatrudnienie i gdzie rolnicy stanowią zdecydowaną mniejszość oraz głęboką wieś, bardziej oddaloną od miast i bardziej rolniczą" (op.cit., s. 79).

W ten sposób, rozwijając myśl autorów, można uznać, że pierwotne przeciwstawienie wieś – miasto, dotychczas raczej formalne, umacnia się i „głęboka wiejskość" zostaje zdeterminowana przez opozycje: rozwój – stagnacja, nowoczesność – tradycja, dzieła człowieka – przyroda. Co więcej, im bardziej rozszerza się kontrast pomiędzy wsiami urbanizującymi się, zbliżonymi do miast i czysto rolniczymi oraz potęguje „reruralizacja" i wyludnianie tych ostatnich (E. Eberhardt, 1989 a, b; E. Stasiak, 1983), tym bardziej uzyskują one wyższą rangę atrakcyjności rekreacyjnej.

Uznanie dychotomicznego charakteru obszarów wiejskich jest merytorycznie przejrzyste i rozwiązuje pozorną sprzeczność, jaka tkwi w pojęciu wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej. Sprzecznością tą jest połączenie w jednym określeniu dwóch przeciwstawnych elementów, jakie stanowi odtwa-

rzanie sił duchowych i fizycznych (rekreacja) oraz przebywanie w terenie zdegradowanym, niekorzystnie a być może nawet szkodliwie oddziałującym na zdrowie psychiczne lub fizyczne (wieś w znaczeniu formalnym). Byłoby to zaprzeczeniem rekreacji jako odnowy sił. Przez przyjęcie dualistycznego charakteru wsi sprzeczność zostaje usunięta, jednakże założenie to nie daje podstaw do jednoznacznej delimitacji terenów wiejskich, bez przeprowadzenia specjalnych studiów, które określiłyby, czym jest wieś. Poszukiwania ekologicznych kryteriów delimitacji wsi są również mało przydatne dla wyznaczenia obszaru badań tej pracy. Cechy „wiejskiego" sposobu użytkowania ziemi wyróżnione przez A. S. Kostrowickiego (1978, cyt. za W. Stolą 1987) jak: biogeniczność wykorzystywania zasobów przyrody, występowanie progów biocenotyczno-genetycznych oraz uzależnienie procesów gospodarczych i życia społecznego od rytmów przyrody nie dadzą się sformalizować przestrzennie. Zabieg taki jest utrudniony z powodu przenikania się i w miarę oddalania od granic miasta — stopniowej wymiany funkcji technoprodukcyjnych na biogeniczne, występujące w strefach podmiejskich. Ze względu na trudności metodyczne oraz ze względów utylitarnych W. Stola (1987) w swej pracy o klasyfikacji funkcjonalnej obszarów wiejskich uznała za tereny wiejskie te, które położone są między miastami wydzielonymi. J. Kostrowicki (1976) zauważa, że na takich terenach, położonych między dużymi miastami i aglomeracjami miejskimi przeważa rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo oraz rekreacja wraz ze związanymi z tymi funkcjami: przetwórstwem, osadnictwem, usługami i urządzeniami infrastruktury technicznej. W ujęciu takim mieszczą się również małe miasta, lecz jak argumentuje W. Stola (1987) — są one funkcjonalnie mocno związane ze wsią i pod tym względem niewiele się różnią od innych gmin zlokalizowanych we wsiach.

Istnienie i rozwój obszarów przejściowych, o cechach pośrednich między wsiami a miastami, jest trwałą i narastającą cechą współczesnego zagospodarowania przestrzennego krajów rozwiniętych. Obszary „mieszane" powodują, że granica dychotomii „wieś – miasto" staje się nieczytelna, powstają bowiem strefy miejsko-wiejskiego continuum (R. E. Pahl 1966, cyt. za W. Stolą 1987) i poszukiwanie precyzyjnego rozgraniczenia staje się trudne i mało uzasadnione w tej pracy.

Podejście J. Kostrowickiego, W. Stoli i R. E. Pahla odpowiada generalnie potrzebom definicji wsi z punktu widzenia rekreacji. Korygując nieznacznie cytowane sformułowania, pojęcie wsi należałoby odnosić do rolnych i łąkowych terenów otwartych, nie noszących cech wyraźniejszej degradacji środowiska przyrodniczego i kulturowego, wraz ze zlokalizowanym tam osadnictwem oraz enklawami innych rodzajów użytkowania, w tym lasów, wód i nieużytków. Pominięcie w podanym wyżej określeniu lasów, wód i rzeźby

terenu jako głównych wyznaczników pojęcia wsi i ograniczenie się do terenów otwartych[8], wskazuje, że przedmiotem zainteresowanie tej pracy są tereny wiejskie o relatywnie niewielkiej wartości rekreacyjnej, gdyż wartości najwyższe przypisywane są obszarom górskim, wyżynnym i wybrzeżom, znacznie zalesionym i bogatym w wody powierzchniowe (morskie, jeziorne i rzeczne).

Termin „przestrzeń" wchodzący w skład pojęcia WPR omówiono szczegółowo w podrozdziale 3.1.

Rekapitulując poczynione wyżej założenia uznano za właściwe przyjęcie kryterium formalnego i badaniem wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej objęto wszystkie gminy w Polsce, w których istnieją urzędy gmin, bądź wspólne urzędy gminy i miasta. Wyłączenie terenów zdegradowanych, na których z definicji nie może odbywać się rekreacja, następuje w procesie delimitacji WPR, przedstawionym w rozdziale czwartym.

Wobec tak określonego przedmiotu i obszaru dociekań wyłania się kilka problemów badawczych do rozwiązania:

1) Czy WPR, podobnie jak niektóre inne twory różnorakich podziałów i delimitacji przestrzennych, zwłaszcza ekonomiczno-geograficznych, jest realnie istniejącym obiektem, czy też jedynie narzędziem badawczym?

2) Czym jest WPR, jakie ma cechy, za pomocą jakich kryteriów można ją zdelimitować, jakie jest jej rozmieszczenie oraz rozmiary?

3) Jakim procesom i zmianom podlega WPR, jaki jest ich mechanizm i w jakim kierunku te zmiany zmierzają, czym są zdeterminowane, czy i jak można je skwantyfikować, jakie funkcje matematyczne określają te procesy?

4) W jaki sposób WPR jest użytkowana, przez jakich użytkowników, w jakim celu, czy cele i sposoby użytkowania pozostają w harmonii lub sprzeczności z innymi celami ogólnospołecznymi lub celami innych podmiotów (użytkowników)?

Pierwszy z problemów badawczych rozstrzygnięto á priori, przyjmując jako aksjomat, że wiejska przestrzeń rekreacyjna istnieje realnie, gdyż stanowi środowisko dostrzegane i użytkowane przez osoby wypoczywające oraz wywiera na rekreantów wymierny, korzystny wpływ. Bliższe rozwinięcie tego stanowiska zawiera rozdział trzeci.

---

[8]Warto zwrócić uwagę, że również z formalnego punktu widzenia właściciele terenów wiejskich (rolnicy indywidualni i PGR-y) dysponują jedynie gruntami uprawnymi (z enklawami innych rodzajów użytkowania) i terenami osiedleńczymi, lecz bez większości lasów, będących w gestii administracji lasów państwowych. Tereny leśne pozostają również poza zasięgiem działania samorządów gmin.

Problemy badawcze zawarte w drugiej grupie pytań są przedmiotem dociekań teoretycznych (rozdział trzeci) oraz części empirycznej (rozdział czwarty), problemy zaś zawarte w trzeciej grupie rozwiązano hipotetycznie (rozdział trzeci), jednak bez analizy możliwości kwantyfikacji i określenia funkcji matematycznych. Problemy ujęte w czwartej grupie i wskazane wyżej części grupy trzeciej zostały pominięte i stanowią element przyszłych badań.

Sformułowanie problemów badawczych pracy pozwala skoncentrować się na głównej hipotezie opracowania, która zostanie przedstawiona w postaci ciągu następujących hipotez cząstkowych:

1. Konieczność rekreacji jest naturalną potrzebą człowieka wynikającą z sekwencji: praca – wypoczynek fizyczny – zaspokojenie potrzeb duchowych. Rekreacja obejmuje człon drugi i część trzeciego.

2. W miarę rozwoju urbanizacji, „odrywania się" od przyrody i jednoczesnej technicyzacji życia, powodujących dehumanizację otoczenia, wzrasta zapotrzebowanie na wypoczynek w środowisku o przewadze form przyrodniczych i zbliżonym do prostych form antropogenicznych.

   Ważnym motywem tej tendencji jest przywiązanie znacznej części obecnej ludności miejskiej do miejsca swego wiejskiego pochodzenia. Skądinąd dążenie do życia w możliwie bliskim kontakcie z przyrodą jest we wszystkich środowiskach społecznych jedną z podstawowych cech współczesnej kultury, zwłaszcza w cywilizacjach najwyżej rozwiniętych (B. Berry, Q. Gillard, 1977).

3. Wymienione poprzednio czynniki, łącznie z atawistyczną chęcią wędrowania oraz kurczącymi się zasobami terenów najcenniejszych pod względem przyrodniczym, które trzeba będzie chronić przed masowym ruchem rekreacyjnym, a także wymagania racjonalnej gospodarki przestrzennej, zwłaszcza potrzeba dekoncentracji terenów intensywnie zagospodarowanych, skłaniają do przeniesienia dużej części zainteresowań rekreacyjnych z terenów tradycyjnie uznanych za najcenniejsze na tereny o niższej randze atrakcyjności, wśród których dominują obszary wiejskie (w rozumieniu podanym poprzednio).

4. Obszary wiejskie nie zaliczone do terenów o wysokiej atrakcyjności, gdzie rozwinęły się miejscowości i rejony rekreacyjne, do niedawna były uznawane za bezużyteczne lub mało przydatne dla rekreacji. Tymczasem pełnią one już dziś pewną rolę w wypoczynku ludności miast (J. Kostrowicki, 1976). Dysponują wieloma korzystnymi dla rekreacji cechami o charakterze przyrodniczym i psychoprzestrzennym, a także walorami antropo-

genicznymi. Są wśród nich zarówno atrakcje wypoczynkowe, jak i techniczne warunki umożliwiające rekreację[9].

5. Ze względu na powyższe uwarunkowania znaczenie rekreacyjne obszarów wiejskich zapewne będzie wzrastać, tak że w przyszłości ich funkcja rekreacyjna może stać się jedną z najważniejszych, wypierając gospodarkę rolną i leśną. Funkcja rekreacyjna stanowi także, jak wskazują doświadczenia krajów zachodnich (Z. Weerdt, 1988), jedyną niekiedy szansę wykorzystania, lub wręcz uratowania od zagłady, obiektów zabytkowego budownictwa wiejskiego, a nawet całych tradycyjnych układów osadniczych.

Teza główna

W obrębie przestrzeni geograficznej istnieją, silnie zróżnicowane regionalnie, podprzestrzenie rekreacyjne obejmujące obszary dysponujące zróżnicowanymi walorami przyrodniczymi i antropogenicznymi korzystnymi dla różnych form wypoczynku. W ich ramach dokonują się **przestrzenne procesy rekreacyjne**[10], które łącznie z pozostałą działalnością gospodarczą wywołują różnokierunkowe zmiany strukturalne, powodujące wahania proporcji pomiędzy elementami pochodzenia przyrodniczego i antropogenicznego oraz ich zmiany jakościowe. W efekcie następuje obniżenie lub podwyższenie wartości przestrzeni z punktu widzenia potrzeb rekreacyjnych społeczeństwa. Zmiany te mają charakter falowy[11].

Procesami rekreacyjnymi zająć się powinna powstająca teoria przestrzeni rekreacyjnej, której zadaniem winno być określenie ich charakteru i wyjaśnienie działania, zdefiniowanie przekształcającej się pod wpływem tych procesów oraz innych działań gospodarczych zmiennej zależnej, jaką jest przestrzeń rekreacyjna, a także wyznaczenie ich korelat w postaci związków funkcyjnych lub innych zależności pomiędzy cechami przestrzeni i procesami na nią wpływającymi. Za pomocą teorii przestrzeni rekreacyjnej możliwe także będzie prognozowanie przebiegu procesów rekreacyjnych i wynikających stąd przekształceń poprzez określenie, jakiego rodzaju procesy rekreacyjne i gospodarcze prowadzą do powstawania określonych zmian przestrzennych, pożądanych i niepożądanych społecznie.

---

[9] Infrastruktura techniczna i usługowa, zagospodarowanie turystyczne oraz zabudowa wiejska

[10] Pojęcie „przestrzenne procesy rekreacyjne" używane jest w pracy dla oznaczenia ogółu zjawisk związanych z powstawaniem, rozwojem i przekształcaniem przestrzeni rekreacyjnej i obejmuje ruch osób i pojazdów dokonywany w celach wypoczynkowych oraz zagospodarowywanie terenu (obszarów i miejscowości) na potrzeby uczestników tego ruchu. Jak wynika z powyższego, omawiane pojęcie nie dotyczy zagadnień odnowy biologicznej człowieka

[11] Rozwinięcie tezy głównej zawiera podrozdział 3.2.

2. BADANIA PROBLEMÓW REKREACJI NA TERENACH WIEJSKICH NA TLE JEJ PRZEMIAN HISTORYCZNYCH

Rekreacja jako katalizator wielokierunkowych przemian w środowisku wiejskim krajów europejskich, głównie alpejskich, stała się przedmiotem badań naukowych już w okresie międzywojennym (A. Mariotti, 1927), jednakże głównym nurtem zainteresowań nauki w tym okresie były problemy ekonomiczne ruchu rekreacyjnego[12]. Badaniami nieco zbliżonymi do problematyki klasyfikacji wiejskich terenów rekreacyjnych były szeroko rozwinięte po II wojnie światowej studia nad typologią wsi, związane z zarysowującą się wówczas ostro ekspansją form miejskich na tereny wiejskie, referowane szczegółowo w rozprawie W. Stoli (1987). Badania koncentrowały się początkowo na zagadnieniach rozróżnienia funkcji typu miejskiego, wiejskiego

[12]Badaniami ruchu turystycznego zajęli się ekonomiści zachodni już w XIX wieku, kiedy to Edward Guyer w 1895 r. i Luigi Bodio w 1899 r. opublikowali pierwsze prace związane ze statystyką ruchu i wpływem turystyki na bilans płatniczy. Poważna literatura naukowa pojawiła się po I wojnie światowej i koncentrowała się w dalszym ciągu na badaniu ruchu turystycznego, jego struktury i sezonowości oraz gospodarce przedsiębiorstw hotelowych, a ich ukoronowaniem była praca M. Troisi'ego „Zysk turystyczny" (1940) określająca rentę turystyczną i jej uwarunkowania. Owocem badań empirycznych było określenie jakościowo-funkcjonalnych zależności elementów budujących zjawisko turystyki oraz podstaw nauki o ruchu turystycznym sformułowanych w pracach W. Hunikera i K. Krapfa (według K. Krapfa 1957). Por. także przypis 7 w rozdziale 1.

i pośredniego przy użyciu prostych miar opierających się na analizie zatrudnienia. Z czasem liczba kryteriów wzrastała i udoskonalano precyzję ich interpretacji, doprowadzając do ujęcia wielofunkcyjności i badań wzajemnego związku urbanizacji, uprzemysłowienia i funkcji usługowych z działalnością rolniczą. Wiele uwagi poświęcano problemowi obszarów wyludniających się, uwypuklając ich dynamikę (obszary odporne na wpływy zewnętrzne, „odnowione" demograficznie itd., por. Aitchison i inni, 1981, cyt. za W. Stolą, 1987) oraz związkom i zależnościom miasto – wieś, przy czym zastosowanie maszyn cyfrowych umożliwiło analizę niekiedy kilkudziesięciu cech – kryteriów. Opracowaniem inspirującym pewne rozwiązania metodologiczne tej pracy było studium A. Stasiaka i A. Rucz-Pruszyńskiej (1978), w którym określono graniczne wartości liczbowe wskaźników, charakteryzujące istnienie i wagę danej funkcji terenów wiejskich. W badaniach W. Stoli (1987) dla cech bio- i technogenetycznych oraz usługowych spośród 25 analizowanych mierników wybrano sześć, które po przeprowadzeniu normalizacji, rangowania i grupowania pozwoliły na wyróżnienie ośmiu kategorii funkcjonalnych terenów wiejskich (rolniczo-leśno-przemysłowo-turystycznych w różnych kombinacjach).

Funkcje rekreacyjne, o ile występują w klasyfikacjach terenów wiejskich, mierzone są wskaźnikami liczby miejsc noclegowych lub natężeniem ruchu z nimi związanego, co — jak przedstawiono w podrozdziale 3.3. — jest ujęciem zupełnie innego rodzaju niż w koncepcji teoretycznej wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej przedstawionej w tej pracy.

W sytuacji, gdy w literaturze przedmiotu brak bezpośrednich odniesień do problematyki klasyfikacji terenów wiejskich z punktu widzenia rekreacji, podstawowym celem przeglądu piśmiennictwa obok rejestracji poglądów na temat rodzajów zjawisk rekreacyjnych, ich hierarchii i współzależności (o ile poglądy takie występują) jest określenie cech oraz form rekreacji, występujących na obszarach wiejskich, a także preferencji osób tam wypoczywających. Informacje te, w połączeniu z interpretacją teoretyczną wszystkich analizowanych w literaturze zjawisk rekreacyjnych na wsi, mają w ostatecznym wyniku posłużyć do prawidłowego doboru kryteriów delimitacji wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej i do skonstruowania przesłanek budowy elementów teorii przestrzeni rekreacyjnej.

2.1. Okres do 1980 r.

W okresie poprzedzającym II wojnę światową turystyka europejska — choć w pierwszej połowie XX wieku uległa znacznej demokratyzacji (J. Warszyńska, A. Jackowski, 1979) — wciąż jeszcze miała raczej elitarny charakter. Ruch turystyczny koncentrował się w znanych uzdrowiskach al-

pejskich i nadmorskich oraz sławnych ośrodkach i miejscowościach zabytkowych, głównie w krajach basenu śródziemnomorskiego. Nie ujawniły się na szerszą skalę zjawiska świadczące o szerszym zainteresowaniu turystów terenami wiejskimi oraz odpowiadające im znaczące opracowania naukowe opisujące, rejestrujące i analizujące te procesy. Nie można jednak jednocześnie nie zauważyć, że w krajach alpejskich rozwijało się szeroko hotelarstwo „pensjonatowe" w niewielkich wsiach górskich, a w całej Europie istniał od dawna zwyczaj wyjazdów na letniska wiejskie. Były to niewątpliwie procesy prekursorskie w stosunku do zjawisk obserwowanych w późniejszych okresach. Choć skromne ilościowo i różne jakościowo, to jednak przygotowywały emocjonalnie i racjonalnie zarówno turystów, jak i mieszkańców wsi do przyszłych, rozwiniętych działań w zakresie rekreacji.

Dominującą ilościowo i przestrzennie formą turystyki były w tym czasie indywidualne lub rodzinne pobyty w pensjonatach i hotelach, zwykle organizowane samodzielnie bez pośrednictwa biur podróży. Było to możliwe dzięki znacznej nadwyżce podaży nad popytem, co zapewniało łatwą dostępność do wszelkiego rodzaju usług turystycznych. Wysokie ceny, nie przeszkadzające jednak dobrze sytuowanej klienteli, zapewniały wystarczające obroty i tym samym odpowiedni zysk, nawet przy niepełnym wykorzystaniu potencjału recepcyjnego (J. Giezgała, 1977), przewozowego i obsługowego (handel, gastronomia, rozrywki itd.).

Ta korzystna i bezproblemowa sytuacja, mieszcząca się bez wyjątku w ramach teorii i praktyki wolnorynkowego systemu gospodarczego, nie wywoływała wyraźnego zapotrzebowania na poważniejsze badania naukowe i wynikające z nich korekty ujęć teoretycznych. Powstała natomiast pewna liczba opracowań opisowych, scharakteryzowanych w ogólnie dostępnych opracowaniach polskojęzycznych (G. Mariotti, 1963; K. Libera, 1969; K. Przecławski 1973; J. Warszyńska i A. Jackowski, 1979). Jednakże z czasem ta prosta sytuacja zaczęła się komplikować. Sprawił to znaczny wzrost ruchu turystycznego (np. we Włoszech w latach 1923–1937 ponad pięciokrotny — według Warszyńskiej i Jackowskiego, 1979), który mimo pewnych wahań koniunkturalnych i przerwy spowodowanej II wojną światową, żywiołowo rozwijał się zwłaszcza od 1950 r. (5,5-krotny wzrost w latach 1950–1970 w skali świata, op.cit.). Rezultatem były różnorakie zjawiska ekonomiczne, przestrzenne i społeczne, początkowo przyjmowane pozytywnie lub nawet entuzjastycznie, lecz w miarę ich narastania budzące obawy i sprzeciwy. Powstałą sytuację w zakresie relacji: turysta – środowisko scharakteryzował J. Krippendorf w słowach: „. . .w ciągu 25–30 lat za życia jednego tylko pokolenia, w szybkim tempie rozbudowaliśmy sieć drogową, całe rejony opasaliśmy kolejkami i wyciągami, zeszpeciliśmy drutami krajobraz, splantowali pagórki, wytyczyli

trasy i wykarczowali przesieki leśne, pobudowaliśmy domki i domeczki, pozamykali dostęp do morza, wioski górskie przekształciliśmy w ośrodki wypoczynkowe, „ucywilizowaliśmy" ziemie uprawne i krajobraz, zmieniając je w pola gier i zabaw" (J. Krippendorf, 1986, s. 91–92).

Najwyraźniej obserwowanym objawem negatywnych zjawisk była nadmierna koncentracja zagospodarowania turystycznego powodująca stopniowy zanik pierwotnych cech danego środowiska. Powstawały liczne hotele różnych kategorii i typów, pensjonaty z całodziennym wyżywieniem i restauracje, które wraz z wyspecjalizowanymi biurami podróży i ich środkami transportu (autobusy, promy) tworzyły przemysł turystyczny. Agencje turystyczne organizowały masowe wycieczki ze szczegółowo zaprogramowanym i obowiązującym uczestników planem. Ich główną cechą było odseparowanie turystów od codziennego życia miejscowej ludności, pozbawienie własnej inicjatywy, wręcz ubezwłasnowolnienie. Turyści zostali wtłoczeni w ramy sztywnych programów pobytu i zwiedzania. Wyłącznie dla nich tworzono specjalne rejony (sektory) wewnątrz jednostek osadniczych, z wszystkimi niezbędnymi usługami. Dotyczyło to nie tylko krajów „trzeciego świata", gdzie spotkanie z ludnością miejscową mogło być nieprzyjemne, ale także uboższych regionów śródziemnomorskich. Organizowano reżyserowane imprezy folklorystyczne, sprzedawano fałszywe wyroby sztuki ludowej i pamiątki, reklamowano inne niewybredne atrakcje[13]. System ten rozwijał się i nadal jest aktualny ze względu na znaczne korzyści finansowe, jakie przynosi przedsiębiorcom turystycznym i ludności miejscowej. Jest także wygodny dla turystów, a ze względu na masowość i sprawdzone formy organizacyjne, jest także pewny, umiarkowanie kosztowny dla przeciętnego odbiorcy, coraz częściej emeryta, dobrze sytuowanego i ciekawego świata.

Jednocześnie jednak rodziło się zainteresowanie bardziej zindywidualizowaną turystyką, zbliżoną do natury, a przy tym tańszą i zdrowszą. Spowodowało to zwrócenie uwagi na tereny wiejskie jako obszary potencjalnej ekspansji turystycznej.

W Europie Zachodniej dążenia te były zbieżne z dokonującą się w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych rewolucją techniczną w rolnictwie, związaną z rozwiniętą na wielką skalę produkcją ciągników, maszyn rolniczych, nawozów mineralnych i środków ochrony roślin. Modernizacja rolnictwa wywoływała procesy koncentracji oraz selekcji i eliminacji gospodarstw i wymuszała odpływ siły roboczej, którą bez trudu wchłaniały miasta, dzięki trwającej w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych koniunkturze gospodarczej. Koncentracja w rolnictwie wyrażała się spadkiem liczby go-

[13] Tematyka powyższa była szeroko relacjonowana na konferencji „Turystyka a styl życia", zorganizowanej w Warszawie w dniach 16–18.IX.1988 r.

spodarstw rolnych w ubiegłych 20–30 latach (1955–1975–1985) o 40–60% (Z. Smoleński, 1988). W wyniku odpływu ludności powstały pewne rezerwy w substancji budowlanej, a zarysowujący się w latach siedemdziesiątych zmierzch koniunktury ogólnogospodarczej spowodował potrzebę szukania dodatkowych źródeł zarobków, zwłaszcza na terenach o niskiej dochodowości rolnictwa, wynikającej z trudnych warunków przyrodniczych, np. w regionach alpejskich. Jako optymalne rozwiązanie sprawdziło się powszechne rozwijanie pozarolniczej działalności zarobkowej, również w zakresie rekreacji, w samym gospodarstwie, gdyż rozproszona zabudowa i raczej trudne warunki komunikacyjne nie sprzyjały dojazdom do pracy do ośrodków przemysłowych. Zaistniałą koniunkturę wykorzystali mieszkańcy miast, realizując różne formy rekreacji na wsi, rejestrowane szeroko przez zachodnią literaturę geograficzną. Podjęto wówczas skromne próby systematyzacji form rekreacji występujących samorzutnie na terenach wiejskich.

We Francji zarejestrowano „słoneczne wakacje" zainicjowane przez ludzi sztuki, wynajmowanie „umeblowanych pokoi" (w latach 1955–1975 powstało ponad 20000 obiektów tego rodzaju), „przyczepy campingowe na farmach", „zielone wakacje" organizowane w małych miasteczkach i wsiach, najważniejsze zaś to „powitanie na farmie" — pobyty kilkudniowe z wyżywieniem (J. M. Dewailly 1976 a, b).

Badania geograficzne nad zjawiskiem ekspansji turystyki na obszary wiejskie prowadzone w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych nie są oparte na autonomicznej koncepcji teoretycznej ani do niej, przynajmniej początkowo, nie doprowadzają. Koncentrują się na rejestracji faktów, posługując się w tym celu prostymi metodami opisowymi i kartograficznymi.

Najważniejszym zjawiskiem, jakie w tym okresie starają się uchwycić badacze, są przemiany fizjonomiczne i ekonomiczne wsi i dostosowanie jej do nowej funkcji. Funkcje rekreacyjne przejmują stare domy, remontowane w oczekiwaniu na potencjalnych kupców lub zamieniane na „gite rural" lub „chambre d'hote" (A. Guignand, 1997), a zbędne lub niefunkcjonalne pomieszczenia przekształca się w małe hotele, garaże, świetlice dla gości czy sklepy lub warsztaty samochodowe. Działania te podwyższają ogólny standard budowlany całej wsi, gdyż skłaniają także osoby nie zainteresowane do lepszej opieki nad swymi domami.

Proces ten w ewolucyjnych stadiach (w okresie 1966–72) przedstawił M. Bonneau (1973) na przykładzie zagrody bretońskiej. Forma zewnętrzna zagrody zmienia się zarówno w odniesieniu do jej układu przestrzennego, jak i materiałów wykończeniowych czy wyglądu i funkcji podwórza. Powstają nowe budynki, w wyniku czego podwórze otwarte zmienia się w zamknięte, a budynki gospodarcze przejmują funkcje noclegowe (M. Bonneau, 1973;

A. Soulier, 1973). Nie wszystkie budynki nadają się do przekształceń ze względu na zły stan techniczny, prymitywną konstrukcję, nieodpowiednie materiały użyte niegdyś do budowy, a w razie decyzji o przebudowie nie uzyskuje się zadowalającego standardu budynku. Czasem budynki w dobrym stanie technicznym stylizuje się folklorystycznie, dodając elementy tradycyjne, np. strzechy, piece czy kominki (M. Bonneau, 1973). Gospodarze oprócz modernizacji budynku wprowadzają szereg usprawnień i atrakcji dla wczasowiczów i ich dzieci: rowery, huśtawki, ogrody wypoczynkowe, pola do gier, zwłaszcza w większych gospodarstwach badanych w Belgii przez J. M. Dewaillyego (1976 b). Przekształcenia, jakim w okresie 1939–1969 uległa cała wieś, przedstawił kartograficznie A. Soulier (1973) na przykładzie St. Jean de Bueges, wykazując gruntowną zmianę funkcjonalną większości obiektów budowlanych we wsi.

Najważniejszym i najlepiej zbadanym przejawem ekspansji rekreacji na tereny wiejskie jest powstawanie tzw. drugich domów. W bibliografii francuskich prac naukowych z lat 1968–76 poświęconych „turystyce" (M. Bonneau, 1976) na 215 pozycji problematykę tę badano w 18 pracach, co daje jej trzecie miejsce po zagadnieniach uzdrowiskowych (27 prac) i turystyce na wsi (22 prace). Pozyskiwanie domów letniskowych w Europie przybierało najróżniejsze formy: budowanie nowych domów w istniejących wsiach systemem „plombowym" lub w nowych zgrupowaniach na ich obrzeżu, wykorzystywanie starych, opuszczonych wiejskich domów mieszkalnych i budynków produkcyjnych (młyny, wiatraki, folusze), radykalne przeróbki dawnych budynków gospodarczych lub wykup i przebudowa chat w dobrym stanie technicznym (J. M. Dewailly, 1974, 1976 a; M. Bonneau, 1973, 1974; W. Śliwińska-Ładzińska, 1981). Niekiedy lokalizacja budynków letniskowych zmienia nie tylko fizjonomię wsi, ale całą gospodarkę, jak to się stało w Ostergard na Gotlandii, gdzie nowa funkcja wczasowa pozwoliła wyjść z impasu wywołanego kryzysem rybołówstwa (A. E. Smith, 1975).

Procesy adaptacji obszarów wiejskich do funkcji rekreacyjnej występowały w całej Europie: na obszarze dawnej Republiki Federalnej Niemiec, gdzie 26 tys. ferm (2,2% całości) oferowało turystom pobyt na wsi (Lehle, 1976); w atrakcyjnym krajobrazie polderów belgijskich („Poldervakantie san zee"), gdzie poza noclegiem i wyżywieniem przygotowano dla wczasowiczów tereny „małego" sportu, ścieżki widokowe, miejsca wypoczynkowe, a nawet możliwość relaksowej pracy w gospodarstwie rolnym (J. M. Dewailly 1976). Szeroko rozpowszechniony był wynajem domów lub mieszkań na cele wczasowe w południowych i centralno-europejskich ówczesnych krajach bloku wschodniego: Węgrzech (E. Lettrich, 1975), Bułgarii (A. Lisiecka, 1967), Ju-

gosławii (M. Jersič, 1967; M. Vasowič, 1971). Wakacje wiejskie wtargnęły nawet na Baleary (M. Pacione, 1977).

Merytoryczne oceny charakteru i wielkości wpływu turystyki na wieś dokonywane przez badaczy zagranicznych akcentują wręcz „dobroczynne" dla wielu rejonów wiejskich znaczenie turystyki. Jednak w kategoriach obiektywnych stwierdzeń naukowych opinie te przybierają postać już mniej kategoryczną, często opisową. Warto wszakże zwrócić uwagę, że aktywizacja turystyczna wsi była jednym z ważnych elementów wielkiego programu modernizacji rolnictwa i terenów wiejskich podjętego przez rząd francuski (Francuskie Ministerstwo Rolnictwa w latach siedemdziesiątych subwencjonowało budowę „residence secondaire" w wysokości 25%–30% ogólnych kosztów inwestycji).

Z makroekonomicznego punktu widzenia korzyści ogólnoregionalne przeważają nad bezpośrednimi zyskami indywidualnymi. Do pierwszych należy ożywienie gospodarki, przełamanie jej monokulturowego charakteru i wprowadzenie na teren regionu nowych form gospodarki(A. Soulier, 1974).

Jednocześnie wskazuje się na minimalne korzyści wynikające z rozwoju niektórych form rekreacji, a zwłaszcza z istnienia domów letniskowych po ich wybudowaniu, gdyż właściciele większość swoich potrzeb bytowych zaspokajają w miejscach stałego zamieszkania (dotyczy to także gorzej sytuowanych turystów), przywożąc z miasta potrzebne produkty spożywcze i przemysłowe (J. R. Michel, 1973).

Turystyka wiejska, związana z wynajmowaniem kwater prywatnych w gospodarstwach prywatnych rolników i nierolników (niekiedy nawet częściej w tych drugich, jak to wykazały badania we wsiach letniskowych Borów Tucholskich — M. Drzewiecki, 1980) ma ogromne znaczenie psychiczne dla kwaterodawców (wynajmujących pokoje). W kraju tak cywilizowanym, dbającym o ludzi starych i tak gęsto zaludnionym, jak Belgia, przyjaźnie między gospodarzami i gośćmi są ważniejszym motywem niż dochody, które de facto ledwie pokrywają wydatki podejmowania turystycznej działalności usługowej (J. Dewailly, 1976 b). Tym bardziej w regionach zacofanych i oddalonych od ośrodków miejskich, których ubodzy mieszkańcy nie mają ani środków finansowych, ani obycia cywilizacyjnego do wyjazdów poza swoją okolicę, przyjmowanie urlopowiczów jest wręcz atrakcją towarzyską, a dla osób starszych jest często jedyną bronią w walce z samotnością i brakiem celów życiowych (M. Drzewiecki, 1980; także J. P. Michel, 1973). Również ekonomiczne znaczenie działalności usługowej w zakresie rekreacji jest bardzo ważne dla małych gospodarstw i to położonych w małych wsiach i przysiółkach (A. Soulier 1974).

Ważne spostrzeżenia metodyczne, wraz z ogólnymi konstatacjami poznawczymi związanymi z oddziaływaniem rekreacji na rozwój terenów wiejskich, formułuje P. Preau (1976) z Instytutu Studiów Politologicznych w Grenoble. Autor zwraca uwagę na wielopłaszczyznowość zjawisk i procesów rekreacyjnych na wsi i konieczność zachowania właściwej metodyki naukowej w ich badaniu, stosowanie niezbędnej kompleksowości i zarazem specjalistycznego ujęcia. Stwierdza konieczność co najmniej trzech typów podejść badawczych: ekonomicznego, socjologicznego i przestrzennego, przy czym każde z nich musi uwzględniać metodykę geograficzną i historyczną. Już to wyszczególnienie daje pojęcie o złożoności problematyki i sposobów jej badania. Trzeba przyznać, że postulaty Preau sformułowane tak jednoznacznie w 1976 r. do dziś mogą stanowić cenną wskazówkę dla wielu badań geograficznych i tylko duża trudność w ich urzeczywistnieniu usprawiedliwić może rzadkie ich stosowanie. Przyszły efekt obserwowanych empirycznie procesów przemian wsi pod wpływem rekreacji Preau ocenia optymistycznie: znaczna aktywizacja terenów wiejskich, przy zachowaniu poziomu produkcji rolnej oraz kultury materialnej i duchowej wydaje mu się całkowicie możliwa i uzasadniona. Warto dodać, że mimo szerokiego i obiektywnego spojrzenia, autor zdaje się nie doceniać wagi zachowania naturalnych cech środowiska przyrodniczego.

Wyniki studiów wykazały niezwykłą różnorodność, często przeciwstawnych, form i skutków aktywizacji turystycznej, wymykających się klasyfikacji. W artykule M. Bonneau (1973) wielokrotnie można uchwycić tę prawidłowość na przykładach następujących zjawisk:

a/ zmiany stanu technicznego budownictwa wiejskiego idą w dwu kierunkach: wprowadzane są zarówno nowoczesne materiały budowlane, jak i strzechy słomiane tam, gdzie ich dawniej nigdy nie było;

b/ zmiany przestrzenne zagród przystosowanych do funkcji wczasowych polegają na usuwaniu zbędnych budynków albo na dobudowie w celu uzyskania zamkniętego czworoboku;

c/ zmiany w układzie przestrzennym wsi idą zarówno w kierunku dalszego skupienia (drugie domy jako „plomby"), jak i rozproszenia.

Wielostronne zmiany wywołane rozwojem różnych form ruchu turystycznego przedstawiła E. Lettrich (1975) w ujętej dynamicznie monografii miejscowości Tihany nad Balatonem. W ciągu kilkudziesięciu lat obszar o wyłącznie rolniczym charakterze przekształcił się w wielofunkcyjną aglomerację wczasowo-turystyczną. Dawne tereny leśne i rolnicze, w tym winnice, podporządkowano funkcji rekreacyjnej. Najpiękniejsze partie półwyspu przezna-

czono na park krajobrazowy (Naturschutzgebiet) a jedną czwartą dawnych obszarów ekstensywnych upraw zajęły ogrody warzywne i winnice produkujące głównie dla turystów. Poważne zmiany zaszły też w gospodarstwach rolnych. Wykształcił się model gospodarstwa domowego utrzymującego się głównie ze źródeł pozarolniczych. Starsi członkowie rodziny zajmują się ogrodem przydomowym i wynajmem kwater, młodzi natomiast pracują poza gospodarstwem. Dzięki kredytom państwa i zarobkom z wynajmu kwater ponad połowa domów została przebudowana lub powiększona, uzyskując wysoki standard (łazienki, toalety, zimna i ciepła woda bieżąca). E. Lettrich zwraca również uwagę na poważne zmiany socjologiczne, a zwłaszcza inny sposób wartościowania oraz inny niż dawniej rytm życia ludności miejscowej.

Ludność wiejska świadcząc usługi głównie dla wczasowiczów, w mniejszym zaś stopniu dla turystów, uzyskuje dość znaczne dochody. Ocena ich wysokości jest jednak krańcowo różna: A. Soulier (1974) określa je jako „dość istotne" dla gospodarki lokalnej, a E. Lettrich (1975) jako „znaczące"; J. M. Dewailly (1976 b) podaje dane, z których można obliczyć, że w rejonie Ostendy dochody rodziny wynajmującej kwatery wynoszą 61.776 FB, a więc około 1630 dolarów rocznie brutto; J. P. Michel (1973) twierdzi, że nie rachunek ekonomiczny jest istotą korzyści[14], jakie odnosi wieś (częstym zjawiskiem jest bezpłatne przyjmowanie wczasowiczów), lecz efekty socjologiczne, zwłaszcza nawiązywanie kontaktów i ogólne ożywienie gospodarcze.

Rozwój turystyki wywołuje wielorakie inne skutki, na które wskazują i które badają geografowie. Wymieńmy te grupy efektów, które ujawniły się w badaniach:

A. Pozytywne:
   — rekonstrukcja i wykorzystanie obiektów zabytkowych, np. opactwo Bec-Hollouin (Y. Coudoux, 1976), starych stylowych domów wiejskich (M. Bonneau, 1976), zajazdów, oberż, dworów (J. Edwards, 1989);
   — rozwój warzywnictwa i sadownictwa (J. P. Michel, 1973; M. Bonneau, 1976; E. Lettrich, 1975);
   — poprawa komunikacji, a zwłaszcza budowa i renowacja dróg, portów i lotnisk (M. Bonneau, 1973) oraz urządzeń komunalnych (E. Lettrich, 1975);

---

[14] W przykładzie podanym przez J. M. Dewaillyego suma dochodów gospodarstwa wyniosła 1.131.000 franków belgijskich (FB), minus 78.000 FB marża biura turystycznego, netto 1.060.000 FB, co oznacza 3.432 FB/1 pokój tygodniowo, minus podatek 6% daje 3.226 FB, z której to sumy gospodarz musi pokryć koszty utrzymania średnio 2,4 osób, 2 obfite posiłki dziennie, koszt wody, elektryczności, prania i utrzymania czystości. Dokładne wyliczenie tych obciążeń daje 10% zysku od dochodu brutto.

— ożywienie handlu ziemią i zmiany sposobu użytkowania ziemi (P. Preau, 1976), a jednocześnie zwiększenie wartości nieruchomości (J. P. Michel, 1973);
— rozwój urbanistyczny osiedli (E. Lettrich, 1975);
— wykorzystanie nadwyżek siły roboczej na wsi (P. Preau, 1976).

B. Negatywne:
— zmniejszenie areału ziemi rolniczej (J. M. Dewailly, 1974);
— słaby rozwój, a nawet upadek hotelarstwa (J. P. Michel, 1973, M. Bonneau, 1973)[15];
— zagrożenie harmonii krajobrazu wskutek podziału nieruchomości i lokalizacji domów letniskowych (A. Soulier, 1973, A. E. Smith, 1975);
— „wszczepianie elementów urbanistyczno-przemysłowych do struktur wiejskich" (P. Preau, 1976, s. 156).

W latach 1960–70 intensywnym procesom rekreacyjnym w zachodniej Europie i przedstawionym badaniom empirycznym towarzyszyły poszukiwania konstrukcji teoretycznych, usiłujących porządkować i wyjaśniać obserwowane zjawiska.

Inspiracją myślową dla rozwiązań modelowych, opracowanych przez ekspertów próbujących przy pomocy aktywizacji turystycznej pokonać trudności rozwoju ekonomicznego regionów i krajów gorzej rozwiniętych była teoria efektów ekonomicznych Rostowa (M. F. Lanfant, 1989).

Przy założeniu konwergentnego rozwoju obszarów wysoko i słabo rozwiniętych uznawano, że istnienie popytu w tych pierwszych i podaży dóbr turystycznych w drugich wystarczy dla zbudowania przemysłu turystycznego. Spowoduje to wielostronne efekty społeczne, kulturalne i ekonomiczne w regionach odwiedzanych i nie wymaga większego wysiłku ze strony środowisk miejscowych. Mogą one pozostać pasywne, gdyż budowa przemysłu turystycznego nastąpi drogą importu. Model ten często sprawdzał się we wstępnym etapie realizacji materialnych podstaw programu rozwoju rekreacji. Inwestycje były zwykle wysoko rentowne, znamionował je krótki okres zwrotu poniesionych nakładów, zwłaszcza w hotelarstwie, jednak nadzieje na wielostronność korzyści społecznych i kulturalnych okazały się przesadzone. Model nie uwzględniał niebezpieczeństw płynących z rozwoju inwestycji turystycznych dla stanu środowiska przyrodniczego, ujawniły się także negatywne skutki w postaci zjawisk patologii społecznej (E. Hong, 1985; T. Skalska, 1987) i komercjalizacji kultury miejscowej. Jednocześnie, w dużej mierze za sprawą raportu U'Thanta, świat uwrażliwił się bardzo na stan śro-

[15] M. Bonneau podaje, że w jednym z departamentów Francji w latach 1946–1966 zlikwidowano 60 hoteli.

dowiska przyrodniczego. W połowie lat siedemdziesiątych teoria Rostowa przestała spełniać rolę inspirującą i oparty na niej model stał się niewystarczający.

2.2. Badania polskie 1960–1990 r.

W Polsce badania naukowe rekreacji na terenach wiejskich zapoczątkował S. Leszczycki, twórca i teoretyk geografii turystycznej, który w swoich „Badaniach nad ruchem letniskowym na Podhalu" (1936) wykazał poważne znaczenie gospodarcze różnych form usług turystycznych dla gospodarstw chłopskich, potwierdzając podobne wyniki dawniejszych badań H. Mianowskiego z 1934 roku. Studia te mają dziś znaczenie jedynie historyczne, wskazują jednak na ciągłość procesów przemian oraz trwałość pewnych zjawisk, które zaobserwowane wówczas, dziś jeszcze występują w postaci aktywności ludności wiejskiej w zakresie świadczenia usług dla odwiedzających region wczasowiczów i turystów (A. Kiesler, 1968; O. Rogalewski, 1967; J. Katyński, 1965, 1969; J. Warszyńska i A. Jackowski, 1979; A. Jackowski, 1971; M. Drzewiecki, 1980, 1986 i inni).

Od połowy lat sześćdziesiątych rozwinęły się na szerszą skalę badania związane z rozwojem wsi letniskowych organizowanych przez reaktywowaną w 1957 roku Spółdzielnię Turystyczną „Gromada" i innych gestorów oraz z „eksperymentem nowosądeckim" polegającym najogólniej rzecz biorąc na rozluźnieniu gorsetu centralistycznej władzy i przepisów (zwłaszcza finansowych) i przyznaniu władzom lokalnym niezależności w prowadzeniu gospodarki rekreacyjnej na swoim terenie.

Jednym z pilnych problemów, jakie stanęły przed nauką, było określenie znaczenia rekreacji dla aktywizacji ekonomicznej regionów nie rozwiniętych i wzrostu poziomu życia ludności wiejskiej. Sprawom tym poświęcili swe badania empiryczne: A. Kiesler (1968), który ocenił dochody z turystyki w dawnym powiecie nowotarskim na 19–21% dochodów globalnych ludności; St. Wodejko (1969), który stwierdził, że zyski z turystyki zwiększają o 24% do 45% dochody rolników we wsi Żegocina; J. Katyński (1965, 1969), który rozwinął metodykę analizy efektów ekonomicznych turystyki na podstawie źródeł bankowych, wskazujących, że wydatki ludności w III kwartale były o 44% wyższe niż w pozostałych, wpływy zaś bankowe o 105%, co niewątpliwie miało związek z ruchem rekreacyjnym; T. Sztukowska (1976), badając szczegółowo wiele parametrów ekonomicznych w dawnym powiecie augustowskim w przekroju miesięcznym, wskazała na ich wyraźny wzrost w sezonie letnim. Gruntowne studium dochodów ludności z różnych źródeł w byłym powiecie nowotarskim wykonał A. Jackowski (1971). Rejon Borów Tucholskich badał M. Drzewiecki (1980). Wykazał nie tylko znaczne

dochody ludności rejonu uzyskiwane z tytułu wynajmowania kwater wczasowiczom, ale także ich wymierne skutki dla zwiększenia ruchu budowlanego, standardu i wyposażenia budynków i mieszkań. Stwierdził, że mieszkańcom wsi letniskowych w Borach Tucholskich dodatkowe dochody pozwalają alternatywnie na:

— stabilizację sezonowych wahań poziomu życia (dochody z wynajmu kwater przeznaczane są wówczas na wydatki bieżące i zaopatrzenie zimowe);

— podwyższenie poziomu życia do lokalnej średniej środowiskowej (wydatki na wyposażenie gospodarstwa domowego, remonty i modernizację domu i obejścia),

— trwałe wzbogacenie (budowa lub rozbudowa domu, oszczędności).

W badaniach M. Strzeszewskiego (1966), M. Strzeszewskiego i J. Węgleńskiego (1969), Z. Seręgi (1979) oraz M. Drzewieckiego (1980) potwierdziły się spostrzeżenia, że obsługą wczasowiczów zajmowali się w większej mierze nierolnicy, a spośród rolników — właściciele gospodarstw słabszych ekonomicznie. Z kolei wczasowicze, w badanych w 1982 roku siedemnastu wsiach letniskowych, położonych w różnych regionach Polski (M. Drzewiecki, 1986, 1987 a) reprezentowali środkową i dolną warstwę wykształconych i kierowniczych sfer społeczeństwa (około 45% ankietowanych stanowili inteligenci) i co do składu społecznego nie różnili się zasadniczo od próby badanej w 1974 roku (W. Tomaszewska, 1974).

Ważnym kierunkiem badań, ściśle powiązanym z pracami wdrożeniowymi, było poznanie relacji rekreacji z głównym użytkownikiem terenów wiejskich, jakim jest rolnictwo. Stwierdzono w nich istnienie silnej konkurencji i rywalizacji o przestrzeń, o siłę roboczą, o sposób użytkowania i zakres dopuszczalnych przekształceń środowiska, ale jednocześnie wskazywano na możliwość bezkonfliktowego współistnienia obu rodzajów aktywności, postulując szereg rozwiązań utylitarnych, wreszcie podkreślano niebezpieczeństwa płynące z sąsiedztwa intensywnego rolnictwa, takie jak: eutrofizacja jezior, ubożenie flory o dużym znaczeniu krajobrazowym i synantropizacja gatunków (K. Ostyk-Narbutt, 1979; S. Około-Kułak, 1981; W. Kosiński, 1983; H. Legienis, 1981, 1985, 1986).

Na pograniczu nurtu wdrożeniowego[16] i poznawczego plasują się prace prowadzone głównie w Instytucie Turystyki nawiązujące do wykorzystywania całości obszarów wiejskich, nie zaś tylko w postaci wsi letniskowych i zespo-

[16] W okresie dynamicznego rozwoju wsi letniskowych w Polsce prowadzono wiele prac utylitarnych, związanych z ustaleniem statusu i organizacji wsi letniskowych, nowelizacji przepisów itp.

łów drugich domów[17]. Wykonano wiele prac (do 1990 roku nie opublikowanych) m.in. na temat szacunków potencjalnych możliwości recepcyjnych wsi polskiej. Jako parametry oceny potencjału recepcyjnego uwzględniono warunki mieszkaniowe ludności wiejskiej i jej dochody, rynki pracy oraz towarowość rolnictwa indywidualnego (M. Drzewiecki, J. Pustoła, J. Szwaja, 1982) oraz wyposażenie usługowe wsi (A. Wyrzykowska, M. Wysocka, 1981).

Zreferowane prace polskie przyniosły dość gruntowne poznanie rzeczywistego stanu relacji: środowisko wiejskie – rekreanci, jednak zabrakło ich kwantyfikacji i najprostszego banku danych. Nie powstały również uogólnienia teoretyczne i syntezy, tak że wiedza zgromadzona w badaniach jest rozproszona i trudno uchwytna.

2.3. Okres 1980–1990 r.

Nowe koncepcje polityki turystycznej i nowe kierunki badań usiłujące wyjaśnić zarysowujące się, odmienne od dotychczasowych, tendencje przestrzenne i funkcjonalne pojawiły się w końcu lat siedemdziesiątych. Jednymi z pierwszych autorów nowych ujęć byli: szwajcarski planista przestrzenny F. Baumgartner, który w 1977 roku użył pojęcia „turystyki łagodnej" (Sanfter Tourismus), formułując definicję postulatywną (K. H. Rochlitz, 1988 a); J. Krippendorf, który w 1983 roku opublikował książkę o łagodnej turystyce w Alpach, w regionie, w którym na skutek przeinwestowania niektórych jego części szczególnie ostro zarysowała się konieczność nowego podejścia do zagospodarowania przestrzennego (W. Danz, 1985).

Istotną przyczyną przekształceń w dziedzinie struktury ruchu i zagospodarowania turystycznego są zmiany w preferencjach wypoczynkowych ludności miast, mające swe źródło w rosnącej dynamicznie, nie kontrolowanej industrializacji i urbanizacji, co powoduje ujemne, a niekiedy tragiczne skutki.

Badania zespołu Juanity C. Lin przeprowadzone jednolitą metodą analizy czynnikowej w różnych regionach świata (Hawaje, Walia, Stambuł oraz Kolumbia Brytyjska) wskazują, że najwyższą rangę jako kryterium atrakcyjności turystycznej ma „naturalne piękno krajobrazu". Mieszkańcy tych regionów, mimo tak wielkich różnic między środowiskami przyrodniczymi i społeczno-kulturowymi, zgodnie typują swe środowisko jako najwyższą wartość, stawiając jego ochronę przed korzyściami kulturowymi i ekonomicznymi wynikającymi z rozwoju turystyki (J. C. Lin, P. J. Sheldon i T. Var, 1987). Wartości krajobrazowe dominują również w preferencjach wypoczyn-

[17] Problemy drugich domów zostały pominięte w analizie literatury przedmiotu z uwagi na nikły związek ich funkcji i lokalizacji z terenami rolnymi, stanowiącymi jądro WPR. Zostały one szeroko omówione w pracy W. Śliwińskiej-Ładzińskiej *Urbanistyczne problemy domów wakacyjnych w Polsce*, Instytut Urban. i Plan. Przestrzennego Politechniki Warszawskiej, PWN Warszawa–Łódź 1981.

kowych badanych w hrabstwie Wise (płd.-zach. Wirginia, USA), depresyjnym rejonie górnictwa węglowego w Appalachach, gdzie zdecydowano zmienić całkowicie podstawy bytu ekonomicznego i przestawić się na gospodarkę turystyczną (K. Chon, M. Evans, 1989). Badania społeczne, przeprowadzone wśród odwiedzających i w środowisku miejscowym wykazały, że w skali siedmiopunktowej wśród 10 potencjalnych przedmiotów zainteresowania najwyżej cenione są cztery rodzaje atrakcji wypoczynkowych:

krajobraz — około 5,0 pkt
życzliwa postawa gospodarzy — około 4,5 pkt
możliwości relaksu — około 4,0 pkt
pamiątki historyczne — około 4,0 pkt

Wbrew oczekiwaniom, najniżej punktowano dobre warunki noclegowe (około 2,5 pkt) oraz rozrywki i atrakcje „wodne" (po około 2,0 pkt).

Preferencje osób wypoczywających na obszarach wiejskich w różnych krajach Europy, dotyczące sposobów spędzania czasu na wakacjach i wymaganego standardu zagospodarowania odwiedzanych rejonów, są zbliżone. Badania z początku lat siedemdziesiątych (M. Rodling, 1974), przeprowadzane wśród wczasowiczów w gospodarstwach wiejskich w RFN wykazały, że już wówczas był to popularny sposób spędzania urlopu, koncentrujący się na „wycieczkach, spacerach i oglądaniu okolicy" (preferencje 73–88% respondentów) oraz „próżnowaniu, długim spaniu i biernym odpoczynku" (32–46% respondentów). Około 1/3 respondentów deklarowało, że lubi ciszę i spokój, a wśród przyczyn przyjazdu na wieś wymieniali spokój i świeże powietrze (54–58% wypoczywających), korzystne ceny (34–36%), przeciwieństwo wielkiego miasta (14–29%) oraz możliwość kontaktu z naturą (13–24% wypoczywających).

Z badań na temat roli przyrody i krajobrazu jako motywów wyjazdów turystycznych prowadzonych przez J. Krippendorfa (1986) wynika, że od lat sześćdziesiątych do chwili obecnej czynniki te dominują w hierarchii potrzeb turystycznych u 86–88% turystów (odpowiednio zimą i latem). Preferencje takie nie przeszkadzają upodobaniom do wygody i wysokiego standardu obiektów recepcyjnych, który jest ważny dla 77–84% gości, jednak dotyczy to przede wszystkim osób korzystających z hoteli. Tego rodzaju formy wypoczynku ustaliły również dla swych klientów 64 organizacje publiczne w Anglii i Walii organizujące współcześnie turystykę wiejską w Wielkiej Brytanii. W programie przewidziane są „długie spacery, przejażdżki, wycieczki i pikniki" jako atrakcyjne dla 61–66% uczestników (D. Gilbert, L. Tung 1990). W badaniach polskich tendencje te się potwierdzają. Respondenci przebywający w 17 wsiach letniskowych orzekli w 1982 roku (M. Drzewiecki 1987 a, b), że jakość wypoczynku zależy w decydującej mierze od tradycyjnego charak-

teru terenów wiejskich (43,8% odpowiedzi) oraz dobrej atmosfery międzyludzkiej (23,5% odpowiedzi). Dla połowy respondentów preferujących wieś letniskową najważniejsze jest umożliwienie kontaktu z przyrodą, zaś dla 1/3 respondentów — cisza, spokój, mało ludzi, mało ruchu i pojazdów.

Wymagania respondentów dotyczące standardu technicznego i sanitarnego obiektów noclegowych są bardziej zróżnicowane niż preferencje co do form wypoczynku. W Niemczech dom nowoczesny woli około 40% wczasowiczów (w zależności od regionu 37–55%), ale dom prosty, normalny, o podstawowym standardzie sanitarnym wybierze średnio 30% wczasowiczów, przy czym chłopski, wiejski dom dla 15% respondentów też stanowi atrakcję. W trakcie badań łazienkę miało 45% domów, w których wynajmowano kwatery w gospodarstwach wiejskich w Niemczech, a ciepłą i zimną wodą dysponowała 42% domów (M. Rodling, 1974).

Oczekiwania respondentów i ich upodobania odnoszące się do charakteru środowiska, w którym pragną spędzać wakacje, stanowią merytoryczną wskazówkę wyboru kryteriów delimitacji obszarów, na których uprawiana jest turystyka wiejska. Zostały one uwzględnione w empirycznej części (rozdział 4).

* * *

Ekologiczne i humanistvczne podejście do turystyki wynikające z ogólnoświatowego wzrostu świadomości środowiskowej zaowocowało w latach osiemdziesiątych sformułowaniem nowych ujęć teoretycznych i pragmatycznych oraz wprowadzeniem nowej terminologii, w której usiłuje się odwzorować zmiany zachodzące w turystyce. Najbardziej ogólnym pojęciem zawierającym elementy wielu ujęć — choć nie wszystkich — jest omówione dalej pojęcie „turystyka alternatywna" (w pracach angielskojęzycznych stosowany jest symbol AT-alternative tourism). Obok tego pojęcia używane są, zbliżone terminologicznie, choć nie identyczne, następujące określenia turystyki:

— defensywna (J. Krippendorf, 1982 a, 1987),
— zielona (A. Jones, 1987; D. Gilbert i L. Tung, 1990),
— zorientowana ku naturze (P. Durst i C. Ingram, 1988),
— „łagodna" — „sanfter" (Baumgartner 1977 — cyt. za K. H. Rochlitzem, 1988 a, P. Hasslacher, 1985; K. H. Rochlitz 1988 a, b; D. Kramer 1983 — cyt. za W. Danzem 1985; J. M. Dewailly, 1989),
— „delikatna" (W. Danz, 1985),
— „ekologiczna" lub „ekoturystyka" (L. A. Dernoi, 1984),
— „prosta" — „einfacher" (A. Meinung, 1983; Ch. Becker, 1983; F. Romeis, Stracke, 1983),

— „wiejska" — „rural" (M. Jansen-Verbeke, 1989),
— „agrarna" lub agroturystyka (M. Bonneau, 1973; M. Jansen-Verbeke, 1989, 1990 a, b; D. Gilbert, 1989, L. A. Dernoi, 1983; G. Holik i Z. Nowak, 1987),
— „farmerska" (L. A. Dernoi, 1984),
— „dyskretna" (A. Travis, 1988)[18].

Autorzy powyższych pojęć i inni współcześni badacze zagadnień rekreacji nie podjęli dotąd problemu ich ścisłego rozgraniczenia. Uprzedzając dalsze rozważania, można stwierdzić, że owe pojęcia cechuje bardzo znaczne podobieństwo, mimo oczywistych różnic, wynikających z bogactwa środowiska geograficznego krajów odwiedzanych i odmienności społeczno-kulturowej turystów. Fakty te wykluczają identyczność form turystyki, jednakże ze względu na znaczną zbieżność istotnych cech ideologicznych nie byłoby wskazane przedwczesne dokonywanie ich typologii; wydaje się wręcz, że obecnie we wczesnym etapie rozwoju trudno mówić o istnieniu dostatecznie wyraźnie różniących się form „nowej" turystyki.

Przyczyną rozwoju zasygnalizowanych form turystyki na obszarach wiejskich są nowe potrzeby konsumentów. Systematycznie ujmuje je David Gilbert z Wydziału Turystyki i Przemysłu Hotelowego Uniwersytetu Surrey, który trafnie wyróżnia:

— potrzebę doświadczenia przebywania w innych warunkach i otoczeniu,
— potrzebę zindywidualizowanych form wypoczynku, które w turystyce wiejskiej uzyskują więcej możliwości i elastyczności niż w jej tradycyjnych rodzajach,
— konieczność zmniejszenia kosztów i upodobanie do niższego standardu noclegowego powoduje akceptację noclegów w dawnych stodołach, stajniach, remizach (barn type) i dworach (również J. Edwards, 1989),
— upowszechnianie hedonistycznych wzorców zachowania,
— potrzebę aktywności fizycznej,
— regres materializmu wyrażający się spadkiem zainteresowań wydatkami związanymi z posiadaniem dóbr materialnych i wzrostem zainteresowań wartościami duchowymi i łącznością z naturą (D. Gilbert, 1989).

Trudno nie dostrzec, że przyczyny tego rodzaju wywołują chęć uczestniczenia w każdej formie aktywnej rekreacji, niekoniecznie turystyki na wsi.

[18] Turystyka „dyskretna", która według Travisa obejmuje wszelkie zachowania nie naruszające w czasie podróży sposobu życia ludności regionów odwiedzanych, odbiega nieco od pozostałych pojęć, zbliżonych zakresem znaczeniowym.

David Gilbert nie zauważa podstawowego czynnika rozwoju turystyki alternatywnej, jaką jest chęć oderwania się od stechnicyzowanego, zinstytucjonalizowanego, hałaśliwego i zanieczyszczonego otoczenia.

Ideologia turystyki alternatywnej jest więc sprzeciwem zarówno wobec środowiska pracy i zamieszkania, jak i turystyki tradycyjnej, w której w dużym stopniu odtwarza się na urlopie warunki życia w domu (hotele o wysokim standardzie). Jak lapidarnie ujmuje rzecz Felizita Romeis-Stracke (1983), oderwanie się od życia zurbanizowanego jest celem wyjazdu na wieś, nawet wówczas, gdy nie ma już tam prawdziwej przyrody i nie wiadomo, gdzie jest granica między krajobrażem kulturowym a naturalnym. Mimo to dla gościa wakacyjnego „las i łąka, strumień i droga w swym przeformowaniu agrotechnicznym są jednak naturą" /op.cit. s. 7, także E. Leynaund, 1974).

Na 16 Sesji Grupy Roboczej Planowania Urbanistycznego i Regionalnego UNESCO w 1984 r. przyjęto, że istotą turystyki alternatywnej jest „rodzaj bezpośrednich (gospodarz – gość, osoba – osoba) prywatnych usług noclegowych dla podróżnych i rekreantów" (L. A. Dernoi 1984, s. 5).

Jako przeciwieństwo organizowanej zawodowo turystyki komercyjnej, w systemie AT, zamiast układu menedżerskiego-pośredniczącego tworzą się małe przedsiębiorstwa rodzinne, elastyczne i odporne na wahania koniunktury, które są zazwyczaj groźne dla przedsiębiorstw komercyjnych. Te ostatnie najczęściej nie mogą oferować niczego więcej poza programami zwiedzania i rozrywek, często doprowadzając do napięć między turystami a ludnością miejscową. Turystyka alternatywna — odwrotnie — daje możliwość udziału w życiu rodziny gospodarza, a także zapobiega izolacji turystów od całej społeczności miejscowej, lub ją łagodzi, pozwala wreszcie na kontakt z tradycyjnym stylem życia ludności wiejskiej (L. A. Dernoi, 1981, 1984).

Sformułowania L. A. Dernoi, architekta kanadyjskiego, aczkolwiek stanowią nie tylko wynik jego własnych studiów, ale również podsumowanie dorobku genewskiej konferencji UNESCO (w listopadzie 1984), nie wyczerpują wszystkich aspektów AT, a zwłaszcza bogatej problematyki socjologicznej, jaką podjęła m.in. konferencja Akademii Studiów Turystycznych w Zakopanem. Istotą turystyki alternatywnej jest w tej dziedzinie poszukiwanie wzajemnego zrozumienia, solidarności i równości między uczestnikami, a także między zaangażowanymi stronami (Report of... 1984; E. de Kadt, 1989) oraz respektowanie, poznawanie, a nawet odtwarzanie lokalnego dziedzictwa kulturowego w dziedzinie materialnej i duchowej (J. Pigram 1989).

Jak pisze T. Skalska (1987), referując materiały konferencji Ekumenicznej Koalicji do spraw Turystyki w Trzecim Świecie (Report of... 1984) turystyka alternatywna jest przeciwieństwem masowej. Uznając, że podstawowymi kryteriami odróżniającymi te dwie formy rekreacji są motywy wyjazdu

INSTYTUT TURYSTYKI BIBLIOTEKA

i sposoby organizacji podróży, w ideałach turystyki alternatywnej zamiast relaksu i biernego wypoczynku znajdujemy zainteresowanie kulturą kraju odwiedzanego, jego systemem społecznym, historią, zasobami naturalnymi i „pragnienie przygody oraz poznanie prostego sposobu życia, czyli coś więcej, niż tradycyjne cztery «s»: sun, sea, sand, sex (słońce, morze, piasek, seks)", zamiast luksusowych hoteli, tanie wycieczki zorganizowane z inicjatywy samych turystów. Według M. Jansen-Verbeke (1990 b) owe cztery „s" zastępowane są nowymi: sport, sight-seeing, shoping, sound (sport, zwiedzanie, zakupy, zdrowie).

Poszukując definicji AT, najlepiej odwołać się do głównego jej twórcy i propagatora J. Krippendorfa (1986). Nowa strategia rozwoju turystyki tym przede wszystkim różni się od dotychczasowej, że uwzględnia nie tylko rozwiązania gospodarcze i techniczne niezbędne dla przyjęcia gości w regionach recepcyjnych, ale równolegle dba o zachowanie środowiska naturalnego i zaspokojenie potrzeb wszystkich zainteresowanych, a więc zarówno odwiedzających jak i odwiedzanych. Dla osiągnięcia tego celu niezbędny jest aktywny udział całej ludności miejscowej, która wskazuje możliwości lokalne i sposoby ich wykorzystania, sama uczestnicząc w procesach ekonomiczno-społecznych i uzyskując z tego tytułu odpowiednie korzyści materialne i pozamaterialne. Środkami realizacji są: ograniczenie rozbudowy infrastruktury komunikacyjnej (także P. Hasslacher, 1985) i bazy turystycznej, tworzenie (utrzymywanie) obszarów nie zainwestowanych, reklama, popieranie niekolizyjnych wobec środowiska form turystyki, budowa atrakcyjnych urządzeń zatrzymujących znaczną część wycieczkowiczów w rejonach podmiejskich, popieranie małych, rodzinnych przedsiębiorstw.

Działania te są realizacją założenia, że „turystyka alternatywna jako ruch społeczny (w sensie tworzenia nowych postaw, nowej etyki) ma na celu popularyzowanie takich form turystyki, które przysporzą najwięcej korzyści wszystkim współuczestniczącym, a więc: turystom, ludności miejscowej, przedsiębiorstwom turystycznym, przy jednoczesnej minimalizacji szkód (kosztów) gospodarczych, a przede wszystkim ekologicznych i społecznych" (J. Krippendorf, 1986, s. 93–97).

Następcy J. Krippendorfa rozwinęli jego teorię w kierunku zwiększenia roli szacunku dla społeczności odwiedzanych i nieingerencji w ich życie, wręcz integracji z kulturą miejscową i ludnością. A. Travis (1988) w swojej definicji AT podkreśla potrzebę aktywności turystycznej „...w sposób respektujący wartości, naturę i integralność zarówno gospodarzy, jak i gości" (s. 13). H. Cazes (1987) stawia wiele pytań stanowiących wyraz jego wątpliwości metodycznych i merytorycznych co do istoty AT i jej rzeczywistej wartości, jednak wśród cech turystyki alternatywnej wielokrotnie wspomina

o „autentycznym spotkaniu z ludźmi miejscowymi", o „próbach współbytowania" z nimi, o unikaniu wielkich aglomeracji i znanych miejscowości turystycznych, wreszcie o zakwaterowaniu u mieszkańców.

Jednym z najbardziej trafnych ujęć AT jest określenie jej jako „turystyki nie niszczącej", użyte w dyskusji na konferencji Akademii Studiów Turystycznych w Zakopanem w sierpniu 1989 roku (D. Nash i R. Butler, 1989).

Syntetyczne ujęcie cech turystyki alternatywnej zaprezentował L. A. Dernoi (1984) referując wyniki prac 16 sesji grupy roboczej planowania urbanistycznego i regionalnego UNESCO, obradującej w 1984 roku w Genewie. Oprócz wspomnianych już w tym rozdziale charakterystyk autor uwzględnił szereg dalszych, ujmując je w formie różnic między turystyką komercyjną (CT) a alternatywną (AT).

CT	AT
system menedżerski	przedsiębiorstwa rodzinne
przedsiębiorstwa komercyjne (duże i małe)	przemysł domowy
dochód dla przedsiębiorstwa	dochód dla mieszkańców i gmin
labilność, wrażliwość na wahania koniunktury	elastyczne użycie przedsiębiorstwa
główne źródło dochodu	drugie źródło dochodu
nie może oferować nic innego niż wypoczynek „rozrywkowy"	daje sposobność udziału w życiu gospodarza i gminy
dopuszcza napięcia między turystami a ludnością miejscową	daje możliwość lepszego porozumienia między turystami a ludnością miejscową
wysokie koszty, wysoki standard — dla ekskluzywnych turystów	niskie koszty — dla niżej zarabiających
zawsze więcej niż jedna jednostka „wynajmu", rzadko do 6, zwykle 10–100, często kilkaset	1–2 jednostek, rzadko do 6
centralizacja	rozproszenie
izolacja turystów od ludności miejscowej	przez swą naturę zapobiega lub łagodzi turystyczny „appartheid"
wymaga dużych inwestycji, często środków publicznych na infrastrukturę	potrzebuje niewielkich inwestycji, głównie na bazie indywidualnej

Źródło: L. A. Dernoi (1984)

Wśród innych ważnych cech AT niezwykle istotną dla jej uczestników jest korzystna ze względu na cenę oferta, która przy rezygnacji z komfortu umożliwia słabym ekonomicznie grupom społeczno-zawodowym spędzenie urlopu w atrakcyjnej krajobrazowo okolicy. Ch. Becker (1983) wyróżnia 4 kategorie osób zainteresowanych tą formą wypoczynku:

— niskodochodowa, dla której AT jest jedyną szansą corocznego wypoczynku,

— słaba ekonomicznie, dotąd wcale nie podróżująca, która chce rozpocząć wyjazdy od najtańszej formy,

— regularnie podróżująca, która wobec zmniejszenia swych dochodów realnych musi obniżyć standard wypoczynku,

— dobrze zarabiająca, świadomie korzystająca z prostych form wypoczynku.

Określenie „turystyka łagodna" występuje najczęściej w niemieckojęzycznych krajach alpejskich i jest używane zamiennie — choć nie w pełni konsekwentnie — z pojęciem „delikatnej" lub „prostej" turystyki jako przeciwieństwo „twardej", związanej z silnym zainwestowaniem obszaru w urządzenia i obiekty techniczne. W monachijskim ośrodku geograficznym jako wyjściowe kryterium turystyki łagodnej przyjęto skromne rozmiary wydatków ze strony uczestników, uznając, że stwarza to obopólne korzyści gospodarcze dla gospodarzy i gości, a krajobraz i kultura społeczna (socjokultura) odwiedzanego obszaru nie doznają uszczerbku (W. Danz, 1985; K. H. Rochlitz, 1988 b). Turystyka łagodna uprawiana w formie pobytu w zagrodzie chłopskiej umożliwia spotkanie ludności miejskiej i wiejskiej, a tym samym spojrzenie na warunki życia i pracy w gospodarstwie rolnym dla jednych, a poznanie sposobu i stylu życia i myślenia mieszkańców miast dla drugich (W. Danz, 1985). Nie można przecenić wartości tych kontaktów dla integracji społeczeństwa i podnoszenia jego poziomu kulturalnego, co oczywiście jest tylko dodatkową, w stosunku do efektów wypoczynkowych, korzyścią ogólnospołeczną.

K. H. Rochlitz, powołując się na terminologię O. Boustedta (1975) wyróżnia trzy typy przestrzennego rozwoju turystyki w Alpach:

— centralizacja (dominacja niewielu bardzo znacznych centrów ruchu turystycznego i podrzędna rola niewielkich ośrodków),

— koncentracja zdecentralizowana (jednoczesna egzystencja znaczących i mniej ważnych ośrodków),

— dekoncentracja (rozproszenie turystyki w regionie w stopniu równomiernym).

W ostatnim z wymienionych typów występuje turystyka łagodna, która według teorii K. H. Rochlitza (1987), poprzez dekoncentrację ruchu i skierowanie go na tereny wiejskie minimalizuje konflikt pomiędzy wykorzystaniem wartości przyrodniczych obszarów a koniecznością ich ochrony.

Koncepcję Rochlitza wyraża najlepiej, zapożyczone z ekologii a użyte przez J. Mosego (1985), określenie turystyki łagodnej jako „nischentourismus" (nieprzetłumaczalne na język polski), przez Rochlitza rozumiane jako ograniczenie rozprzestrzeniania turystyki tylko do pewnych miejsc, optymalnych dla jej rozwoju (w niszach społeczno-ekologicznych).

Różnice pomiędzy opisanymi tu nowymi formami turystyki i próbami ich interpretacji teoretycznej mają istotne znaczenie dla ukierunkowania prac badawczych oraz dalszego rozwoju poszczególnych rodzajów wypoczynku. Natomiast klasyfikowanie i definiowanie ich nie wydaje się konieczne. Wszystkie wyróżnione dotąd nowe formy turystyki mają zbliżone ramy organizacyjne i przestrzenne, można więc scharakteryzować je łącznie, umownie zaliczając je do turystyki alternatywnej (AT).

Najważniejszą cechą identyfikacyjną AT jest sposób zakwaterowania. W statystyce międzynarodowej formy stosowane w AT tworzą kategorię „bazy noclegowej uzupełniającej". Są to campingi, obozowiska i pola biwakowe o różnym standardzie zagospodarowania, małe rodzinne hoteliki, pensjonaty i pokoje do wynajęcia, wreszcie najważniejsze, tj. zakwaterowanie w prywatnych mieszkaniach ludności wiejskiej (G. H. Cazes, 1987; L. A. Dernoi, 1984). Do funkcji noclegowych adaptowane są dwory, młyny, stodoły (J. Edwards, 1989).

Następną cechą wyróżniającą AT jest sposób uprawiania wędrówek. Oprócz korzystania z tradycyjnych środków komunikacji — jak samochody campingowe (caravan), spotyka się następujące sposoby podróżowania i przemieszczania się w terenie oraz rodzaje aktywności rekreacyjnej:

— spacery, włóczęgi i wędrówki kolarskie po ścieżkach przełajowych, przyrodniczych i krajobrazowych oraz „rezerwatach dzikości",

— wypoczynek na wodzie: wędkarstwo, pływanie, żeglarstwo, kajakarstwo,

— aktywność na terenach otwartych: golf, jazda konna, polowania (L. A. Dernoi, 1984).

Symbolem AT stają się: zagroda chłopska, schronisko, chata rybacka (F. Romeis-Stracke, 1983).

Rozwinięcie definicyjnych ustaleń dają obserwacje terenów wiejskich w Niemczech, dokonane przez A. Meinunga (1983). Turystyka prosta w badanej Nadrenii w odróżnieniu od regionów alpejskich rozwija się na obszarach o stonowanej rzeźbie terenu, z dużym udziałem terenów rolnych i niewielkim udziałem lasów, o niewielkim natężeniu ruchu komunikacyjnego (por. również Hasslacher (1985). Wyklucza się wszelkie atrakcje i godne widzenia osobliwości krajoznawcze, nie dopuszcza jakichkolwiek rygorów w organizacji czasu wolnego ani gwarantowanego standardu usług noclegowych. Oferuje się skromne kwatery i mało zróżnicowane menu. Goście mają niezbyt wygórowane wymagania co do komfortu kwater (por. również Ch. Becker, 1983; M. Drzewiecki, 1980; J. Kloeze, 1989), oczekują natomiast spokoju i możliwości samorealizacji, między innymi przy pomocy samodzielnego przygotowywania posiłków (A. Meinung 1983).

Syntetyczne ujęcie różnic pomiędzy turystyką „twardą" i „łagodną" dała M. Jansen-Verbeke[19]. Autorka zestawia sześćdziesiąt dwie przeciwstawne cechy tych dwóch kierunków myślenia i postępowania, grupując je w czterech grupach (pojęcie, strategia planistyczna, wyniki, postawy turystyczne). Trafnie są ujęte zwłaszcza cechy przedstawione w ostatniej grupie. Wynika z nich, że turystyka łagodna jest nie tylko rodzajem wypoczynku indywidualnego organizowanego na własną rękę, ale także wyrazem swoistego filozoficznego stosunku do otaczającego świata, pełnego pokory wobec innych społeczeństw, przepojonego chęcią uczenia się i przystosowania do środowiska odwiedzanego. Zamiast szybkiego transportu, komfortowego zakwaterowania i międzynarodowej kuchni turystyka łagodna preferuje swobodne, wolne podróżowanie, noclegi w prywatnych domach i regionalne potrawy. Unika pogoni za pamiątkami, standardowych tras i krzykliwych strojów, zastępując je osobistymi przeżyciami utrwalonymi za pomocą fotografii i rysunków oraz adaptacją do lokalnych przyzwyczajeń, ubiorów i kuchni.

Kwintesencją różnic pomiędzy turystyką „twardą" a „łagodną" jest postawa uczestnika, który zamiast satysfakcji, jaką może dać mu stwierdzenie — „byłem tam"!, uznaje, że największą wartością jego podróży było nawiązanie kontaktów i wzbogacenie swego doświadczenia (M. Jansen-Verbeke 1990 a).

Najważniejszy dla tematu tej pracy jest wypoczynek bezpośrednio i najbliżej związany z wsią i rolnictwem nazywany agroturystyką, turystyką wiejską czy zieloną.

---

[19] Według wykładu dr Myriam Jansen-Verbeke na Katolickim Uniwersytecie w Nijmegen (Holandia) prowadzonego w roku akademickim 1989/90. Wykład opracowano na podstawie J. Krippendorfa (1982 a), J. M. Dewaille'go (1989) i innych oraz badań własnych autorki (notatki autoryzowane).

Pojęcie agroturystyki (turystyki agrarnej) obejmuje wszystkie formy turystyki związane z działalnością rolniczą i/lub budynkami o funkcjach rolniczych, dotyczy więc: noclegów na farmie, pracy niezarobkowej w rolnictwie, wędrówek wśród terenów rolnych, a także udziału w lokalnych świętach, obrzędach i festynach (M. Jansen-Verbeke, 1990 a).

Najszersze znaczenie ma pojęcie turystyki wiejskiej (rural tourism), która obejmuje wszystkie formy turystyki występujące na wsi[20], a więc zarówno wędrówki samochodowe, rowerowe, wodne czy konne, jak i pobyty wczasowe w wiejskich hotelikach,pensjonatach, campingach i kwaterach prywatnych (M. Jansen-Verbeke, 1990 a, b)

Można wreszcie wyróżnić „turystykę zagrodową" (farm-tourism), której uczestnicy wszystkie czynności życiowo-gospodarcze (posiłki, odpoczynek, noclegi) odbywają na terenie gospodarstwa, w którym mają okazję zapoznać się z miejscowym rzemiosłem i produkcją rolną, biorąc udział w procesach produkcyjnych (mleczarstwo, obróbka tytoniu, hodowla itp.). Uczestnictwo w życiu gospodarstwa jest główną zaletą tego rodzaju rekreacji (M. Jansen--Verbeke, op.cit.).

* * *

Jak każda nowatorska teoria i każde zachowanie opozycyjne wobec dotychczas uznawanych norm tak i AT wraz z jej pochodnymi formami budzi szereg sprzeciwów i wątpliwości. Słusznie akcentuje Georges H. Cazes (1987), że przymiotnik „alternatywny" w odniesieniu do turystyki jest przesadnie nadużywany i przybiera formę „fetyszu, pojęcia panaceum, wyrazu--mitu, proporczyka, parawanu i zasadniczej zasłony", będąc jednocześnie „nieprzeniknionym i śliskim, zabarwionym uczuciowością i nieokreślonością".

Zagrodowa postać turystyki alternatywnej (noclegi na farmie) wywołuje krytykę innych oponentów ze względu na zaburzenia życia rodzinnego gospodarzy: ograniczenie wolności wyboru kontaktów towarzyskich, zwiększone obciążenie pracą kobiet obsługujących gości czy utrudnienia w korzystaniu z urządzeń domowych (K. Klemm, 1983), a także szkody w inwentarzu, uprawach i urządzeniach, wzrost hałasu i zanieczyszczeń środowiska przyrodniczego, konieczność dodatkowych inwestycji, a co najważniejsze, częściową utratę tożsamości rolniczej na rzecz modernizacji gospodarstwa (M. Jansen-Verbeke, 1990 a). Ostatnie spostrzeżenie M. Jansen-Verbeke potwierdza wniosek, jaki wyprowadzić można również z doświadczeń polskich, że rozwój turystyki przez przedsięwzięcia inwestycyjne powoduje degrada-

[20]Na „spektakularny rozwój agroturystyki" we Francji zwrócił uwagę M. Bonneau już w 1973 r. (op.cit.)

cję lub nawet niszczenie walorów, które były pierwotną przyczyną napływu turystów i rozbudowy miejscowości. W dalszym etapie może nastąpić bądź spadek, a nawet załamanie ruchu, bądź zmiana jego struktury w wyniku powstania nowych atrakcji,interesujących inne grupy turystów.

Teoretyczną podstawą podejścia ekonomicznego do turystyki alternatywnej jest koncepcja „rozwoju alternatywnego" i wyprowadzone przy jej użyciu pojęcie „produktu turystycznego".

Problematykę rozwoju interpretowano dotychczas za pomocą trzech głównych teorii: neoklasycznej, marksistowskiej i szkoły strukturalnej (J. Troye, 1987). W latach osiemdziesiątych uznano jednak, że wszystkie zawiodły nie dając zadowalającego wyjaśnienia procesów rozwoju, a praktykom — podstaw decyzji. Obwiniano je za to, że zastosowane w życiu gospodarczym wywołują negatywne efekty. Występują one w razie przyznania znacznej roli państwu zarówno w ekonomicznej polityce neoliberalnej („thatcheryzm"), jak i w gospodarkach socjalistycznych (E. de Kadt, 1989). Nie oznacza to jednak, że nieskrępowane operacje rynkowe stanowić mogą panaceum na nowe wyzwania ekonomiczne współczesnego świata, związane z powszechnym już zrozumieniem konieczności ochrony środowiska, której nie można zrealizować bez — niekiedy poważnego — interwencjonizmu państwowego. Odpowiedzią może być rozwój dźwigający (sustainable), zdrowy ekologicznie, a nade wszystko preferujący przedsięwzięcia o niewielkiej skali, nie szkodzące środowisku, zorientowane humanistycznie. Preferowanie rozwoju jakościowego zamiast ilościowego, zmniejszenie skali przedsięwzięć minimalizujące jednocześnie ewentualne powikłania ekonomiczne, uznawanie potrzeb innych niż konsumpcja materialna, równorzędność potrzeb wszystkich grup społecznych, wreszcie uwzględnienie kosztów, jakie musiałyby ponosić przyszłe pokolenia, a także uniezależnienie polityczne, są podstawowymi cechami rozwoju alternatywnego (E. de Kadt, 1989; J. Pigram, 1989; A. Toffler, 1986). Koncepcja rozwoju alternatywnego zakłada, że postęp społeczny i gospodarczy nie musi oznaczać nieuchronnego, prostolinijnego wzrostu technologicznego i materialnego, wyczerpującego zasoby naturalne, wręcz przeciwnie, może i powinien dokonywać się bez naruszenia układu środowiskowego. Efektem powinna być wysoka jakość życia a jednym z jej elementów — ład przestrzenny. Przyjęcie takich założeń, również w odniesieniu do turystyki alternatywnej, prowadzi do koncepcji „standardu bezpiecznego minimum", rozumianego jako próg nieodwracalności, którego nie można przekroczyć (J. Pigram, 1989). Postawa ta jest pewnego rodzaju determinizmem ekologicznym, którego słuszność jest jednak trudna do podważenia.

Z ekonomicznego punktu widzenia standard bezpiecznego minimum określony jest przez rodzaj i wielkość „produktu turystycznego", wynikającego z nieprzekraczalnych możliwości przyrodniczych.

Produkt turystyczny obejmuje wszystkie elementy, składające się na atrakcję turystyczną danego rejonu lub punktu, łącznie z inwestycjami i usługami, z których korzysta turysta (M. Jansen-Verbeke, 1990 a). Jest to produkt delikatnej natury, ma bowiem charakter publiczny, dostępny dla każdego i jego dystrybucja, kontrola zużycia, ochrona i zagospodarowanie wymagają szczególnej uwagi i niekonwencjonalnych środków (D. Gilbert, 1989). W stosunku do innych produktów, będących przedmiotem handlu ma on pewne unikatowe własności, mianowicie:

— produkt turystyczny musi obejmować urządzenia zaspokajające podstawowe potrzeby fizjologiczne człowieka,

— miejsce (rejon) oferuje możliwość usatysfakcjonowania gości pod względem ich zróżnicowanych potrzeb,

— krótkotrwałe potrzeby gości są zaspokajane bardziej kompleksowo,

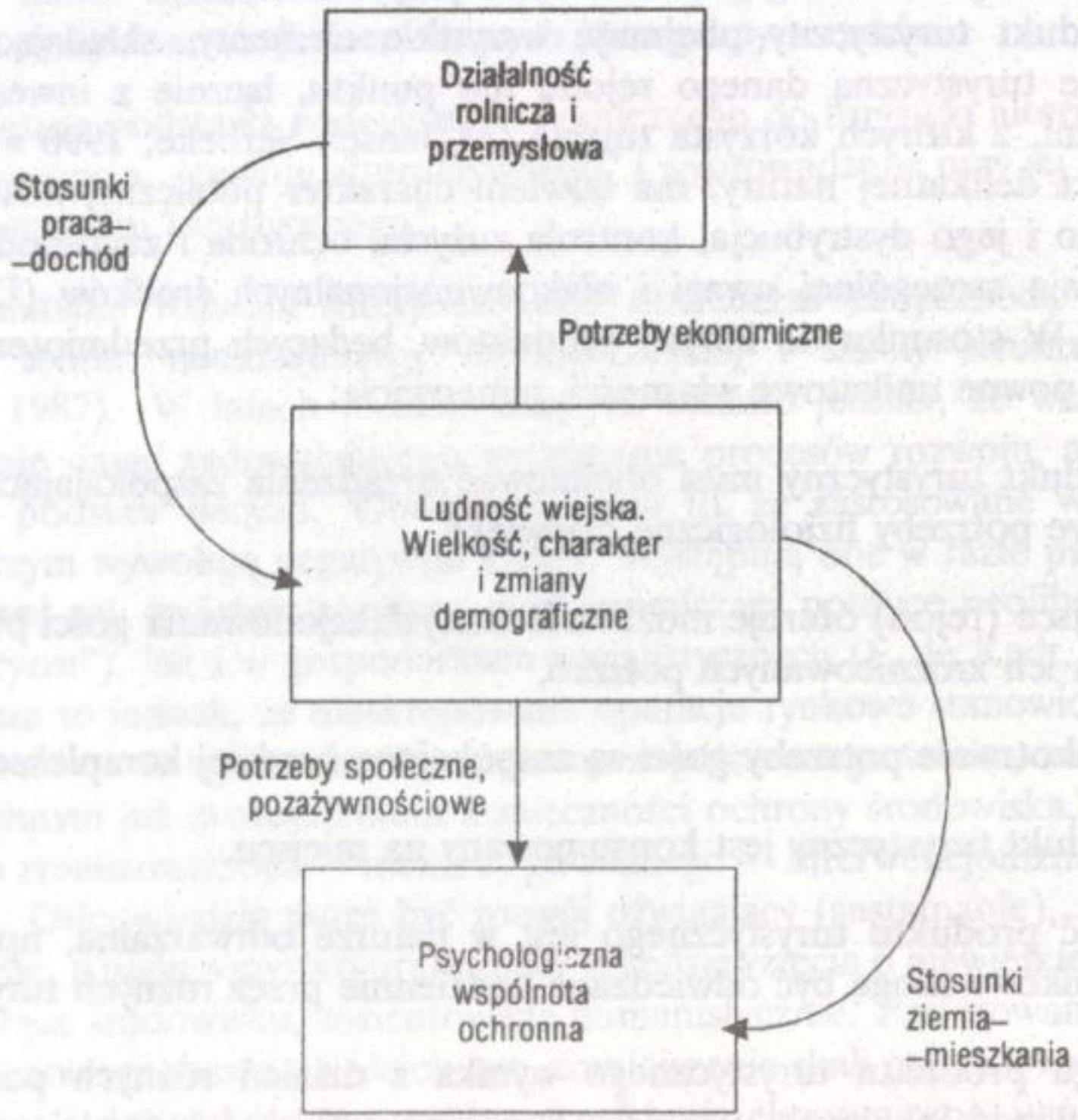
— produkt turystyczny jest konsumowany na miejscu,

— część produktu turystycznego jest w naturze odtwarzalna, np. miejsca piknikowe mogą być odwiedzane codziennie przez różnych turystów,

— ranga produktu turystycznego wynika z działań różnych podmiotów, np. władz lokalnych, urzędów konserwatorskich i ludności miejscowej (D. Gilbert i L. Tung, 1990).

„Produktem centralnym" turystyki wiejskiej jest oferowanie wypoczynku w środowisku, które fizycznie, społecznie i kulturowo jest odmienne od codziennego (D. Gilbert, 1989). Stroną oferującą są przedsiębiorcy turystyczni, rolnicy, handlowcy i władze na szczeblu lokalnym oraz różne organizacje gospodarcze i władze wyższych szczebli. Odbiorcami produktu turystycznego są goście, dla których jest on relatywnie atrakcyjny w zależności od odległości, kosztów i swego „image" (M. Jansen-Verbeke, 1990 a).

Zapotrzebowanie społeczne ze strony ludności miast na wypoczynek w środowisku wiejskim zbiega się z kryzysem ekonomicznym i kulturowym niektórych obszarów rolniczych, niskim poziomem dochodów i nadwyżką siły roboczej na wsi. Według A. W. Gilga (cyt. za G. Gilbertem, 1990) proces przystosowywania się terenów wiejskich do przyjęcia funkcji rekreacyjnych odbywa się w sytuacji, gdy:

Źródło: D. Gilbert (1989), s. 41, tytuł ryciny – MD

Ryc. 2 Zależności społeczno-ekonomiczne na terenach wiejskich

— nierówny standard życia powoduje powstawanie rys i rozłamów w społeczeństwie wiejskim,

— istniejące rodzaje działalności nie mogą zapewnić podźwignięcia efektywności ekonomicznej,

— odpływ ludności i zmniejszenia zatrudnienia prowadzi do dalszego przeciążenia ekonomicznego obszaru,

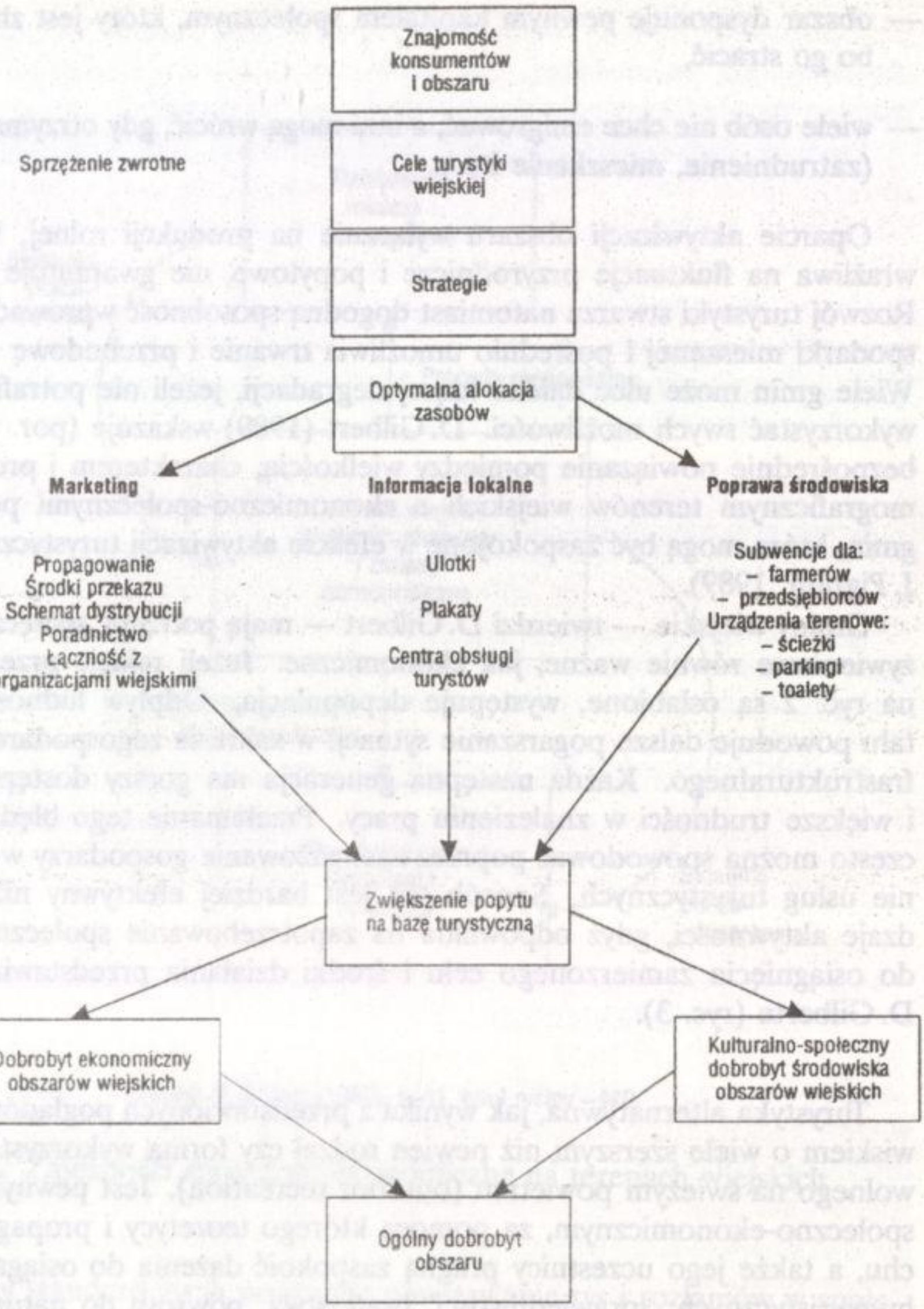
— obszar dysponuje pewnym kapitałem społecznym, który jest zbyt cenny, bo go stracić,

— wiele osób nie chce emigrować, a inni mogą wrócić, gdy otrzymają szansę (zatrudnienie, mieszkanie itp.).

Oparcie aktywizacji obszaru wyłącznie na produkcji rolnej, która jest wrażliwa na fluktuacje przyrodnicze i popytowe, nie gwarantuje poprawy. Rozwój turystyki stwarza natomiast dogodną sposobność wprowadzenia gospodarki mieszanej i pośrednio umożliwia trwanie i przebudowę rolnictwa. Wiele gmin może ulec daleko idącej degradacji, jeżeli nie potrafi tą drogą wykorzystać swych możliwości. D. Gilbert (1989) wskazuje (por. ryc. 2) na bezpośrednie powiązanie pomiędzy wielkością, charakterem i profilem demograficznym terenów wiejskich a ekonomiczno-społecznymi potrzebami gmin, które mogą być zaspokojone w efekcie aktywizacji turystycznej (także J. Pigram, 1989).

Gminy wiejskie — twierdzi D. Gilbert — mają potrzeby społeczne, pozażywieniowe równie ważne, jak ekonomiczne. Jeżeli relacje przedstawione na ryc. 2 są osłabione, występuje depopulacja. Odpływ ludności i kapitału powoduje dalsze pogarszanie sytuacji w zakresie zagospodarowania infrastrukturalnego. Każda następna generacja ma gorszy dostęp do usług i większe trudności w znalezieniu pracy. Przełamanie tego błędnego koła często można spowodować poprzez zaangażowanie gospodarzy w świadczenie usług turystycznych. Sposób ten jest bardziej efektywny niż inne rodzaje aktywności, gdyż odpowiada na zapotrzebowanie społeczne. Drogę do osiągnięcia zamierzonego celu i środki działania przedstawia schemat D. Gilberta (ryc. 3).

Turystyka alternatywna, jak wynika z przedstawionych poglądów, jest zjawiskiem o wiele szerszym niż pewien rodzaj czy forma wykorzystania czasu wolnego na świeżym powietrzu (outdoor recreation). Jest pewnym prądem społeczno-ekonomicznym, za pomocą którego teoretycy i propagatorzy ruchu, a także jego uczestnicy pragną zaspokoić dążenia do osiągania celów humanistycznych: sprawiedliwości, braterstwa, powrotu do natury, czasem nawet ekumenizmu. Zetknięcie dwóch światów: bogatej Północy i biednego Południa globu powoli przestaje funkcjonować tylko jako atrakcja turystyczna, ale wywołuje konflikt moralno-etyczny i gospodarczy. Na uczestników ruchu turystycznego niechcący spada pewne zobowiązanie moralne, wywołane tym spotkaniem, co powoduje potrzebę refleksji znacznie przekraczającej możliwości samego ruchu i jego teorii. Do takiej refleksji nie

Źródło: D. Gilbert (1989), s. 44, tytuł ryciny – MD

Ryc. 3 Schemat działań mających na celu rozwój terenów wiejskich

jest jednak teoria przygotowana. Tymczasem dla uczestników ruchu jest on formą protestu przeciwko złym warunkom życia, przeciwko niesprawiedliwości społecznej, przeciwko dewastacji środowiska, przeciwko życiu zunifikowanemu i sformalizowanej cywilizacji. Jest wezwaniem do wolności, swobody i sprawiedliwości. Stąd właśnie pochodzą tendencje do prostych form wypoczynku, do kontaktu ze środowiskiem odwiedzanym, do jego poznania, utożsamiania się z nim.

W mniejszej skali przestrzennej i społecznej analogiczne procesy, choć nie identyczne jakościowo, występują i w Polsce. Mamy też do czynienia z regionami bogatszymi i biedniejszymi, kryzysem dominującej do niedawna formy wypoczynku wczasowego oraz postępującą degradacją środowiska, skłaniającą ludność miast do poszukiwania nowych form turystyki. Trudności ekonomiczne i brak możliwości recepcyjnych sprawiają, że turystyka alternatywna przybiera w Polsce postać turystyki wiejskiej opartej głównie na kontaktach z rodziną na wsi lub własnych środkach noclegowych (namioty).

Przegląd literatury, dokonany w niniejszym rozdziale, określając istotę turystyki alternatywnej, jako dążącej do kontaktu ze środowiskiem, stanowiącym przeciwieństwo miejskiego i wskazując na zorientowane przyrodniczo, antyludystyczne oraz izolacjonistyczne preferencje wypoczynkowe znacznej części użytkowników terenów wiejskich umożliwia — uzasadniony tendencjami światowymi — prawidłowy wybór kryteriów delimitacji wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej.

Wśród tendencji tych wyróżnić trzeba, poparte rozważaniami teoretycznymi i badaniami związków ruchu rekreacyjnego z ekonomiką regionu, ekologią i socjologią; interakcje gość – gospodarz, preferencje użytkowników do samodzielnie organizowanego, indywidualnego wypoczynku, w okolicach cichych, nie zurbanizowanych, o nieznacznym zainwestowaniu turystycznym.

Obszary wiejskie, na których istnieją i mogą dalej się rozwijać analizowane poprzednio formy rekreacji, powinny zatem charakteryzować się krajobrazem o dominacji elementów przyrodniczych, wsie zaś powinny mieć tradycyjny charakter i umożliwiać gościnę u gospodarzy, prowadzących rodzinne przedsiębiorstwa rolne i usługowe. Powinny zapewnić także możliwość niezarobkowej pracy w gospodarstwach rolnych oraz spacerów i wycieczek po okolicy.

3. PRZESTRZEŃ REKREACYJNA — ELEMENTY TEORII

3.1. Miejsce rekreacji w przestrzeni geograficznej i delimitacja przestrzeni rekreacyjnej

Rekreacja jest możliwa w każdym fragmencie przestrzeni geograficznej, w którym brak szkodliwych oddziaływań na organizm człowieka, a przebywanie tam nie wymaga specjalnego wyposażenia technicznego. Rozpatrzmy bliżej tę tezę.

Obecność człowieka w pewnych miejscach przestrzeni geograficznej, a tym bardziej uprawianie rekreacji, uniemożliwia całkowite wypełnienie niektórych części owej przestrzeni elementami materialnymi, nieprzenikalnymi dla człowieka (litosfera) oraz istnienie warunków, do których człowiek nie jest przystosowany biologicznie (ekstremalne temperatury i ciśnienie, brak powietrza, trujące wyziewy itd.). W środowisku jaskiniowym, głębokowodnym, stratosferycznym czy polarnym, a nawet kosmicznym, możliwe jest przebywanie, noszące nawet pewne cechy rekreacji, jednakże przeważają wówczas zdecydowanie elementy eksploracyjne. Również pewne zajęcia z natury rekreacyjne, ale odbywające się w zdecydowanie niekorzystnych warunkach (np. kąpiele w przeręblach) mogą przynosić satysfakcję nielicznym osobnikom specjalnie uzdolnionym czy wytrenowanym. Nie upoważnia to jednak do rozszerzania pojęcia przestrzeni rekreacyjnej na tego rodzaju sytuacje, gdyż: rekreacja powoduje regenerację sił, umożliwiając powrót do

pracy zarobkowej, a ciężkie wyprawy eksploracyjne wymagają z reguły rehabilitacji i asymilacji po zakończeniu wyprawy (często również rezygnacji z pracy zawodowej), poza tym rekreacja czynna z założenia dotyczy większości społeczeństwa i większość jej form musi być dostępna dla wszystkich osób zdolnych do przeciętnej aktywności fizycznej, nie można więc mówić o możliwości uprawiania rekreacji w dowolnych warunkach geograficznych.

Jako logicznie uzasadnioną można przyjąć tezę, że procesy rekreacji odbywają się w różnych, lecz nie wszystkich fragmentach przestrzeni geograficznej. Nauki o ziemi i częściowo ekonomiczne, w obrębie których mieszczą się prowadzone tu rozważania, zajmują się zjawiskami przestrzennymi w skali, która pozwala na badanie procesów społeczno-gospodarczych i przyrodniczych we wzajemnych uwarunkowaniach. Tak więc przedmiotem dociekań uczynić można tylko taką przestrzeń, w której zależności owe mogą się ujawnić. Jest to dostępna do użytkowania rekreacyjnego przestrzeń położona poza wnętrzem budynków, a jednocześnie poza obszarami zwartej zabudowy. W języku planowania przestrzennego nosi ona nazwę „terenów otwartych". Głównymi użytkownikami terenów otwartych są: rolnictwo, leśnictwo (w niektórych fazach produkcji drzewnej np. szkółki), a w miastach gospodarka komunalna (parki, skwery, ogrody działkowe); często są to nieużytki.

Definiując pojęcie „przestrzeni" na potrzeby użytkowania rekreacyjnego można pominąć refleksje filozoficzne, skądinąd istotne dla pełnego rozumienia istoty pojęcia. Można jedynie zauważyć, że z tego punktu widzenia przestrzeń nie jest abstrakcyjnym pojęciem fizyczno-matematycznym (S. Leszczycki, 1972), lecz ma sens materialny (T. Bartkowski, 1977)[21]. Jako przedmiot badań empirycznych może istnieć tylko poprzez byty materialne ją wypełniające, a więc jako środowisko trójwymiarowe, w którym się znajdują i pozostają w pewnych stosunkach fizycznych (odległości, oddziaływania, ruchu) wszelkie obiekty nieożywione o różnych stanach skupienia oraz organizmy żywe. W tak rozumianej, najbliższej nam w skali kosmosu, przestrzeni okołoziemskiej K. Dziewoński (1967) wyodrębnia przestrzeń geodezyjną z kulą ziemską jako bazą odniesienia i przestrzeń geograficzną, a w niej rozmaite rodzaje przestrzeni społeczno-ekonomicznych. Przestrzeń geograficzna to ta część przestrzeni kosmicznej, która obejmuje powłokę ziemską i jej elementy: atmosferę, hydrosferę, biosferę i litosferę wraz z istniejącym trwałym zainwestowaniem (K. Dziewoński, 1988). W tych ramach

---

[21] J. Bogdanowski uznaje, że przedmiotem badań związanych z kształtowaniem przestrzeni jest ta część przestrzeni „rzeczywistej" (w odróżnieniu od „filozoficznej" np. publicznej stanowiącej przedmiot zainteresowania socjologów), obejmującej wnętrza i krajobraz, która dotyczy krajobrazów potencjalnych i realnych (referat na posiedzeniu IGiPZ w dniu 16.III.1989 — notatki nie autoryzowane).

cechy przestrzeni geograficznej są bardzo zróżnicowane. Stąd też zakres zainteresowań naukowych problematyką przestrzenną rekreacji należy a priori ograniczyć do przestrzeni charakteryzującej się warunkami zbliżonymi do panujących w naturalnym środowisku człowieka. Takim środowiskiem jest troposfera, a zwłaszcza najbliższa ziemi, kilkusetmetrowej grubości strefa o temperaturze i ciśnieniu nie odbiegającym zbytnio od parametrów atmosfery przypowierzchniowej. W tej strefie rozgrywają się praktycznie wszystkie procesy społeczno-gospodarcze i do jej warunków fizycznych odnoszą się prawidłowości przestrzenne tych procesów. W pewnym uproszczeniu można również przyjąć, że w troposferze koncentruje się podstawowa część bytów materialnych wypełniających przestrzeń geograficzną.

Tak więc przestrzenne procesy rekreacyjne odbywają się niemal w całej przestrzeni geograficznej i mają miejsce w jej najważniejszej, choć „objętościowo" nieznacznej części. Podejście takie jest słuszne zwłaszcza z jakościowego punktu widzenia, w którym przestrzeń geograficzną rozumie się nie tylko jako środowisko przyrodnicze, lecz także środowisko społeczne i techniczne (K. Dziewoński, 1987)[22], które w postaci zagospodarowania terenu jest zwykle niezbędne do uprawiania rekreacji.

Dopuszczenie możliwości odbywania się procesów rekreacyjnych prawie w całej przestrzeni geograficznej nie oznacza pełnej tożsamości sfery uprawiania rekreacji z przestrzenią geograficzną. Oprócz zastrzeżeń, wyrażonych poprzednio (wypełnienie przestrzeni i niedostosowanie biologiczne) tożsamość ta nie dotyczy tych cech jakościowych, które predestynują elementy środowiska geograficznego do wykorzystywania w ściśle określonych celach i powodują wyróżnianie różnych podprzestrzeni. Wyodrębnia się więc m.in. „rolniczą przestrzeń produkcyjną" — rozumianą jako przypowierzchniowe części litosfery i atmosfery nadające się do wykorzystania rolniczego ze względu na walory glebowo-klimatyczne i ekonomiczne; „przestrzeń powietrzną kraju" obejmującą część atmosfery położoną ponad terytorium państwa, nadającą się do uprawiania żeglugi powietrznej; „przestrzeń zurbanizowaną" — traktowaną jako obszar o pewnym sposobie zagospodarowania technicznego i organizacji życia społeczno-gospodarczego.

W ujęciach tych przestrzeń nie jest traktowana autonomicznie — jako kategoria geometryczna czy filozoficzna, lecz wyłącznie poprzez cechy, umownie i skrótowo nazywane „cechami przestrzeni", które w rzeczywistości odnoszą się najczęściej do elementów materialnych, jakie ją wypełniają. Składnikami materialnymi przestrzeni geograficznej są: elementy przyrody nieożywionej (warstwy atmosferyczne), elementy biotyczne (lasy, jeziora, uprawy

[22] K. Dziewoński — referat na konferencji „Gospodarka przestrzenna, rozwój regionalny, rozwój lokalny", Warszawa 2–3 czerwca 1987 (notatki nie autoryzowane).

rolne itd.) oraz antropogeniczne (budynki, linie kolejowe itd.). Składniki te mają zmienne lub stałe cechy fizyczne, chemiczne, strukturalne, czasowe i przestrzenne (np. temperatura, skład chemiczny, wiek, rozmieszczenie), które najczęściej są wyłącznie cechami danego składnika (temperatura powietrza, rodzaj roślinności, wiek lasu czy zabytku itp.), lecz nie całej przestrzeni. Przestrzeń może jednak mieć także takie cechy, które nie są atrybutami poszczególnych bytów materialnych, lecz sumą lub wypadkową wielu z nich (np. klimat, typ rolnictwa, charakter urbanizacji). Cechy te przypisane są określonym miejscom i poza nimi istnieć nie mogą, gdyż tylko tam są zgrupowane i wzajemnie na siebie oddziałują byty, które posiadają te cechy. Wówczas możemy bez zastrzeżeń mówić o „cechach przestrzeni". W takim znaczeniu na schemacie przedstawiającym identyfikację przestrzeni rekreacyjnej w stosunku do przestrzeni geograficznej umieszczono składniki materialne przestrzeni i ich cechy, stanowiące kryteria delimitacji obszarów o różnych stopniach przekształceń i przydatności do życia i rekreacji (por. ryc. 4).

Relacja przestrzeni rekreacyjnej i geograficznej przedstawiona jest schematycznie na rycinach 4 i 5. Relacja ta zawiera się w określeniu cech: wykluczających, ograniczających, umożliwiających i sprzyjających rekreacji.

Cechami **wykluczającymi** są:

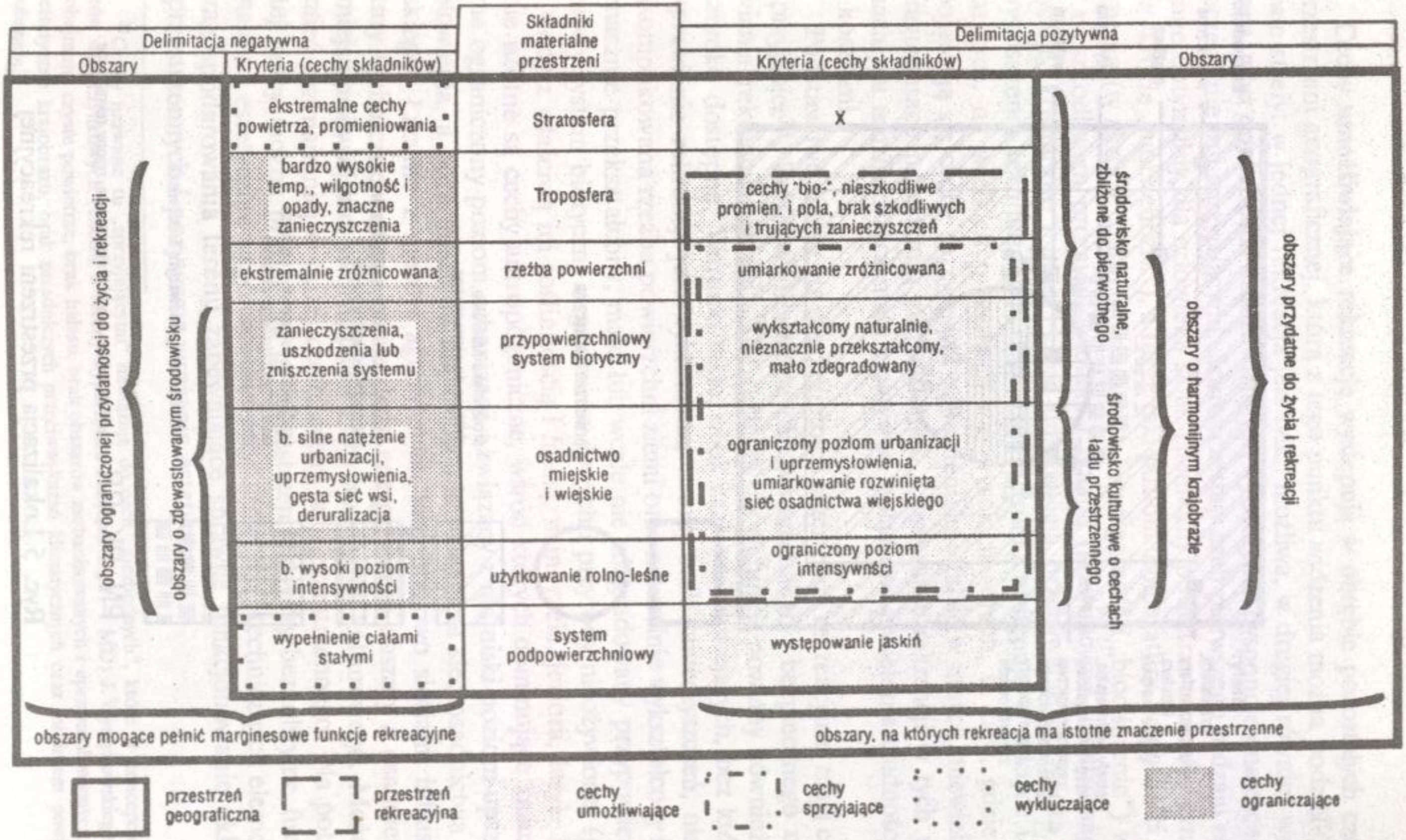
— silne promieniowanie,

— ekstremalne temperatury, ciśnienia i gęstości atmosfery oraz wody,

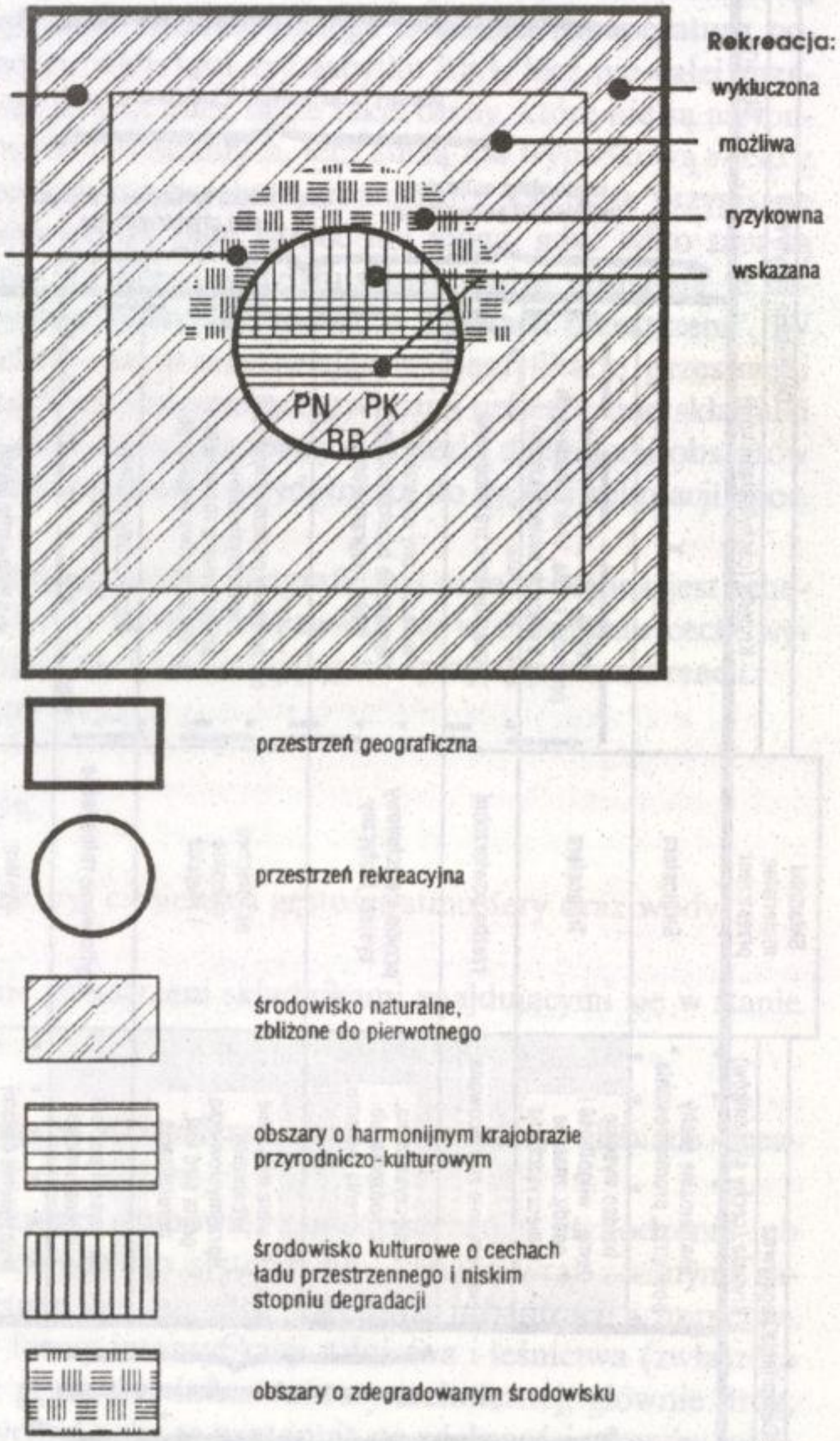
— całkowite wypełnienie przestrzeni składnikami znajdującymi się w stanie stałym.

Cechy takie występują w stratosferze, części troposfery, głębiach oceanicznych i litosferze.

Ograniczenia dla rekreacji stanowią: zanieczyszczenia, uszkodzenia lub zniszczenie przypowierzchniowego systemu biotycznego wraz z silnymi zanieczyszczeniami powietrza, bardzo silne natężenie urbanizacji i uprzemysłowienia oraz niektóre formy intensyfikacji rolnictwa i leśnictwa (zwłaszcza chemizacja), a wreszcie gęsta sieć infrastruktury technicznej, głównie dróg, kolei i linii energetycznych. Cechy te występują na większości terenów miejskich oraz w strefach podmiejskich i pomiędzy miastami w regionach przemysłowych. Uprawianie rekreacji w tych rejonach może być ryzykowne dla zdrowia.

Ryc. 4 Identyfikacja przestrzeni rekreacyjnej

Ryc. 5 Lokalizacja przestrzeni rekreacyjnej

Cechy **umożliwiające** rekreację występują w obrębie pozostałych części przestrzeni geograficznej, którą z tego punktu widzenia można podzielić na dwie strefy: w jednej rekreacja jest tylko możliwa, w drugiej również wskazana, gdyż oprócz cech umożliwiających wypoczynek dysponuje ona cechami szczególnie mu sprzyjającymi. Szeroki zestaw cech pierwszego rodzaju obejmuje optymalny dla człowieka skład chemiczny powietrza atmosferycznego (w skrócie „biochemizm"), a także taki poziom temperatury, wilgotności i ciśnienia (w skrócie „biotemperatura", „biowilgotność i „biociśnienie") wraz z nieszkodliwym promieniowaniem i polami (grawitacyjne, elektromagnetyczne, kosmiczne i inne), które umożliwiają przebywanie człowieka bez wyposażenia technicznego. Tego typu warunki występują w arktyce i antarktyce, na wielkich pustyniach i w wysokich górach, tj. tam, gdzie nie pojawiają się cechy sprzyjające, a incydentalnie także w innych, niewielkich fragmentach przestrzeni geograficznej. Uprawianie rekreacji w tych rejonach jest możliwe, lecz mało efektywne, połączone z wieloma trudnościami i kosztami.

Podstawowe znaczenie dla delimitacji przestrzeni rekreacyjnej mają cechy sprzyjające[23], które są niezbędne dla powszechnego i bezpiecznego uprawiania rekreacji czynnej. Aby spełniały te warunki, powinny również być szeroko dostępne. Warunki takie, obok cech umożliwiających, bez których uprawianie rekreacji jest wykluczone, tworzy brak zanieczyszczeń, niezbyt skomplikowana rzeźba powierzchni ziemi oraz naturalnie wykształcony i nieznacznie przekształcony, mało lub wcale nie zdegradowany przypowierzchniowy system biotyczny organizmów żywych i przyrody nieożywionej (gleby i wody z właściwą im roślinnością i fauną, m.in. rzeki, jeziora, lasy). Równie istotne są cechy antropogeniczne, wśród których dominujące znaczenie ma ograniczony poziom urbanizacji i związany z nią niski poziom uprzemysłowienia, a poza miastami umiarkowanie rozwinięta sieć osadnictwa wiejskiego. Łącznie z niezbyt agresywnymi krajobrazowo sieciami infrastruktury technicznej (drogi, koleje, linie energetyczne) obszary z osadnictwem miejskim i wiejskim tworzą pewien typ środowiska kulturowego. Może ono mieć przynajmniej w dużej części cechy ładu przestrzennego. Na potrzeby tej pracy można przyjąć, że ład przestrzenny tworzy bezkolizyjne funkcjonalnie i estetycznie współistnienie przyrodniczych i technicznych elementów zagospodarowania terenu zapewniające sprawne funkcjonowanie układów przestrzennych i pozytywne wrażenia estetyczne.

---

[23] Cechy nazwane tu „sprzyjającymi" nawiązują do cech „niezbędnych", które w koncepcji obszarów wypoczynkowych (chodzi o tereny wypoczynku stacjonarnego — MD) J. Wyrzykowskiego (1975) obejmują: czyste powietrze, brak hałasu, brak obszarów zurbanizowanych i uprzemysłowionych, walory estetyczne krajobrazu, brak zasadniczych przeciwwskazań klimatycznych oraz minimum powierzchni obszaru.

Obszary dysponujące opisanymi cechami, ze względów zdrowotnych, psychicznych i fizycznych najbardziej nadają się do uprawiania rekreacji. Na tych też obszarach rekreacja — ze względu na swe rozmiary — może mieć istotne znaczenie społeczne i przestrzenne; stąd też uznać je można za przestrzeń rekreacyjną. Należy podkreślić, że rekreacja, choć w wyjątkowych wypadkach może odbywać się również poza tak zidentyfikowanym obszarem, tu właśnie stanowi ważący czynnik użytkowania i zagospodarowania przestrzeni. Ponadto obszary takie ze względu na znaczenie funkcji rekreacyjnej kwalifikują się do badania w obrębie nauk chorograficznych. Funkcja ta wymaga podejścia utylitarnego związanego z potrzebą i możliwością stałego, unisezonowego wykorzystania i odpowiedniego przystosowania obszarów do jej pełnienia przez prowadzenie planowej gospodarki przestrzennej. Należy dodać, że sformułowanie powyższe nie określa intensywności ani charakteru zagospodarowania rekreacyjnego. Może ono mieścić się we wszystkich klasach intensywności, częściej nawet w najniższych, najmniej agresywnych wobec środowiska przyrodniczego i kulturowego.

Przed zdefiniowaniem pojęcia „przestrzeni rekreacyjnej", konieczne jest uściślenie znaczenia terminu „walor rekreacyjny". Chcąc uniknąć często spotykanego nieporozumienia, należy pamiętać, że cechą sprzyjającą rekreacji jest nie tylko obecność niektórych elementów materialnych w danym terenie (np. lasu), lecz pewne ich zalety (np. las o mieszanej strukturze gatunkowej z przewagą starszych klas wiekowych a nie monokulturowe młodniki sosnowe). Walorem rekreacyjnyni są zatem cechy elementów materialnych lub cechy przestrzeni (w znaczeniu określonym poprzednio) korzystne do uprawiania różnych form wypoczynku.

Najbardziej lapidarna definicja przestrzeni rekreacyjnej autorstwa J. Warszyńskiej i A. Jackowskiego (1979) mówi, że mamy z nią do czynienia wszędzie tam, gdzie występują „zjawiska turystyczne" (lub lepiej — rekreacyjne — MD). Definicja taka niewiele wyjaśnia, gdyż „definiens" praktycznie identyfikuje się z „definiendum", a ponadto — co ważniejsze — zawiera akceptację wszystkich możliwych do wyobrażenia sytuacji, a więc również tych, które z rozmaitych powodów (np. etycznych) są niedopuszczalne. Z istoty pojęcia „rekreacja" wynika również, że może ona odbywać się tylko w warunkach umożliwiających bezpieczną regenerację sił, stąd nie może być przestrzenią rekreacyjną obszar nie spełniający tych warunków, nawet gdyby jacyś ludzie z narażeniem życia penetrowali teren z powodów, które uznają za wskazane (poznawczych, ideowych).

Postulatu regeneracji i nieszkodliwości nie spełnia również J. Giezgały (1977) koncepcja przestrzeni rekreacyjnej jako tej, w której zlokalizowane

są wartości wyrażone pośrednio przez autora w analizie charakteru i rozmieszczenia dóbr turystycznych[24].

Trudno wreszcie pominąć niezbędność podejścia aplikacyjnego, gdyż immanentną cechą zjawiska rekreacji jest przystosowanie i zagospodarowanie środowiska na potrzeby uczestników ruchu. Z tego punktu widzenia można wyodrębnić z przestrzeni geograficznej tylko te jej części, w których — z racji znacznej skali zjawisk rekreacyjnych — wskazane byłoby prowadzenie gospodarki i polityki przestrzennej odmiennej niż na innych terenach[25]. Reasumując można powiedzieć, że przestrzeń rekreacyjna jest częścią przestrzeni geograficznej, posiadającą cechy korzystne (umożliwiające i sprzyjające) do realizacji różnych form wypoczynku, charakteryzującą się istnieniem procesów rekreacyjnych o rozmiarach istotnych społecznie i przestrzennie.

3.2. Niektóre elementy teorii przestrzeni rekreacyjnej

Teoria przestrzeni rekreacyjnej, rodząca się obecnie na pograniczu teorii lokalizacji, teorii rekreacji i kompleksowej teorii gospodarki przestrzennej, nie ujawniła jeszcze elementarnych praw rządzących badaną sferą rzeczywistości i nie wykształciła swoich narzędzi badawczych. Również teoria gospodarki przestrzennej, z której mogłaby czerpać najwięcej, nie dysponuje pełnym ich zestawem. W tej sytuacji konieczne jest sformułowanie ogólnych spostrzeżeń, na których można by oprzeć dalszy wywód.

Mianem teorii określa się najczęściej system uporządkowanych logicznie[26] twierdzeń, które nie są ze sobą sprzeczne[27] i dotyczą pewnego wycinka rzeczywistości[28]. Teoria opisuje i wyjaśnia badaną rzeczywistość, porządkuje dotychczasową wiedzę o niej[29] oraz przewiduje dalszy przebieg analizowanych procesów.

Problemy rozwiązywane przez każdą naukę lapidarnie sformułował M. Mazur (1970) w postaci pytań: 1) „co jest?" (fakty), 2) „co jest jakie?"

---

[24] J. Giezgała, 1977, s. 160–161

[25] Dla miejskiej przestrzeni rekreacyjnej (MPR) charakterystyczne strefy, wymagające specjalnej polityki przestrzennej, określono w studiach bydgoskiego zespołu Instytutu Turystyki (R. Przybyszewska-Gudelis, M. Grabiszewski, 1987). W wypadku MPR warunku nieszkodliwości dla zdrowia mogą nie spełniać pewne fragmenty miasta, które w obrębie strefy rekreacyjnej dysponują wszystkimi korzystnymi cechami dla wypoczynku, jednak kontaktują się bezpośrednio ze środowiskiem zdegradowanym i podlegają pewnym jego wpływom (hałas, zanieczyszczenie, naruszenia estetyki).

[26] i „zbudowanych wedle pewnej jednolitej zasady" — jak podkreśla S. Nowak (1985, s. 396).

[27] „z których przynajmniej jedno jest twierdzeniem nieobserwacyjnym" (R. Domański, 1987, s. 60).

[28] por. P. Sztompka (1973): *Teoria i wyjaśnienie. Z metodologicznych problemów socjologii.*

[29] M. Ziółkowski: *O pewnych uświadamianych intencjach socjologa*. „Studia Socj." 1987, 3–4 (106–107), za J. Szacki: Wprowadzenie, (w:) *Elementy teorii socjologicznych*, pod red. W. Derczyńskiego, A. Jasińskiej-Kani, J. Szackiego, Warszawa, PWN 1975.

(właściwości), 3) „co od czego zależy?" (związki), 4) „jak co osiągnąć?" (optymalizacja).

W świetle tych stwierdzeń teoria przestrzeni rekreacyjnej musiałaby zawierać:

— identyfikację, definicję oraz charakterystykę jakościową przestrzeni rekreacyjnej,

— opis i wyjaśnienie istoty zjawisk i procesów przestrzennych związanych z rekreacją (w skrócie: procesów rekreacyjnych), ich rozmieszczenie i zróżnicowanie,

— opis i wyjaśnienie zależności procesów rekreacyjnych od innych zjawisk i procesów rozgrywających się w tej samej lub sąsiadującej przestrzeni,

— prognozę dalszego przebiegu procesów rekreacyjnych w różnych wariantach.

Zadaniem teorii przestrzeni rekreacyjnej powinno być zatem określenie samej istoty tej przestrzeni, jej materialnych i pozamaterialnych[30] właściwości oraz wyjaśnienie przebiegu i uwarunkowań zróżnicowania procesów rekreacyjnych, a wreszcie ich zależności od innych, pozarekreacyjnych czynników. Należą do nich ogólne warunki społeczno-gospodarcze (determinanty ustrojowe szczegółowo analizowane w rozdziale 3.4.1) oraz wyniki działań podmiotów użytkujących te same lub sąsiednie obszary, wpływające na charakter przestrzeni rekreacyjnej oraz na charakter i przebieg procesów rekreacyjnych.

Teoria przestrzeni rekreacyjnej może być zbudowana na podstawie następujących założeń[31]:

1. Istnieje pewna część przestrzeni geograficznej, zwana dalej „przestrzenią rekreacyjną", o szczególnych cechach korzystnych dla wypoczynku człowieka, w której obok zjawisk charakterystycznych dla całej przestrzeni geograficznej występują zjawiska i procesy rekreacyjne, różniące tę część przestrzeni od reszty.
2. Szczególne cechy przestrzeni rekreacyjnej polegają na istnieniu w znacznych rozmiarach pewnych zalet elementów środowiska naturalnego i an-

[30] Teoria przestrzeni rekreacyjnej rozpatrywałaby tylko te pozamaterialne właściwości przestrzeni, które miałyby bezpośredni związek przyczynowo-skutkowy z elementami i czynnikami materialnymi (np. wpływ estetyki krajobrazu na rozmieszczenie ruchu rekreacyjnego).

[31] Można w tym miejscu powołać się na analogię do teorii zaksjomatyzowanych formułujących nowe prawa naukowe przez dedukcję z zespołu twierdzeń dotąd uznanych, nie wymagających weryfikacji (por. Z. Nowak, 1985, s. 430–433).

tropogenicznego (w literaturze przedmiotu zwanych „walorami"), sprzyjających realizacji wypoczynku, co różni ją pozytywnie od środowiska pracy i zamieszkania (stałego pobytu) osób wypoczywających.

3. Przestrzeń rekreacyjna, podobnie jak cała przestrzeń geograficzna, jest ograniczona ilościowo i nieodtwarzalna oraz charakteryzuje się nieprzenośnością cech, co obok podstawowych korzyści powoduje również szereg negatywnych, niemożliwych w pełni do uniknięcia, konsekwencji dla zjawisk i procesów rekreacyjnych (zwłaszcza nieregularne rozmieszczenie zagospodarowania rekreacyjnego).

4. Zjawiska i procesy charakterystyczne dla przestrzeni rekreacyjnej to:
   — istnienie ściśle określonej kategorii jej użytkowników (wypoczywających – rekreantów), którzy przenosząc się z miejsca zamieszkania do innych miejsc i obszarów tworzą zjawisko ruchu rekreacyjnego, umożliwiającego zaspokojenie potrzeb wypoczynkowych poza najbliższym otoczeniem, w środowisku sprzyjającym pod względem fizycznym i psychicznym,
   — istnienie stałego, zróżnicowanego regionalnie i czasowo procesu zagospodarowywania przestrzeni przez tworzenie materialno-technicznych i organizacyjnych form (urządzeń, obiektów, instytucji) służących potrzebom ruchu rekreacyjnego i z reguły stanowiących warunek umożliwiający jego istnienie (J. Kruczała 1986).

   Procesy zagospodarowywania rekreacyjnego terenów obejmują:
   — działania inwestycyjne, dotyczące obiektów budowlanych, infrastruktury technicznej i urządzeń,
   — działania organizacyjne, które na ekstensywnym poziomie (obszary ochrony środowiska przyrodniczego) obejmują przystosowanie do ruchu turystycznego (wyznaczanie terenów dostępnych do penetracji lub obserwacji) a na wyższych poziomach intensywności instytucje obsługi ruchu (J. Kruczała, 1986).

5. Rozwój zagospodarowania rekreacyjnego odbywa się z pożytkiem lub stratą dla zaspokojenia potrzeb rekreacyjnych społeczeństwa, a sposób zagospodarowania może pomnażać lub pomniejszać wartość danego obszaru w postaci zmian jego walorów przyrodniczych i antropogenicznych.

6. Intensywność zagospodarowania rekreacyjnego (w części obejmującej formy techniczno-materialne, zmieniające stan środowiska przyrodniczego) jest pewną funkcją popytu, nie jest to jednak zależność wprost proporcjonalna. Wzrost intensywności zagospodarowania jako skutek zwiększonego popytu doprowadza bowiem do stopniowej utraty cech na-

turalnych, stanowiących niezbędny warunek atrakcyjności wypoczynkowej, intensywność może więc wzrastać jedynie w stopniu umiarkowanym.

Wyższy stopień intensywności zagospodarowania nie oznacza więc lepszego zaspokojenia potrzeb wypoczynkowych, natomiast im wyższy poziom organizacji przestrzennej, tym łatwiejsze jest zapewnienie odpowiednich warunków pobytu.

Oprócz wymienionych, dość oczywistych twierdzeń, budowę teorii przestrzeni rekreacyjnej mogą wspomagać hipotezy, stanowiące uzasadnione domniemanie o przyczynach i przebiegu badanych zjawisk. Oto najważniejsze z nich.

1. Przyczyny zróżnicowania rozmieszczenia ruchu rekreacyjnego są złożone, a siła oddziaływania każdej z przyczyn znana jest tylko z opisów jakościowych. Decydującą rolę odgrywa prawdopodobnie jakość walorów, tj. zalet środowiska przyrodniczego i antropogenicznego, jakie reprezentuje dany obszar. Zapewne jednak niewiele mniejsze znaczenie mają czynniki ekonomiczne, a zwłaszcza koszty wypoczynku, wynikające zarówno z jakości walorów przyrodniczych, jak i standardu zagospodarowania danego terenu oraz odległości miejsca wypoczynku od stałego miejsca zamieszkania rekreantów.

Wreszcie mniejsze znaczenie, chociaż w pewnych środowiskach decydujące, mają różne preferencje jednostkowe i społeczne, jak np. moda, przyzwyczajenia, uleganie reklamie i propagandzie, a także posiadanie własnego sprzętu, środków komunikacyjnych i bazy noclegowej oraz ułatwienia i utrudnienia organizacyjne, celne, dewizowe, reklamowe i taryfowe, a wreszcie preferencje społeczno-zawodowe, regionalne i inne, stosowane przez państwo, organizacje pozarządowe oraz przedsiębiorstwa „przemysłu turystycznego".

Indywidualne i społeczne tendencje do preferowania pewnych form i regionów rekreacyjnych są silnie korygowane przez rozmieszczenie popytu i podaży. Powodują one względne zróżnicowanie wartości tych samych dóbr rekreacyjnych w zależności od ich położenia w stosunku do rejonów zapotrzebowania (źródeł ruchu rekreacyjnego). W krańcowych wypadkach obszary nie posiadające walorów, ale położone wokół dużych aglomeracji, uzyskują najwyższą społeczną ocenę, wyrażoną m.in. wysoką ceną gruntów przeznaczonych pod budownictwo letniskowe.

Przyczyny przestrzennych zróżnicowań ruchu rekreacyjnego i ich mechanizm są zmienne historycznie, regionalnie i społecznie. W pewnych okresach występuje sukcesja przyczyn, nasilenie jednych, a spadek znaczenia innych. Problemy te nie są dostatecznie dokładnie zbadane, ani bieżąco rejestrowane, co powoduje, że tak społeczeństwo jak i organizatorzy wypoczynku są

zaskakiwani niewyrównanym regionalnie bilansem popytu i podaży, nawet jeżeli w skali kraju jest on względnie zrównoważony.

Relacje pomiędzy jakością walorów przyrodniczych, poziomem zagospodarowania i kosztami pobytu mają w większości charakter substytucyjny i prowadzą do swoistego zbilansowania: „niedobór" lub ujemna bądź znikoma wartość jednego z czynników jest rekompensowana „nadwyżką" pozostałych. Na przykład wieś letniskowa o znacznych, a nawet wybitnych walorach przyrodniczych, pozostaje „tania", jeżeli jest trudno dostępna komunikacyjnie, słabo wyposażona w usługi, ma średni standard budynków mieszkalnych, a ponadto położona jest daleko od źródeł popytu.

2. Zagospodarowanie rekreacyjne rozwija się w sposób zróżnicowany regionalnie na obszarze całej przestrzeni rekreacyjnej (a incydentalnie również poza nią), przy czym zróżnicowanie to dotyczy:

— intensywności zagospodarowania, odmiennego w poszczególnych strefach i rejonach,
— rozmieszczenia form materialno-technicznych (ośrodki wczasowe, domy letniskowe, pola biwakowe, szlaki turystyczne itp.),
— jakości (poprawności) zagospodarowania przestrzennego oraz standardu wyposażenia infrastrukturalnego i budowlano-technicznego,
— zakresu wykorzystania, przekształcenia i dostępności środowiska przyrodniczego i antropogenicznego,
— stopnia ekspansji przestrzennej (ilość zawłaszczonego terenu),
— rodzaju i charakteru relacji (koegzystencja – konflikt) z innymi użytkownikami przestrzeni (gospodarką rolną, osadnictwem, przemysłem, komunikacją itd.).

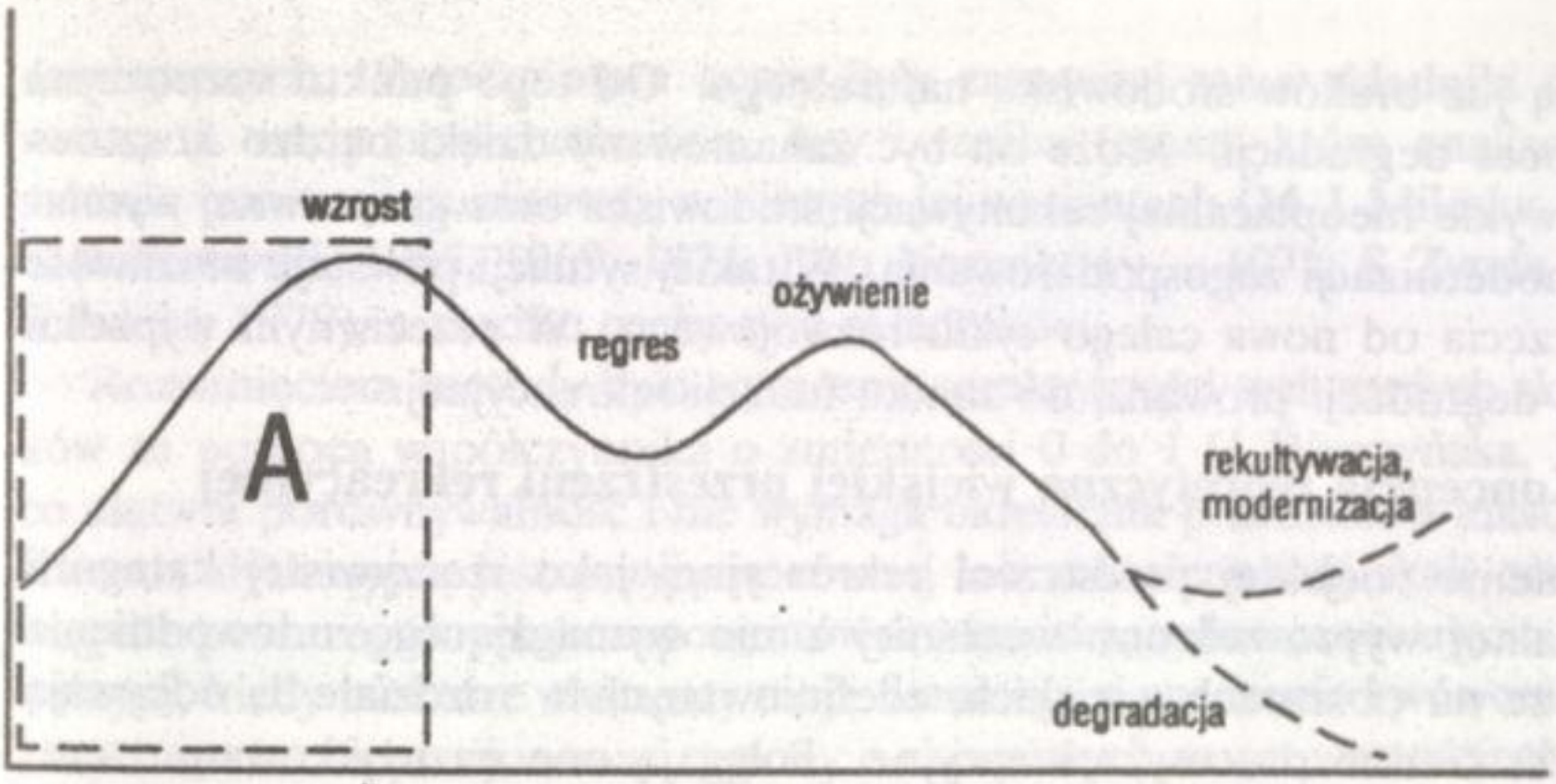
3. Bardzo znaczącą rolę w kształtowaniu różnorodności zagospodarowania odgrywają plany zagospodarowania przestrzennego i programy rozwoju kraju, regionów i poszczególnych przedsięwzięć jedno i wielobranżowych. Rola tych ostatnich szczególnie wyraźnie zaznacza się w razie budowy sztucznych zbiorników wodnych, gdzie zagospodarowanie rekreacyjne stanowi integralną część ich programu inwestycyjnego. Plany te pozornie nie mają samodzielnego znaczenia jako czynniki sprawcze zróżnicowania, przy założeniu, że stanowią one usankcjonowanie i twórcze przetworzenie faktu istnienia i działania wszystkich elementów omówionych poprzednio, zwłaszcza komponentów środowiska przyrodniczego i antropogenicznego. Z punktu widzenia poszukiwania przyczyn zróżnicowania rozmieszczenia zagospodarowania wszelkie działania programowo-planistyczne miałyby więc pozornie taką samą rolę, jak zróżnicowanie środowiska.

Tymczasem plany i programy rozwoju mają dodatkowo własną, oryginalną i całkowicie twórczą funkcję. Polega ona na czynnym wdrażaniu za

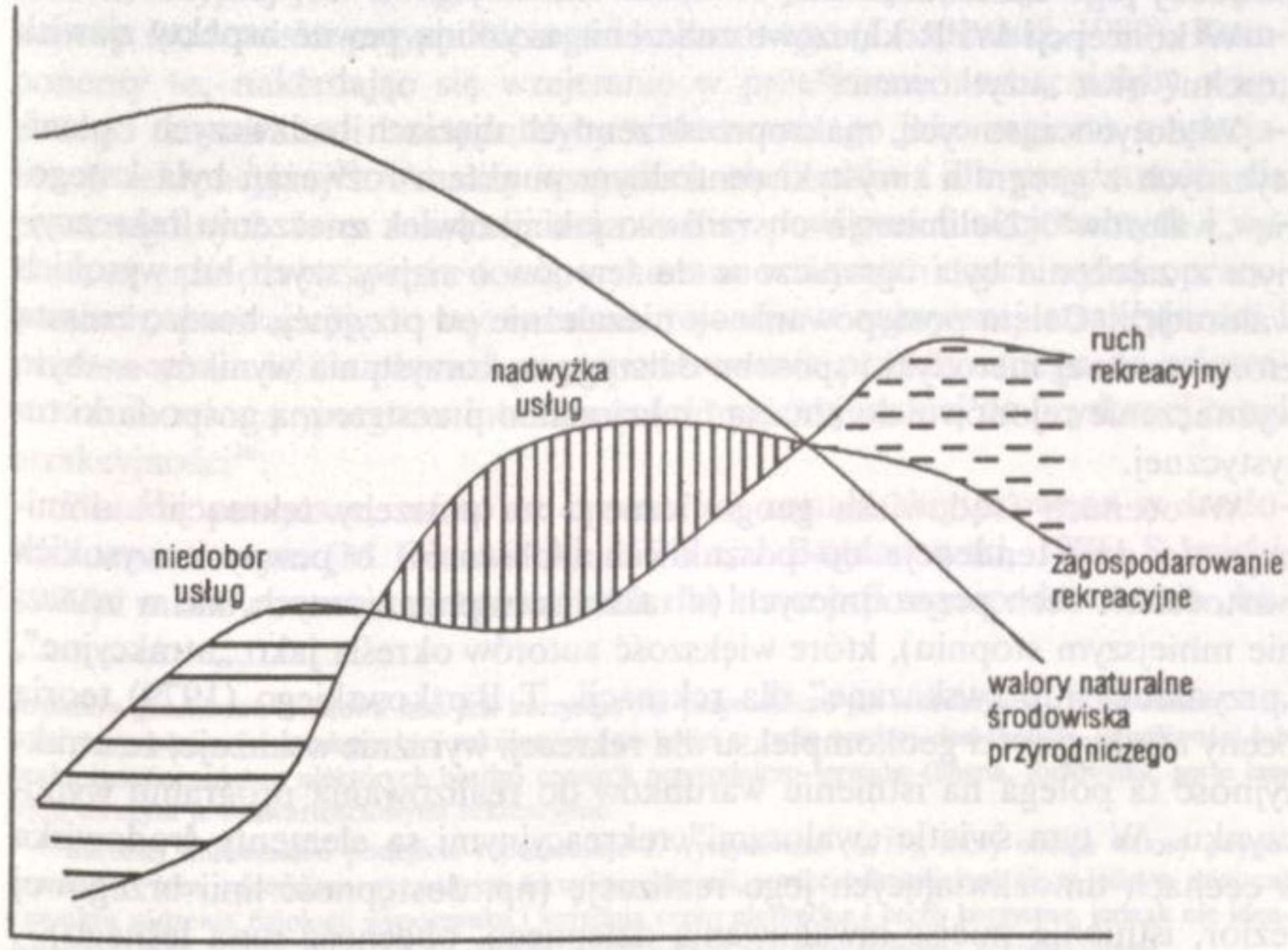
ich pomocą pewnej zróżnicowanej regionalnie polityki przestrzennej wobec wszystkich — nie tylko rekreacyjnych — składników zagospodarowania. Polityka ta nie zawsze może stanowić prostą konsekwencję stanu walorów przyrodniczych i antropogenicznych. Uwzględniając konieczność lepszego zbilansowania przestrzennego podaży i popytu, tj. „zbliżenia" rejonów i centrów rekreacji do źródeł ruchu, potrzebę zachowania pewnych rezerw przestrzennych, konieczność ochrony przed degradacją i inne cele polityki przestrzennej, rezygnuje się niekiedy z zagospodarowania i udostępniania obszarów o znacznych walorach i rozwija tereny rekreacyjne mniej wartościowe lub zgoła pozbawione zalet dla wypoczynku. W tym ostatnim wypadku mamy do czynienia z programowaniem nowych walorów (zalesienia, sztuczne zbiorniki wodne itp.).

Osobnej uwagi wymaga problem konstruowania i realizacji planów krajowych i regionalnych (niezależnie od ich nazwy i formy) wobec samodzielności władz lokalnych. Całkowita, prawnie zagwarantowana, niezależność samorządów nie może być nieprzekraczalną przeszkodą w działaniach mających na celu dobro ogólnospołeczne, którego wyrazicielem są także plany szczebla ponadlokalnego. Obecnie jednak nie istnieją podstawy prawne do ingerencji w decyzje samorządów, które z natury rzeczy preferują programy rozwoju usług i produkcji, przynoszących zyski, a nie działania z zakresu ochrony środowiska, krępujące wiele dziedzin wytwórczości, przede wszystkim rolnictwa, stanowiącego w gminach wiejskich główne źródło utrzymania ludności.

4. Procesy rekreacyjne w jednostkach przestrzennych przebiegają sinusoidalnopodobnymi cyklami: każdorazowy wzrost ruchu wywołuje przyrost potencjału recepcyjnego oraz intensyfikację zagospodarowania. Poprawa warunków bytowych pozwala na dalszy wzrost ruchu. W konsekwencji obu procesów występuje nadmierne obciążenie usług i pogorszenie standardu wypoczynku rozumianego jako wypadkowa czynników antropogenicznych i przyrodniczych, a w konsekwencji spadek ruchu (por. ryc. 6). Pogorszenie standardu wywołuje konieczność częściowej rekonstrukcji środowiska przyrodniczego i antropogenicznego. Działania tego rodzaju powodują powstawanie nowych walorów, choć już o innym charakterze, co podnosi atrakcyjność danej jednostki i sprawia kolejne zwiększenie ruchu, dające początek nowego cyklu. W ciągu kolejnych cykli zmienia się proporcja walorów naturalnych i antropogenicznych, od wyłącznie naturalnych do znacznej przewagi antropogenicznych, w rezultacie czego z biegiem czasu spada atrakcyjność przyrodnicza, wzrasta zaś poziom zaspokojenia potrzeb bytowych. Cykliczny rozwój procesów rekreacyjnych w przestrzeni przebiega w opisany sposób do pewnego punktu, w którym zalety środowiska antropogenicznego nie rekom-

6.1. Wykres syntetyczny standardu wypoczynku

6.2. Uszczegółowienie fragmentu „A"

Ryc. 6 Falowy charakter procesów rekreacyjnych

pensują już braków środowiska naturalnego. Od tego punktu rozpoczyna się proces degradacji. Może on być zahamowany dzięki bardzo kosztownej i zwykle nieopłacalnej rekultywacji środowiska oraz gruntownej wymianie i modernizacji zagospodarowania. W takiej sytuacji powstaje możliwość rozpoczęcia od nowa całego cyklu rozwojowego. W przeciwnym wypadku proces degradacji prowadzi do zaniku funkcji rekreacyjnej.

3.3. Koncepcja teoretyczna wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej

Istnienie wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej jako rzeczywistej kategorii materialnej wyprowadzono wcześniej z nie wymagającego udowodnienia faktu, że na obszarach wiejskich, zdefiniowanych w rozdziale 1, odbywają się przestrzenne procesy rekreacyjne. Polegają one na użytkowaniu terenów wiejskich w formie ruchu osób oraz zagospodarowaniu przestrzeni na potrzeby jego uczestników.

W koncepcji WPR kluczowe znaczenie uzyskują pewne aspekty zjawisk „ruchu" oraz „użytkowania".

W dotychczasowych, makroprzestrzennych ujęciach badawczych i planistycznych z geografii turystyki centralnym punktem rozważań była kategoria „walorów". Delimitacja obszarów o jakimkolwiek znaczeniu rekreacyjnym z założenia była ograniczona do terenów o najwyższych lub wysokich walorach[32]. Celem postępowania — niezależnie od przyjętej, bardzo zresztą zróżnicowanej metodyki i sposobu dalszego wykorzystania wyników — było wyznaczenie rejonów z dominacją funkcjonalno-przestrzenną gospodarki turystycznej.

W ocenach środowiska geograficznego na potrzeby rekreacji[33] dominuje do dziś tendencja do poszukiwania obszarów o pewnych wysokich wartościach cech przyrodniczych (a także antropogenicznych, ale w znacznie mniejszym stopniu), które większość autorów określa jako „atrakcyjne", „przydatne" lub „wskazane" dla rekreacji. T. Bartkowskiego (1979) teoria oceny atrakcyjności geokompleksu dla rekreacji wyraźnie wskazuje, że atrakcyjność ta polega na istnieniu warunków do realizowania programu wypoczynku. W tym świetle „walorami" rekreacyjnymi są elementy środowiska o cechach umożliwiających jego realizację (np. dostępność linii brzegowej jezior, istnienie miejsc biwakowania dziennego, obecność runa leśnego)[34]. Założenia teorii rzadko się odzwierciedlały w dotychczasowych badaniach

---

[32] Założenie nie może być utrzymane na obszarach, gdzie istnieje bardzo silna presja popytowa (np. strefy podmiejskie wielkich aglomeracji), ale nie zmienia to istoty założenia.

[33] Zgodnie ze wskazówką metodyczną T. Bartkowskiego (1979) mówimy o atrakcyjności środowiska dla realizacji różnych programów rekreacji, z preferencją dla turystyki alternatywnej.

[34] Zwykle występuje identyczność wartości przyrodniczej (ekologicznej, naukowej) elementów środowiska geograficznego ze znaczeniem rekreacyjnym ich cech zwanych walorami (np. zróżnicowana

empirycznych. Przedmiotem oceny były zazwyczaj same składniki środowiska, tj. wody powierzchniowe, lasy i rzeźba terenu, które analizowano metodą bonitacji punktowej, w różnych jej wariantach (M. J. Mileska, 1963; T. Bartkowski, 1965, 1969, 1974; Plan kierunkowy... 1971; S. Żynda 1976; S. Iwicki, 1979), a rzadko cechy tych składników.

Rozwinięciem metody było wyrażenie atrakcyjności tych samych składników za pomocą współczynnika o zmienności 0 do 1 (J. Warszyńska, 1974), co ułatwia porównywalność i nie wymaga określenia przedziałów klasowych. Kwestią dyskusyjną jest przyjęcie równej lub zróżnicowanej skali ocen lub wag dla poszczególnych komponentów środowiska, zwłaszcza w ujęciu regionalnym, kiedy niektóre elementy mają dominujące znaczenie i wówczas brak innych może zdeprecjonować regiony o najwyższych nawet wartościach przyrodniczych (górskie, nadmorskie). Dążeniem badaczy problemu atrakcyjności rekreacyjnej jest uwzględnienie możliwie jak największej liczby komponentów środowiska przyrodniczego i kulturowego (J. Szukalski, 1980). Komponenty te, nakładając się wzajemnie w przestrzeni, wzmacniałyby wagę danego terytorium i uzasadniałyby traktowanie go jako regionu o specjalizacji rekreacyjnej[35]. Analizy wszystkich elementów i ich przydatności dla poszczególnych form rekreacji oraz analizy powiązań funkcjonalnych i wykluczeń sąsiedztwa tychże form, wykonane w wymienionych wyżej opracowaniach, prowadziły do wyznaczenia rejonów o najwyższej atrakcyjności i przeznaczenia ich w planach zagospodarowania przestrzennego do zainwestowania rekreacyjnego, o intensywności proporcjonalnej do uzyskanej rangi atrakcyjności[36].

Zasada powyższa, mimo że dawno już została skrytykowana w środowisku naukowym (M. Drzewiecki, 1975 a, J. Bogdanowski, 1976; S. Iwicki, 1979) i mimo coraz szerszego uznania dla koncepcji zagospodarowania „bu-

---

struktura gatunkowo-wiekowa lasu jest korzystna tak przyrodniczo jak rekreacyjnie). Rozbieżność wartości przyrodniczej i atrakcyjności rekreacyjnej zachodzi w razie trudnej dostępności, uciążliwości lub braku bezpieczeństwa niektórych bardzo cennych przyrodniczo terenów (bagna, torfowiska, gęste lasy itp.), co czyni je bezwartościowymi rekreacyjnie.

[35] Bardziej uniwersalne podejście reprezentuje J. Wyrzykowski (1975), który ocenia walory „wypoczynkowe" (tzn. sprzyjające wczasowym formom rekreacji, a więc odbywającym się w jednym miejscu) z punktu widzenia fizjologii wypoczynku i wyróżnia cechy niezbędne i cechy korzystne, jednak nie identyfikuje wyznaczonych obszarów z rejonami intensywnego zagospodarowania rekreacyjnego.

[36] Warto w tym miejscu przytoczyć najbardziej krańcową opinię S. Kozłowskiego, który stwierdza, że plan krajowy (wprawdzie sprzed kilkunastu lat, bo z 1976 roku) „kontynuuje punkt widzenia uważający, że walory przyrodnicze ocenia się przede wszystkim pod kątem wykorzystania ich w turystyce i wypoczynku.(...) Preferowanie tego kierunku prowadzi nieuchronnie do dalszej degradacji najcenniejszych obszarów przyrodniczych, dewastowanych przez nadmierne inwestycje turystyczno-wypoczynkowe. Ten kierunek... doprowadził już do zniszczenia bardzo wielu unikalnych obiektów przyrodniczych" (S. Kozłowski, 1983, *Przyrodnicze uwarunkowanie gospodarki przestrzennej Polski*, Ossolineum, Wrocław s. 157).

forowego", chroniącego obszary przyrodniczo najcenniejsze przed rozwojem procesów rekreacyjnych (W. Kosiński, 1980), a wreszcie, mimo oficjalnego propagowania koncepcji ochrony wybitnie cennych obszarów rekreacyjnych (Plan... 1973), funkcjonuje dotychczas w planowaniu zagospodarowania przestrzennego (J. Kamieniecka, Z. Hencklik i J. Smogorzewski, 1988), prowadząc do fizycznego zawłaszczania niektórych przyrodniczo najcenniejszych rejonów na cele wyłącznie rekreacyjne.

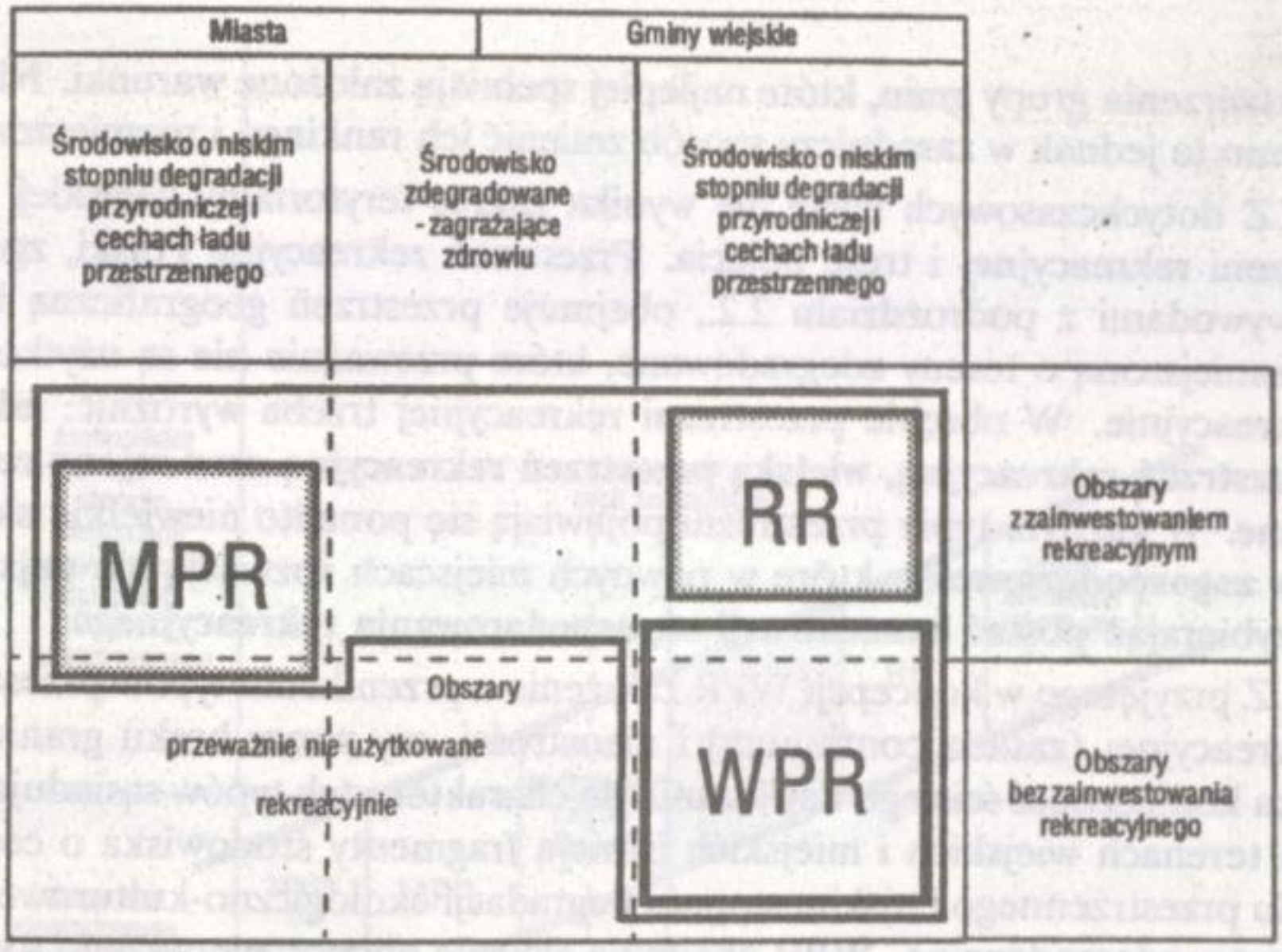
Koncepcja teoretyczna wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej opiera się na diametralnie innym założeniu, a mianowicie takim, że tereny wiejskie są obecnie i nadal mogą być wykorzystywane przez rekreację równocześnie (choć nie równorzędnie) z innymi użytkownikami i w ujęciu makroprzestrzennym tylko w pewnych szczególnych wypadkach mogą być przeznaczone wyłącznie na cele zagospodarowania rekreacyjnego.

Drugie, całkowicie odmienne, założenie polega na uznaniu celowości rekreacyjnego wykorzystania obszarów położonych poza rejonami o wysokiej jakości środowiska przyrodniczego, a więc dotychczas nie rozpoznanych z tego punktu widzenia terenów o niższej wartości przyrodniczej (choć niekoniecznie rekreacyjnej) oraz przyjęciu niezbędności ich analizy naukowej. Są to tereny wiejskie, od pewnego czasu budzące — jak to wykazano w rozdziale drugim — coraz szersze zainteresowanie teoretyków i praktyków rekreacji. Jednocześnie są to obszary słabo rozwinięte gospodarczo[37], co stanowi immanentną cechę ich atrakcyjności rekreacyjnej. O ile dotąd przedmiotem zainteresowań nauki były tereny o wysokiej wartości przyrodniczej, o tyle dziś sytuacja ekologiczna kraju nakazuje, aby oprócz niezbędnej rekonstrukcji zagospodarowania istniejących rejonów rekreacyjnych, nie przeznaczać już więcej cennych przyrodniczo obszarów na cele zainwestowania wypoczynkowego, lecz rozwijać tam system ochrony środowiska a ewentualnych rezerw terenowych poszukiwać na obszarach o niższej atrakcyjności, wśród których dominują tereny wiejskie.

Wreszcie trzecia istotna różnica polega na tym, że w prezentowanej tu koncepcji wiejska przestrzeń rekreacyjna nie ma ściśle zdefiniowanych granic terytorialnych. Prawie wszystkie gminy (poza odrzuconymi — por. niżej) w Polsce, a także w krajach o zbliżonych warunkach klimatycznych oraz podobnym stopniu rozwoju gospodarczego i strukturze rolnictwa, dysponują podstawowymi cechami (określonymi w podrozdziale 3.1.) umożliwiającymi wypoczynek. Tak więc gminy te spełniają warunki pozwalające zaliczyć je do jednej z form przestrzeni rekreacyjnej. Wielkie zróżnicowanie gmin sprawia

---

[37] Na przydatność rekreacyjną obszarów nisko produktywnych rolniczo jako jeden z pierwszych wskazał B. Rząd-Górnicki (1976), zwracając uwagę na potrzebę takiego zagospodarowania, które nie zmieniałoby walorów rolniczego krajobrazu rekreacyjnego i jego cech przyrodniczych.

Oznaczenia:

□ – przestrzeń rekreacyjna

MPR – miejska przestrzeń rekreacyjna

RR – rejony rekreacyjne

WPR – wiejska przestrzeń rekreacyjna

R, PN, PK – obszary chronione (rezerwaty, parki narodowe, parki krajobrazowe) – dotyczy ryc. 8,9,10

Ryc. 7 Relacje przestrzenne typów przestrzeni rekreacyjnej i zagospodarowania rekreacyjnego

jednak, że tylko niektóre z nich osiągają wysoki stopień identyfikacji z teoretycznym modelem WPR. Pozostałe sytuują się wzdłuż pewnego continuum nasilenia cech WPR pomiędzy terenami nieprzydatnymi a obszarami najpełniej wyrażającymi ideę wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej. Sformułowanie takie jest porządkującą konstrukcją teoretyczną i nie oznacza, że jakikolwiek dobór kryteriów może być w pełni skorelowany z idealnym modelem, odzwierciedlającym preferencje rekreacyjne wszystkich użytkowników terenów wiejskich. Wprowadzenie kryteriów innych, niż zaproponowano w tej pracy dla przeprowadzenia badań empirycznych, a zwłaszcza zaostrzenie lub złagodzenie ich liczbowych wartości granicznych, prowadzi do zawężenia lub

rozszerzenia grupy gmin, które najlepiej spełniają założone warunki. Nie powinno to jednak w zasadniczy sposób zmienić ich rankingu i rozmieszczenia.

Z dotychczasowych uwag nie wynika zakres terytorialny wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej i treść pojęcia. Przestrzeń rekreacyjna Polski, zgodnie z wywodami z podrozdziału 2.2., obejmuje przestrzeń geograficzną kraju, pomniejszoną o tereny zdegradowane, które przeważnie nie są użytkowane rekreacyjnie. W obrębie przestrzeni rekreacyjnej trzeba wyróżnić: **miejską przestrzeń rekreacyjną, wiejską przestrzeń rekreacyjną** oraz **rejony rekreacyjne**. W każdym typie przestrzeni pojawiają się ponadto niewielkie **skupienia zagospodarowania**, które w pewnych miejscach rozwijają się najsilniej, przybierając postać **koncentracji zagospodarowania rekreacyjnego**.

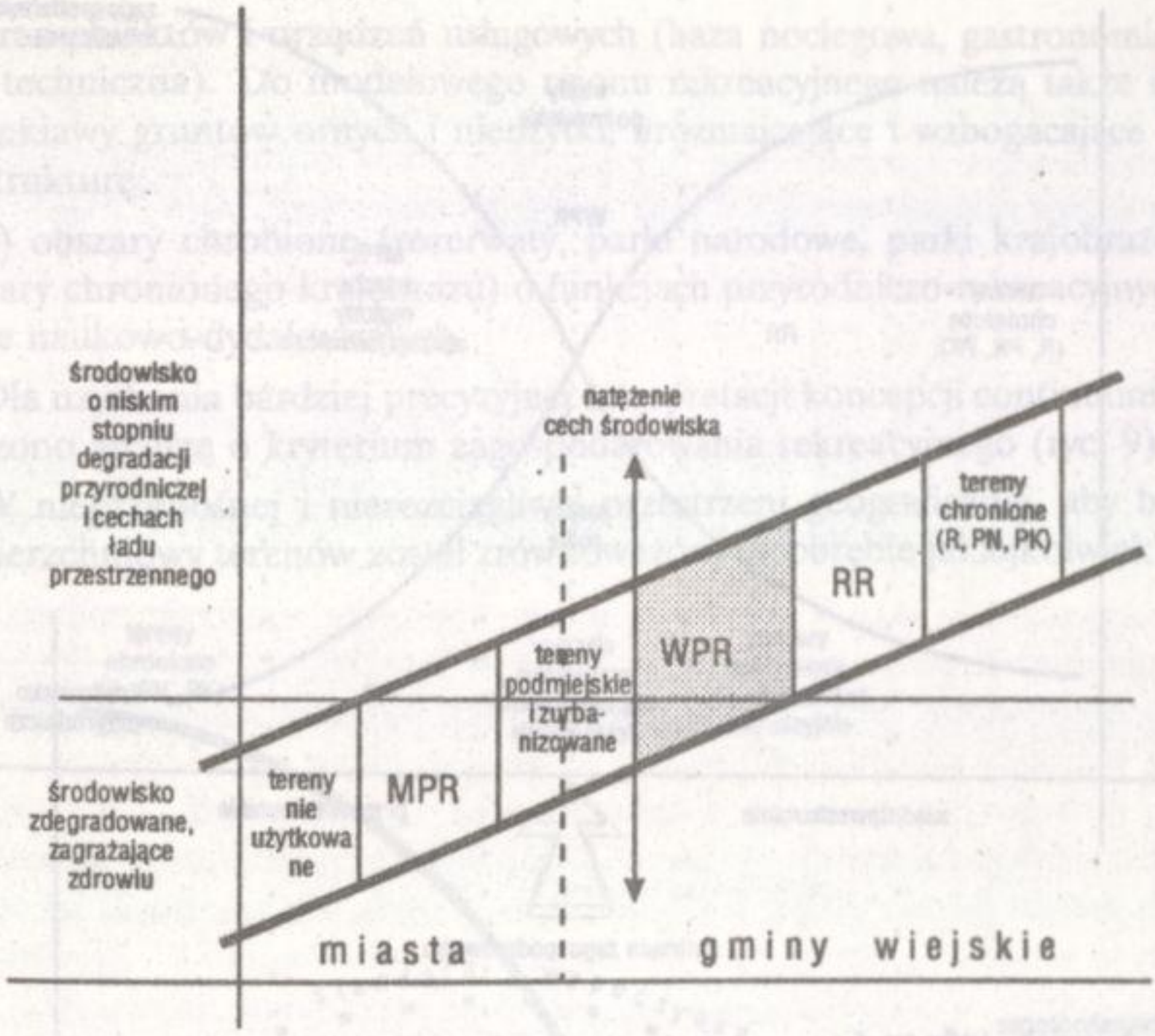
Z przyjętego w koncepcji WPR założenia o przenikaniu typów przestrzeni rekreacyjnej (zasada continuum) i nieostrości, czy wręcz braku granic, wynika konieczność ścisłego nawiązania do charakterystyk typów sąsiadujących. Na terenach wiejskich i miejskich istnieją fragmenty środowiska o cechach ładu przestrzennego i niskim stopniu degradacji ekologiczno-kulturowej oraz obszary zdegradowane. WPR obejmuje głównie obszary pierwszego rodzaju.

W miastach sytuacja jest bardziej skomplikowana. Części miast, atrakcyjne dla turystów, to przeważnie stare centra, bogate w zabytki, usługi i obiekty rozrywkowe. Jednocześnie jednak są one zbyt ruchliwe, silnie zainwestowane i zanieczyszczone, a więc o środowisku zdegradowanym, wręcz szkodliwym dla zdrowia, jednak na tyle interesującym, że procesy rekreacyjne postępują tam intensywnie. Wielką siłę przyciągania mają zwłaszcza śródmieścia dużych aglomeracji, zagospodarowywane specjalnie dla zaspokojenia różnorakich potrzeb rekreacyjnych, wśród nich turystycznych. Tworzą one jądro miejskiej przestrzeni rekreacyjnej (MPR). Dużą część miejskiej przestrzeni rekreacyjnej tworzą obszary intensywnie zabudowane, lecz spełniające kryteria ładu przestrzennego oraz tereny zieleni (R. Przybyszewska-Gudelis i M. Grabiszewski 1987).

Problem lokalizacji WPR jako continuum terytorialnego ilustruje ryc. 8 przy zastosowaniu jednego zintegrowanego kryterium jakości środowiska.

Z punktu widzenia przydatności rekreacyjnej w przestrzeni geograficznej wyróżnić można sześć stref przedstawionych graficznie w ciągu funkcjonalno-przestrzennym, zdefiniowanym cechami ładu przestrzennego oraz stopniem przekształceń środowiska (uszkodzeń, zniszczeń lub pełnej degradacji). Są to kolejno:

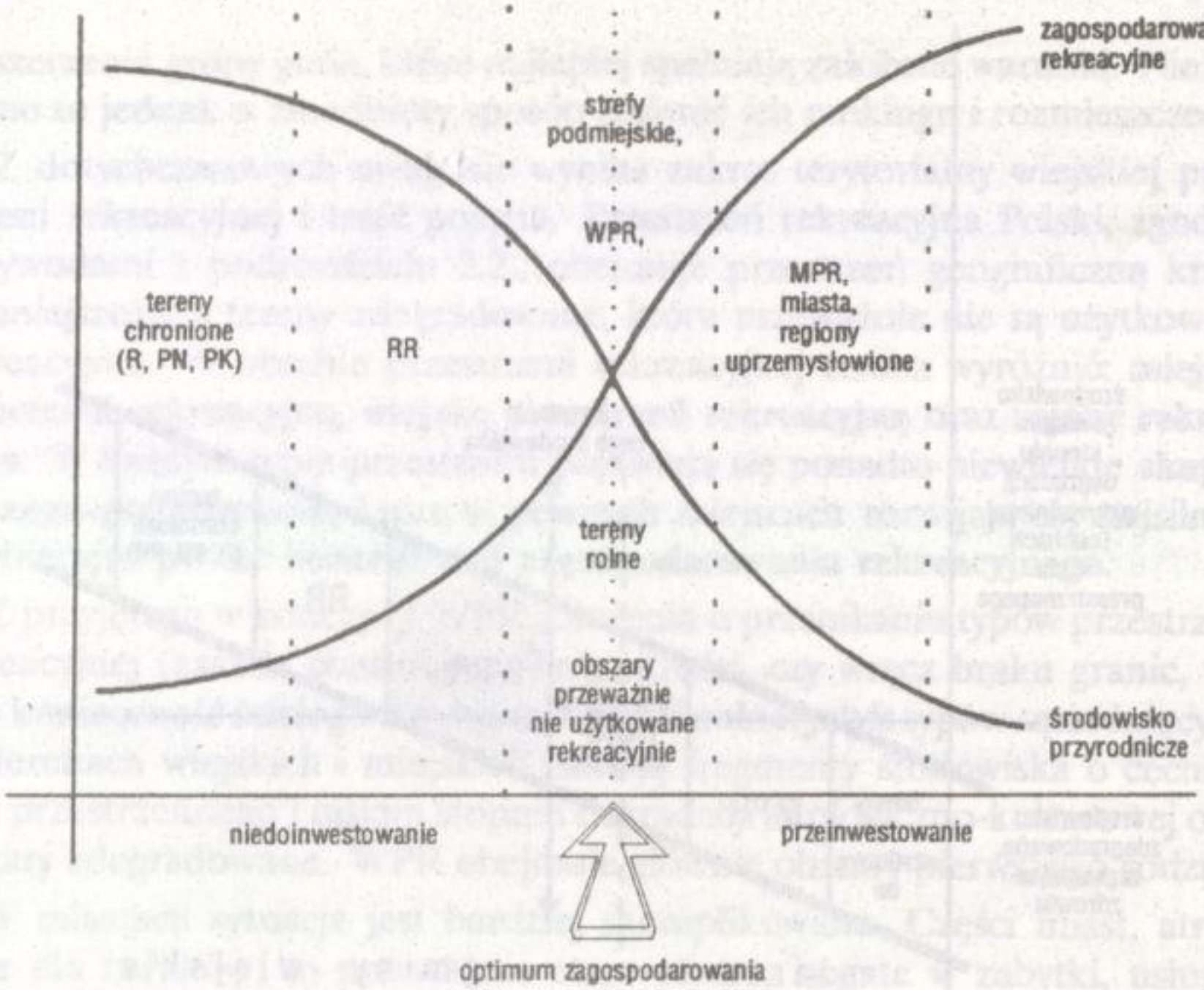
1) strefa miejskiego środowiska zdegradowanego, nie użytkowana rekreacyjnie;

Oznaczenia – jak na ryc. 7

Ryc. 8 WPR jako continuum przestrzenno-funkcjonalne

2) miejska przestrzeń rekreacyjna (MPR), położona w większości w obrębie środowiska zdegradowanego, ale użytkowana rekreacyjnie przez turystów ze względu na swe walory krajoznawcze i rozrywkowe, a we fragmentach o cechach ładu przestrzennego użytkowana zastępczo przez mieszkańców miasta z braku odpowiednich terenów o pełnej wartości rekreacyjnej zlokalizowanych blisko miejsc stałego zamieszkania;
3) strefa podwójnie przejściowa: pomiędzy miastem i wsią oraz pomiędzy dwoma typami środowiska (zdegradowanego i mało zdegradowanego), przeważnie nie użytkowana rekreacyjnie, z wyjątkiem niektórych stref podmiejskich;

Oznaczenia – jak na ryc. 7

Ryc. 9 Relacja poziomu zagospodarowania i jakości środowiska przyrodniczego

4) wiejska przestrzeń rekreacyjna (WPR), tworząca continuum pomiędzy strefą 3 i 5 (omówienie cech WPR w dalszym ciągu podrozdziału);

5) rejony rekreacyjne (RR), stanowiące zgrupowania urządzeń, obiektów, ośrodków wypoczynkowych i miejscowości, zlokalizowanych wśród obszarów o wysokich walorach przyrodniczo-kulturowych, nie włączonych do systemu ochrony środowiska;

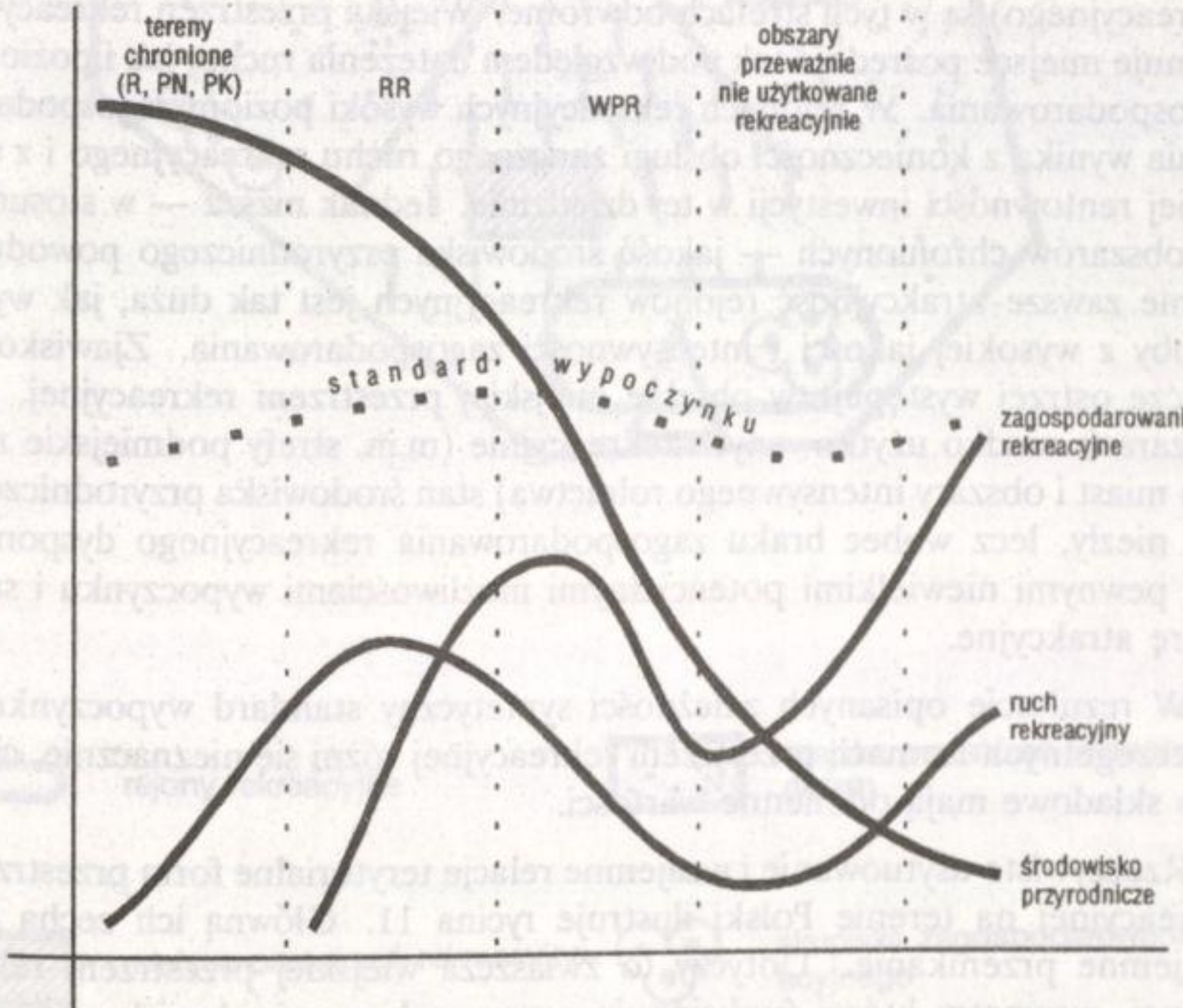
Modelowy rejon rekreacyjny tworzą obszary leśno-łąkowe, z bogatym układem hydrograficznym i urozmaiconą rzeźbą terenu oraz pełnym zagospodarowaniem, złożonym z dróg, szlaków i ścieżek turystycznych

oraz obiektów i urządzeń usługowych (baza noclegowa, gastronomiczna i techniczna). Do modelowego rejonu rekreacyjnego należą także małe enklawy gruntów ornych i nieużytki, urozmaicające i wzbogacające jego strukturę;

6) obszary chronione (rezerwaty, parki narodowe, parki krajobrazowe, obszary chronionego krajobrazu) o funkcjach przyrodniczo-rekreacyjnych, a także naukowo-dydaktycznych.

Dla uzyskania bardziej precyzyjnej interpretacji koncepcji continuum rozszerzono analizę o kryterium zagospodarowania rekreacyjnego (ryc. 9).

W nieprzenośnej i nierozciągliwej przestrzeni geograficznej, aby bilans powierzchniowy terenów został zrównoważony (w obrębie jakiejkolwiek ana-

Oznaczenia – jak na ryc. 7

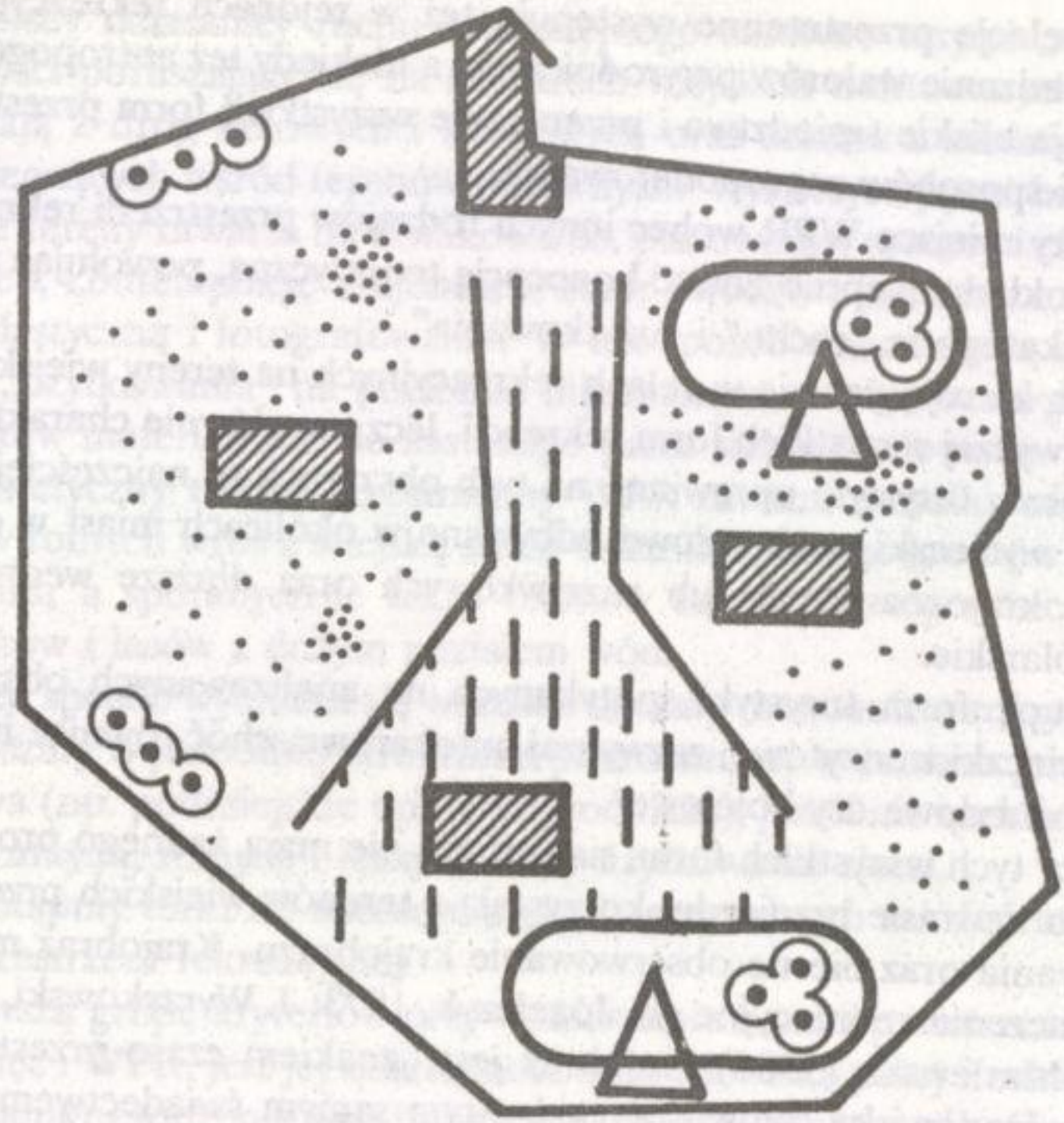
Ryc. 10 Charakterystyka form przestrzeni rekreacyjnej

lizowanej jednostki) każdorazowemu wzrostowi poziomu zagospodarowania musi towarzyszyć proporcjonalny spadek wielkości lub (i) jakości środowiska przyrodniczego. Zjawiska te wywołują odpowiednie zróżnicowanie intensywności ruchu rekreacyjnego i standardu wypoczynku (ryc. 10).

Ze względu na ograniczenia wolnego wstępu, trudne warunki poruszania się i brak zagospodarowania w strefie terenów chronionych o najwyższej jakości środowiska (rezerwaty — R, parki narodowe — PN, parki krajobrazowe — PK) wielkość ruchu nie jest tak znaczna, jak wynikałoby z wartości przyrodniczej tych terenów. Rejony rekreacyjne i obszary miejskiej przestrzeni rekreacyjnej mają zbliżone wielkości ruchu, przy czym proporcje środowiska przyrodniczego i antropogenicznego (w tym zagospodarowania rekreacyjnego) są w tych strefach odwrotne. Wiejska przestrzeń rekreacyjna zajmuje miejsce pośrednie tak pod względem natężenia ruchu, jak i poziomu zagospodarowania. W rejonach rekreacyjnych wysoki poziom zagospodarowania wynika z konieczności obsługi znacznego ruchu rekreacyjnego i z wysokiej rentowności inwestycji w tej dziedzinie. Jednak niższa — w stosunku do obszarów chronionych — jakość środowiska przyrodniczego powoduje, że nie zawsze atrakcyjność rejonów rekreacyjnych jest tak duża, jak wynikałoby z wysokiej jakości i intensywności zagospodarowania. Zjawisko to jeszcze ostrzej występuje w obrębie miejskiej przestrzeni rekreacyjnej. Na obszarach rzadko użytkowanych rekreacyjnie (m.in. strefy podmiejskie małych miast i obszary intensywnego rolnictwa) stan środowiska przyrodniczego jest niezły, lecz wobec braku zagospodarowania rekreacyjnego dysponują one pewnymi niewielkimi potencjalnymi możliwościami wypoczynku i są w miarę atrakcyjne.

W rezultacie opisanych zależności syntetyczny standard wypoczynku w poszczególnych formach przestrzeni rekreacyjnej różni się nieznacznie, choć jego składowe mają odmienne wartości.

Rzeczywiste usytuowanie i wzajemne relacje terytorialne form przestrzeni rekreacyjnej na terenie Polski ilustruje rycina 11. Główną ich cechą jest wzajemne przenikanie. Dotyczy to zwłaszcza wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej, wewnątrz której funkcjonuje system ochrony środowiska, którego główne węzły stanowią parki narodowe i parki krajobrazowe, połączone korytarzami ekologicznymi. System ten w praktyce nie jest jeszcze w pełni ukształtowany, brak pewnych uregulowań prawnych oraz realizacji korytarzy ekologicznych, stref krajobrazu chronionego i rezerwatów krajobrazowych. Elementy systemu ochrony środowiska mają dominujące funkcje pozarekreacyjne i związane z tym ograniczenia użytkowania, co mimo bliskości przestrzennej istotnie różni WPR i system ochrony.

rejony rekreacyjne

wiejska przestrzeń rekreacyjna (WPR)

miejska przestrzeń rekreacyjna

skupiska zagospodarowania rekreacyjnego

obszary przeważnie nie użytkowane rekreacyjnie

węzły systemu ochrony środowiska

Ryc. 11 Usytuowanie form przestrzeni rekreacyjnej w przestrzeni geograficznej Polski

Złożone relacje przestrzenne występują też w rejonach rekreacyjnych, gdzie nagromadzenie walorów przyrodniczych, a niekiedy też antropogenicznych powoduje bliskie sąsiedztwo i przenikanie wszystkich form przestrzeni rekreacyjnej i sposobów zagospodarowania.

Określiwszy miejsce WPR wobec innych rodzajów przestrzeni rekreacyjnej, można dokładniej sprecyzować koncepcję teoretyczną, powołując się na wspomniane kategorie „ruchu" i „użytkowania".

Ruch osób kierujących się w celach rekreacyjnych na tereny wiejskie nie obejmuje zazwyczaj wszystkich form rekreacji, lecz ma głównie charakter turystyczny. Formy turystyki uprawiane na tych obszarach to najczęściej krótkie spacery i wycieczki weekendowe odbywane w okolicach miast w celach relaksowych, krajoznawczych lub rozrywkowych oraz dłuższe wędrówki[38] piesze lub kolarskie.

Drugą grupę form turystyki spotykanych na analizowanych obszarach stanowią wycieczki tranzytowe, zazwyczaj autokarowe, choć również indywidualne, samochodowe czy kolejowe.

Uczestnicy tych wszystkich form, nawet jeśli nie mają żadnego programu turystycznego na trasie przejazdu, korzystają z terenów wiejskich przez sam fakt przebywania oraz bierne obserwowanie krajobrazu. Krajobraz ma bardzo duże znaczenie rekreacyjne (K. Józefczyk, 1973; J. Wyrzykowski, 1975). Jak pisze J. Marlewska (1988) krajobraz jest „znakiem czaso-przestrzeni i wyróżnikiem środowiska człowieka, będąc tym samym świadectwem tożsamości czasu, miejsca i człowieka, ..., świadectwem tożsamości narodowej (ojczystej, regionalnej, lokalnej), ..., jest nie tylko fizjonomią jakiegoś obszaru kraju, ale przede wszystkim jest fizjonomią świata wartości, ..., integralnym elementem dziedzictwa narodowego" (s. 56–59). Obserwując krajobraz, człowiek nie tylko odpręża się i uspokaja (K. Józefczyk, 1973), ale odbiera skomplikowane wrażenia i doznaje wielu uczuć: rozpoznaje i identyfikuje miejsca swoje i obce, bliskie i dalekie, ..., wsie i miasta, kraje i kontynenty, ale także tradycje i kultury (J. Marlewska op.cit., s. 56), a wreszcie podlega emocjom wyższego rzędu takim, jak „estetyczne, moralne czy ontologiczne poczucie bezpieczeństwa, ładu, sensu i wartości życia, celowości działań, trwania i perspektyw, rozwoju, zaspokojenie potrzeb piękna, dobra i prawdy, potrzeb odrębności i wspólnoty itd." [op.cit. s. 60]. Niewielu turystów jest przygotowanych do tak szerokiego spectrum percepcji krajobrazu i nie każdy krajobraz stwarza tak pełne możliwości, nie obniża to jednak wysokiej rangi krajobrazu w procesach rekreacyjnych.

---

[38] Termin „wędrówki" występuje w Planie... (1973) na oznaczenie form turystyki o celach wypoczynkowo-krajoznawczych, zmotoryzowanej i kwalifikowanej (wodna, kolarska, piesza i narciarska), trwającej od 7 do 20 dni.

Wszyscy uczestnicy ruchu rekreacyjnego zarówno turyści „tranzytowi", jak turyści poruszający się na obszarach wiejskich traktowanych docelowo, korzystają z dróg kołowych i kolejowych oraz ścieżek i szlaków turystycznych biegnących wśród terenów uprawnych. Wykorzystują też bezpośrednio wiejskie tereny otwarte na biwakowanie, plażowanie, spacery i chwilowy odpoczynek, kontemplację krajobrazu, zbiór owoców i kwiatów, a także twórczość plastyczną i fotografowanie. W ten sposób dokonuje się z ich strony proces „użytkowania" na poziomie minimalnym, a więc bez wprowadzania elementów materialnych do zastanego przez siebie środowiska.

Hipotetyczny model przestrzenny WPR zawiera mozaikę różnych form użytków rolnych wraz z wiejską siecią osadniczą, a więc gruntów ornych, łąk i pastwisk, a sporadycznie także biomów sadowniczo-ogrodniczych[39] oraz nieużytków i lasów z dużym udziałem wód.

W ten sposób wyklucza się wszelkie obszary monokultur rolnych i leśnych oraz obszary o jednolitej strukturze przestrzennej w ramach pewnego typu rolnictwa (np. podmiejskie uprawy ogrodnicze), jeżeli nie spełniają warunku udziału innych, rolnych i leśnych form użytkowania ziemi.

Przystąpmy teraz do uszczegółowienia generalnych założeń modelu wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej.

Pierwszą grupę kryteriów przy wyznaczaniu każdej przestrzeni rekreacyjnej, a więc i WPR, jest jej odmienność od środowiska pracy i zamieszkania[40]. Z tego punktu widzenia wyodrębnić należy cechy pozytywnie różniące tereny wiejskie (zwłaszcza tzw. „głęboką wieś") od miejskich. Są to:

1) niski lub ograniczony poziom urbanizacji i uprzemysłowienia, którego skutkami są:
   a) brak lub nieznaczne nasilenie zanieczyszczeń wód i powietrza, a także uciążliwości akustycznych pochodzących ze źródeł lokalnych,
   b) ograniczony rozwój sieci osadniczej (brak miast i dużych osiedli typu miejskiego) oraz niski lub ograniczony stopień zagęszczenia sieci infrastrukturalnych i związane z obu cechami niewielkie natężenie wszystkich form ruchu,

---

[39] Biom — asocjacja roślin (także koegzystencja z fauną) obejmująca terytorium o różnych rozmiarach i tworząca strefy, gdzie one dominują. Biom ogrodniczo-sadowniczy obejmuje ogrodniczą kultywację warzyw, roślin ziołowych, szkółek, drzew i krzewów, sadów i roślin owocowych, a także hodowlane kultury pszczelarskie, morwowe, chów owiec i ryb (L. Zimowski, 1982).

[40] J. Giezgała (1977) podaje, że „prawo odmienności" sformułował R. Glucksmann, przy czym wg Giezgały podstawowym składnikiem kontrastu wobec miejsca zamieszkania jest przyroda, jednak prawo to należy rozumieć szerzej „jako (potrzebę — MD) dopełnienia brakujących elementów życia w stałym miejscu pobytu, jako odmianę... psychosocjalną i przestrzenno-czasową" (s. 70). Duże znaczenie odmienności warunków wypoczynku przypisuje też O. Rogalewski (1972), J. Warszyńska i A. Jackowski (1979), którzy uznają, że o przydatności przestrzeni dla ruchu turystycznego decydują walory turystyczne oraz wyposażenie w infrastrukturę (s. 43).

2) dominacja gospodarki rolnej, której cechami są:
   a) w strukturze użytkowania ziemi — przewaga gruntów ornych ze znacznym odsetkiem trwałych użytków zielonych, co odzwierciedla się w wyraźny sposób w krajobrazie,
   b) w osadnictwie — istnienie małych zespołów zabudowań, złożonych z budynków mieszkalnych, sąsiadujących z obiektami o funkcjach produkcyjno-magazynowych (zagrody chłopskie, fermy),

3) ekstensywne formy zagospodarowania terenu:
   a) relatywnie niewielka gęstość zaludnienia,
   b) ograniczony poziom rozwoju wiejskiej sieci osadniczej (gęstość osiedli, ich wielkość, wyposażenie usługowe, rozbudowa funkcji pozarolniczych).

Drugą grupę kryteriów stanowią takie, które tworzą szczególnie korzystne[41] warunki wypoczynku na terenach wiejskich, ale nie są immanentną cechą ich wszystkich. Do nich zaliczyć należy:

1) znaczny udział lasów, wód i nieużytków oraz zadrzewień, zakrzewień i zalesień śródpolnych i przydrożnych[42].

2) niski lub ograniczony poziom rozwoju rolnictwa, chroniący przed nadmierną chemizacją, mechanizacją i innymi niekorzystnymi dla środowiska formami agrotechniki,

---

[41] W doborze cech uwzględniono preferencje wypoczynkowe uczestników ruchu rekreacyjnego (por. rozdz. 2).

[42] Wymagania krajobrazowe idealnej wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej spełnia „w nadmiarze" rolnictwo ekologiczne, którego zwolennicy wskazują, że środowisko należy chronić przed uniformizmem uprawowym w postaci monokultur, poprzez zróżnicowanie użytkowania ziemi i unikanie zbyt licznych populacji tego samego gatunku na małej przestrzeni (roślin i zwierząt). Wymóg różnorodności można uzyskać drogą:
a) przemieszania agrosystemów z ekosystemami naturalnymi lub naturalnopodobnymi (miedze, zakrzewienia, zadrzewienia, remizy, żywopłoty, mokradła, zbiorniki wodne, lasy, trwałe użytki zielone, nieużytki). Wieloletnie badania w różnych krajach określają minimum tych obszarów w stosunku do agrosystemów na 12–15%,
b) ograniczenie wielkości pól płodozmianowych do 10 ha, przy czym co 300–400 m powinien występować inny gatunek roślin. Rośliny sąsiadujące powinny się różnić intensywnością uprawy, czasem wykonywania zabiegów uprawowych, nawożenia, okresami rozwoju, różną odpornością na choroby i szkodniki oraz terminami zbiorów („Określenie wytycznych dla prac urządzeniowo-rolnych wynikających z ekologicznych podstaw wykorzystania terenu" — temat 1.1.7 w programie badawczo-rozwojowym R.R. II. 25 „optymalizacja metod prowadzenia prac urządzeniowych. Sprawozdanie z I etapu badań", kierownik — prof. dr hab. Marek Urban, Akad. Rolnicza we Wrocławiu.
Według J. Kotarbińskiego (1989) ekologiczna różnorodność wymaga „zachowania wszelkich punktowych, liniowych oraz powierzchniowych, prawie naturalnych lub podobnych do nich elementów krajobrazu kulturowego" (drzewa, grupy drzew, miedze, zadrzewienia alejowe, żywopłoty i zadrzewienia ochronne, zadrzewienia śródpolne, parki podworskie, stawy itp.), Miedze stanowią nisze ekologiczne dla licznych roślin i zwierząt wypieranych z pól, pełnią też rolę ostoi dla niektórych zwierząt np. ptaków, dzikich pszczół czy dżdżownic, których oddziaływanie na sąsiednie pola jest wyjątkowo pożyteczne.

3) przewagę średnich lub małych gospodarstw rolnych, zabezpieczającą przed monokulturowymi formami uprawy, niekorzystnymi krajobrazowo oraz przed niwelacją drobnych, często mikroskopijnych form terenowych (rowów, miedz, oczek wodnych itp.) i likwidacją związanych z nimi grup roślinności,

4) tradycyjny charakter zagospodarowania osiedli, wyrażający się w rozplanowaniu wsi, w stylu architektonicznym i gabarytach budynków, w charakterze i obfitości zieleni przydomowej[43],

5) brak agresywnych w stosunku do otoczenia obiektów inżynierskich,

6) dominację krajobrazową elementów przyrodniczych nad kulturowymi (lub równowaga między nimi).

Znaczną część zaproponowanych kryteriów wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej spełnia zapewne „krajobraz kulturowy harmonijny" (według terminologii J. Bogdanowskiego, 1973, 1976 i G. Ciołka 1964)[44], występujący wówczas, gdy „zmiany wprowadzone przez człowieka idą na tyle daleko, że jego trwałe istnienie może być utrzymane tylko dzięki stałym zabiegom", a „sposób użytkowania jest dostosowany do charakteru środowiska... oraz zgodny z prawami nim rządzącymi" (op.cit. 1976, s. 23). Zapewne, gdyż poza tą definicją brak kryteriów wyróżnienia lub choćby opisu cech. Pełniejszą korelację treści tego pojęcia z koncepcją WPR można uzyskać uzupełniając je ograniczeniem intensywności zagospodarowania. Wówczas WPR odpowiadałby rolniczemu krajobrazowi kulturowemu harmonijnemu o niezbyt intensywnych formach zagospodarowania.

Znacznie bliższe koncepcji WPR są pojęcia „krajobrazu kultywowanego" T. Gackiego i J. Szukalskiego (1979), w którym współistnieją „grunty orne, sady, ogrody, drogi polne, niewielkie skupione osady wiejskie, pojedyncze zabudowania, ..., niewielkie zakrzewienia i zadrzewienia śródpolne, ..., okresowe użytki zielone oraz niewielkie enklawy trwałych użytków zielonych (s. 246) oraz „krajobrazu pseudonaturalnego" z lasami i użytkami zielonymi, powiązanymi z dolinami rzecznymi i rynnami wypełnionymi przez jeziora.

---

[43] Problemowi ratowania i propagowania ochrony tradycyjnej architektury i struktury przestrzennej wsi poświęcił znaczną część swej twórczości naukowej W. Kosiński, który wskazuje, że nowe budynki i zespoły obiektów rekreacyjnych są „antyekologiczne" i „wyrywają się" z podłoża i otoczenia środowiskowego, że absurdem jest burzenie starych, tradycyjnych chat i wznoszenie w ich miejsce pseudonowoczesnych „bunkrów", zaś optymalnym rozwiązaniem jest zachowanie i rewaloryzacja na potrzeby turystyki całych wsi, z ich tradycyjną zabudową i rozplanowaniem (W. Kosiński, 1973, H. Majcher, 1979; A. Kamiński, 1977).

[44] Terminologia autorów nie jest w pełni czytelna, co wykazuje porównanie tabeli na stronie 20 i 227 oraz tytułów rozdziałów (J. Bogdanowski, 1976).

Pewne pokrewieństwo znaleźć można także z dawniejszą koncepcją B. Zaufala (1973), w której tereny rolne chronione, z zabudową zanikającą lub bez zabudowy i ze skablowanymi sieciami energetycznymi spełniałyby niektóre kryteria WPR.

Koncepcja WPR jest w pewnej mierze statystyczną konkretyzacją przedstawionych założeń krajobrazów o cechach ładu przestrzennego i ekologicznego i ujęta jest w postaci wymiernych wskaźników, opisanych w rozdziale czwartym.

Konkludując wszystkie dotychczasowe rozważania, rozwiniętą definicję wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej w warunkach polskich i krajów o zbliżonych warunkach przyrodniczo-ekonomicznych można sformułować następująco:

Wiejska przestrzeń rekreacyjna jest częścią (podprzestrzenią) przestrzeni rekreacyjnej kraju. Obejmuje obszary położone poza miastami, strefami zurbanizowanymi (przeważnie strefy podmiejskie) oraz obszarami wyspecjalizowanymi (rejony rekreacyjne, rejony wysoko intensywnej produkcji warzywniczo-sadowniczej) i zastrzeżonymi (rezerwaty, parki narodowe, parki krajobrazowe, poligony). Na tych obszarach występuje dominacja gospodarki rolnej i przewaga elementów przyrodniczych, o braku lub małym nasileniu objawów degradacji ekologicznej oraz o zagospodarowaniu noszącym cechy ładu przestrzennego, gdzie nie ma czynników szkodliwych dla zdrowia, występują natomiast cechy umożliwiające wypoczynek i sprzyjające mu. Mogą się tam odbywać procesy regeneracji psychicznych i fizycznych sił człowieka, wymagające dla swego urzeczywistnienia środowiska terenów otwartych.

W tej definicji nie została ujęta explicite sprawa niższej jakości walorów rekreacyjnych na obszarach WPR. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że tkwi ona pośrednio w szeregu sformułowań np.:

— wyłączenie obszarów zastrzeżonych o najwyższych walorach powoduje pozostawienie w obrębie WPR obszarów o średnich i niższych walorach,

— dominacja gospodarki rolnej wyklucza z WPR obszary leśne, górskie i nadmorskie, na których przeważają elementy o wysokich wartościach przyrodniczych i rekreacyjnych.

Mimo swej obszerności, przedstawiona definicja została skonstruowana w formie zgeneralizowanej, co w razie potrzeby umożliwia inny niż zaproponowano w części empirycznej (rozdział 4), dobór kryteriów, pełniej wyrażających ideę WPR. Ma to znaczenie w badaniach powtarzalnych, w których nie zawsze jest możliwe, a niekiedy nawet nie jest konieczne, uwzględnienie

wszystkich kryteriów zastosowanych w poprzednich badaniach i umożliwia ich weryfikację.

Wiejska przestrzeń rekreacyjna zdefiniowana i zdelimitowana w przedstawiony wyżej sposób stanowi obszar potencjalnej turystyki alternatywnej. Odrzucenie rejonów rekreacyjnych o znacznym stopniu zainwestowania i preferencja terenów o ekologicznej strukturze gospodarowania stanowią główne przesłanki powyższego twierdzenia.

W rezultacie całości rozważań przedstawiona koncepcja teoretyczna ujmuje WPR jako jeden z fragmentów przestrzeni rekreacyjnej, na której obszary o najwyższych wartościach przyrodniczych są objęte systemem ochrony środowiska, nieliczne obszary o wysokich wartościach przyrodniczych i rekreacyjnych pełnią wyspecjalizowane funkcje jako regiony rekreacyjne (RR) zagospodarowane wyłącznie na użytek osób wypoczywających (fragmentarycznie na potrzeby ludności stałej, obsługującej ruch rekreacyjny), rozległe zaś obszary o niższych wartościach przyrodniczych stanowią wiejską przestrzeń rekreacyjną, w której dominuje gospodarka rolna.

Specyficzność form użytkowania wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej nie jest jej immanentną cechą, natomiast stwierdzenie o braku korelacji między sposobami użytkowania WPR a jej charakterystyką jest nieodłącznym, ważnym atrybutem koncepcji teoretycznej WPR. Wiejską przestrzeń rekreacyjną, zgodnie z definicyjnym ustaleniem przewagi elementów przyrodniczych, stanowią obszary nie zagospodarowane lub bardzo słabo zagospodarowane pod względem urządzeń i obiektów obsługi ruchu. Cecha ta eliminuje z grona użytkowników WPR te grupy osób, których cechy osobnicze skłaniają do poszukiwania w celach rekreacyjnych terenów o wyższych standardach usługowych, jednakże cecha słabego zagospodarowania nie wyklucza ani żadnej kategorii społecznej (wiekowej, intelektualnej, zawodowej, sprawnościowej itd.), ani żadnej z możliwych form rekreacji. Na obszarach WPR można uprawiać wszystkie rodzaje turystyki, stąd pochodzi twierdzenie o braku specyficznych dla WPR form rekreacji.

Ujmując problem czysto abstrakcyjnie, można powiedzieć, że rozwój zagospodarowania mógłby doprowadzić do powstania rejonów rekreacyjnych. Jednakże WPR istnieje na obszarach o niższych wartościach, podczas gdy rejony rekreacyjne kształtują się na terenach o wysokich walorach. Proces taki jest więc z teoretycznego punktu widzenia niemożliwy.

Uściślając twierdzenie o możliwości uprawiania wszystkich form turystyki, należy określić te rodzaje zajęć rekreacyjnych, które są szczególnie predestynowane do rozwoju na terenach wiejskich.

Zgodność cech WPR z rodzajem rekreacji tam uprawianej jest największa w turystyce agrarnej (agroturystyce) oraz turystyce wiejskiej (rural tourism).

Te rodzaje turystyki polegają w pierwszym wypadku na wykorzystaniu gospodarstw wraz z ich budynkami i całym inwentarzem żywym i martwym do celów rekreacji, w drugim zaś na użytkowaniu przestrzeni wiejskiej w szerszym znaczeniu.

Wykorzystanie gospodarstw umożliwia realizację „farm-tourism" oraz wypoczynek według formuły znanej na Zachodzie, a również w Polsce propagowanej (w okresie rozwoju „autostopu") w brzmieniu: — „nocleg za pomoc w gospodarstwie". Farm tourism obejmuje nie tylko różne formy niezarobkowej pracy na roli, kontakt ze zwierzętami, obsługę maszyn i urządzeń gospodarskich oraz zbiór owoców, ale także twórczość artystyczną inspirowaną krajobrazami wiejskimi. Ważnym elementem turystyki agrarnej są wędrówki po okolicy: konne, pojazdami konnymi, piesze. Wreszcie nie można zapomnieć o aspekcie społecznym, wynikającym z przekonań ideologicznych uczestników tego, co nazwano w rozdziale drugim „ruchem" społecznym: o kontaktach z miejscową ludnością i wynikających stąd dla obu stron konsekwencjach kulturowych.

3.4. Dynamika przemian wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej

3.4.1. Determinanty rozwoju rekreacji wiejskiej[45]

Największa ilość istotnych barier i stymulatorów rozwoju rekreacji w przestrzeni wiejskiej wynika z determinant typu ustrojowego, powiązanych ze społeczno-gospodarczym charakterem kraju lub regionu. Podstawową determinantą decydującą o charakterze i sile wpływu danego ustroju na przestrzeń rekreacyjną jest poziom rozwoju społeczno-gospodarczego[46]. Jest on zawsze zróżnicowany regionalnie, przeważnie związany z ustrojem politycznym, jed-

---

[45] Podrozdział opracowano na podstawie artykułów:
M. Drzewiecki — *Rola przestrzeni wiejskiej w rekreacji*, Problemy Turystyki nr 1, 1985
M. Drzewiecki, S. Iwicki — *Konflikty i zagrożenia przestrzenne w turystyce*, Problemy Turystyki, nr 3/4, 1986.
M. Drzewiecki — *Pozaprzyrodnicze uwarunkowania przestrzennego rozwoju rekreacji w Polsce*, Zesz. Nauk. AWF w Krakowie nr 54, Współczesne uwarunkowania rekreacji i turystyki, Kraków 1987.

[46] Pojęcie „rozwoju społeczno-gospodarczego" używane jest w literaturze ekonomicznej dla określenia wszelkiego rodzaju procesów wywołujących ilościowe i jakościowe zmiany parametrów uznanych za mierniki wzrostu. W sensie przestrzennym pojęcie „wysokiego poziomu" rozwoju społeczno-gospodarczego współcześnie używane jest zwykle na określenie znacznej intensywności wykorzystania terenów oraz ich zagospodarowania, łącznie z wynikającymi stąd negatywnymi skutkami dla środowiska przyrodniczego, a w szerszym sensie dla środowiska życia człowieka. W takim też znaczeniu stosowane jest w tej pracy. Nie można jednak zapominać, że — w odróżnieniu od znaczenia współczesnego — w niedalekiej przyszłości (a także w niektórych fragmentach przestrzeni już dzisiaj) wysoki poziom rozwoju społeczno-ekonomicznego powinien kojarzyć się z najwyższym poziomem techniki i kultury, ładem przestrzennym i dobrym stanem środowiska przyrodniczego oraz wysokim poziomem potrzeb społecznych i ich zaspokajania.

nak ten związek nie ma istotnego znaczenia ze względu na możliwość występowania skrajnie rozwiniętych regionów w każdym ustroju politycznym.

Skutki przestrzenne, wynikające ze stopnia rozwoju społeczno-gospodarczego dla rekreacji na terenach wiejskich nie pozostają w zależności funkcyjnej z poziomem osiągniętym przez dany kraj lub region. Zarówno wysoki, jak i niski poziom wywołuje równocześnie negatywne i pozytywne efekty dla rekreacji tak, że nie sposób jednoznacznie wyważyć, który z nich jest korzystniejszy. Jeżeli przyjąć, że obfitość terenów o znaczeniu rekreacyjnym jest najważniejszym skutkiem dla rekreacji w przestrzeni wiejskiej, to również nie uzyskamy rozstrzygnięcia problemu, gdyż obfitość ta wywołana jest — z różnych wprawdzie powodów — zarówno przez wysoki, jak i niski poziom rozwoju. W kraju o bardzo wysokim poziomie rozwoju powinny funkcjonować rozwinięte systemy ochrony środowiska oraz ochrony dóbr kultury. Wpływa to wprawdzie na istnienie i zachowanie atrakcyjnych terenów, jednak ze względów gospodarczych ich wielkość nie może być znaczna. Tereny te są mało dostępne dla rekreacji z powodu objęcia różnymi rygorami w zakresie form użytkowania, a także ograniczeniami chłonności i pojemności rekreacyjnej.

Większe możliwości stwarza niski poziom urbanizacji i uprzemysłowienia, powodując podaż mało zdegradowanych terenów, które można wykorzystać rekreacyjnie. Jeżeli uwzględnić ekstentsywność rolnictwa, związaną z niskim poziomem rozwoju i skutkującą obfitością terenów najbliższych cechom WPR, to można sądzić, że w Polsce i krajach o zbliżonych cechach niski poziom rozwoju jest korzystniejszą determinantą ustrojową rozwoju rekreacji w przestrzeni wiejskiej.

Hipotezie tej nie przeczą pozostałe determinanty ustrojowe. Wysoki poziom rozwoju poprzez obfitość środków materiałowych i finansowych oraz nowoczesność techniki, stymuluje intensyfikację zagospodarowania, ograniczonego przeważnie do rejonów rekreacyjnych, a więc w niewielkim stopniu wpływa na przestrzeń wiejską.

Powstawanie sieci obiektów i urządzeń uzupełniających, związanych z wiejską siecią osadniczą, jako wynik obfitości środków materialnych i finansowych, sprzyja również rozwojowi tradycyjnej turystyki komercyjnej, nie zaś alternatywnej. Duże znaczenie dla jej rozwoju miałoby ekologiczne rolnictwo, jednak jego rozmiary w Polsce są na razie niewielkie.

Nie można lekceważyć ważnego czynnika ustrojowego, jakim jest interwencjonizm państwowy. Odrzucając systemowe rozwiązania państwowej gospodarki planowej i koordynowanej centralnie jako nieefektywne społecznie i ekonomicznie, warto wskazać, że pewne formy interwencji państwa lub administracji regionalnej mogą niekiedy stanowić jedyną formę przeciwstawie-

nia się proindustrialnej lub wąsko merkantylnej polityce władz samorządowych i samodzielnych podmiotów gospodarczych. Wykorzystywanie terenów o walorach rekreacyjnych na cele produkcyjne lub handlowe stanowi dla nich rozwiązanie najkorzystniejsze, choć sprzeczne z interesem ogólnospołecznym (M. Drzewiecki, 1987 b). Wymuszenie użytkowania rekreacyjnego stanowi w takich wypadkach stymulator ze strony państwa stosującego odpowiednie instrumenty prawno-ekonomiczne. (por. ryc. 12–13).

Ustrojowe bariery i organiczenia rozwoju rekreacji w przestrzeni wiejskiej w głównej mierze wywodzą się z wysokiego poziomu rozwoju i polegają przede wszystkim na rozprzestrzenianiu się zanieczyszczeń powietrza, wód i gleb oraz hałasu, stanowiących podstawowe czynniki degradacji środowiska. Powodują one niszczenie lasów, obniżanie właściwości klimatyczno-leczniczych i możliwości kąpieliskowych, a w efekcie straty powierzchni i jakości obszarów o znaczeniu rekreacyjnym (S. Kozłowski, 1983; A. Jagusiewicz, 1986).

Pierwotnym źródłem degradacji środowiska jest wysoki poziom urbanizacji i uprzemysłowienia, wywołujący łącznie z intensywnym rolnictwem i leśnictwem wypieranie elementów przyrodniczych z przestrzeni i tworzenie środowiska stechnicyzowanego o dominacji elementów antropogenicznych, zdecydowanie niesprzyjających wypoczynkowi.

Wysoki poziom rozwoju, stwarzając znaczny popyt na dobra i usługi rekreacyjne, wywołuje przeinwestowanie terenów rekreacyjnych, a przez silnie rozwinięte sieci infrastrukturalne, z których sieci energetyczne są szczególnie agresywne w krajobrazie, zwiększa dominację elementów antropogenicznych.

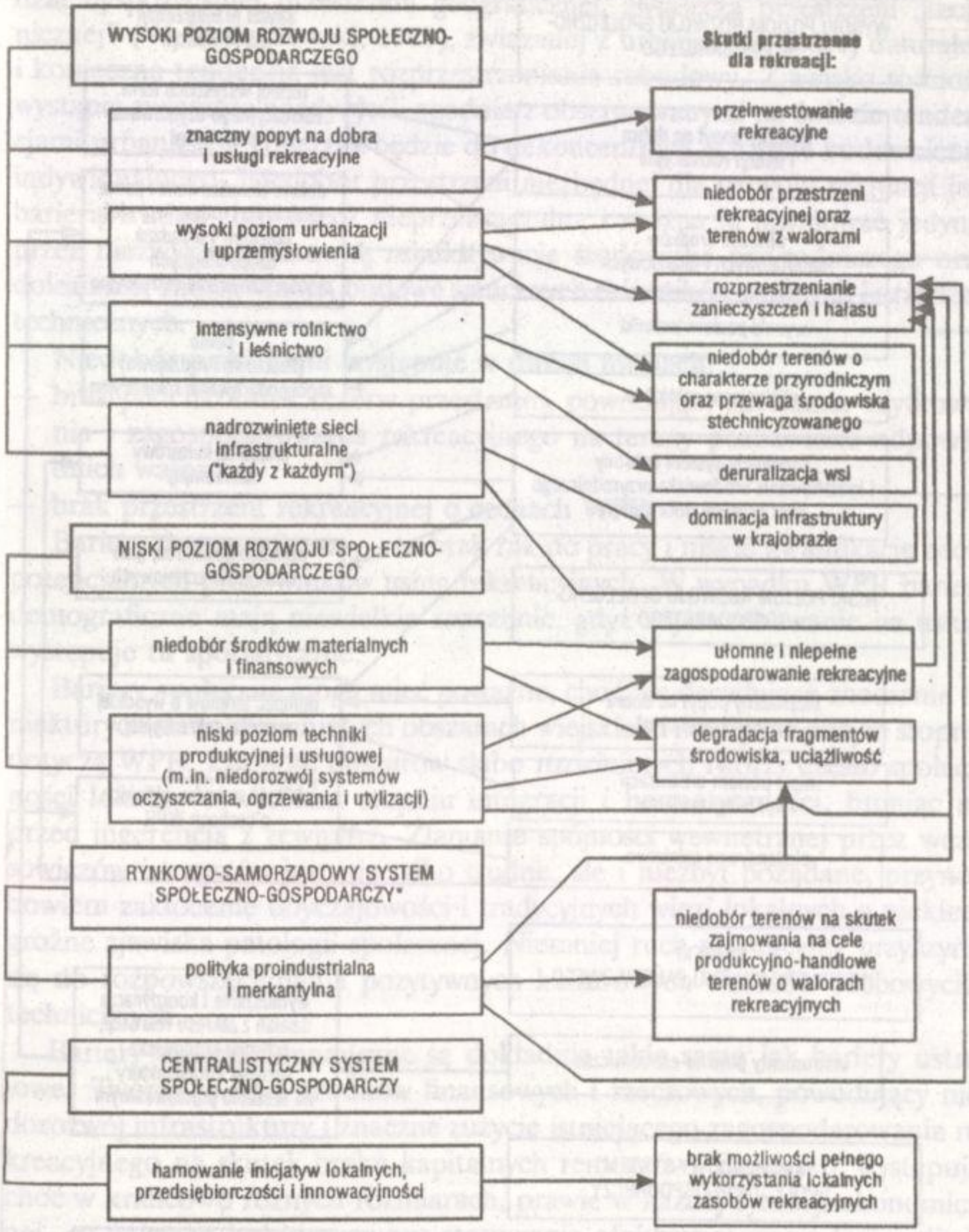
Niski poziom rozwoju stwarza bardzo silne, obserwowane przez wiele lat w Polsce, bariery niedoboru środków, które wraz z niskim poziomem techniki, zwłaszcza komunalnej, powodują powstawanie ułomnego i niepełnego, dalekiego od kompleksowości, zagospodarowania rekreacyjnego, co również negatywnie wpływa na stan środowiska. W ten sposób złe zagospodarowanie rekreacyjne, głównie wczasowe, powoduje degradację walorów, dzięki którym powstało.

Determinanty pozaustrojowe są mniej złożone od ustrojowych i jednocześnie bardziej podatne na działania katalizatorów. Adaptując klasyfikację W. Maika i J. Paryska[47] wyróżnić można bariery naturalne, demograficzne, społeczne, ogólnoekonomiczne i branżowe.

Barierą **naturalną** jest bezwzględny i obiektywny, bo niezależny od dynamiki rozwoju kraju, niedobór stale uszczuplanej na potrzeby innych dzie-

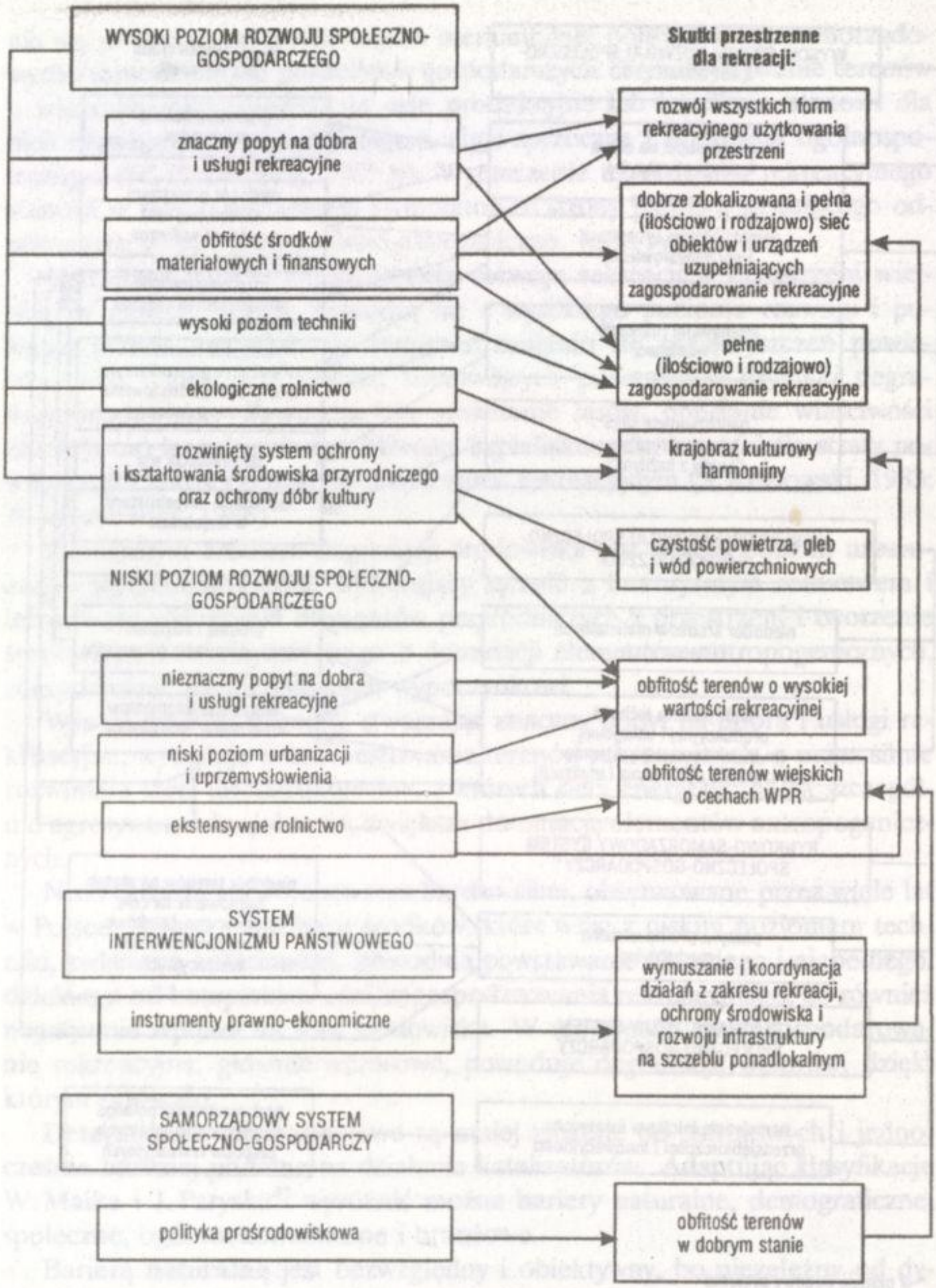
---

[47] Maik W., Parysek J., 1978, *Klasyfikacja i charakter barier wzrostu w gospodarce przestrzennej*, Biul. KPZK PAN, zesz. 99

* w okresie budowy systemu

Ryc. 12 Ustrojowe determinanty rozwoju rekreacji w przestrzeni wiejskiej (bariery)

Ryc. 13 Ustrojowe determinanty rozwoju rekreacji w przestrzeni wiejskiej (stymulatory)

dzin dyspozycyjnej przestrzeni geograficznej, zwłaszcza przestrzeni „technicznej" (W. Pietraszewski, 1983), związanej z urbanizacją, której naturalną i konieczną tendencją jest rozprzestrzenianie zabudowy. Zjawisko to może wystąpić zwłaszcza wtedy, jeśli zgodnie z obserwowanymi na świecie tendencjami urbanizacja zmierzać będzie do dekoncentracji w formie budownictwa indywidualnego. Niedobór przestrzeni niezbędnej dla rozwoju rekreacji jest barierą trudno- lub wręcz nieprzekraczalną i można ją niwelować jedynie przez niezwykle kosztowną rekukltywację środowiska przyrodniczego oraz dolesianie, zadrzewianie, budowę sztucznych zbiorników wodnych i urządzeń technicznych.

Niedobór przestrzeni występuje w dwóch formach:

— brak jakichkolwiek rezerw przestrzeni, powodujący spychanie użytkowania i zagospodarowania rekreacyjnego na tereny pozbawione odpowiednich walorów,
— brak przestrzeni rekreacyjnej o cechach WPR.

Bariery **demograficzne** — to brak rąk do pracy i niskie kwalifikacje osób, potencjalnych pracowników usług rekreacyjnych. W wypadku WPR bariery demograficzne mają niewielkie znaczenie, gdyż zapotrzebowanie na usługi występuje tu sporadycznie.

Bariery **społeczne** mogą mieć poważne, choć nie decydujące znaczenie na niektórych słabo rozwiniętych obszarach wiejskich i dlatego w dużym stopniu dotyczą WPR. Ludność obszarów słabo rozwiniętych tworzy często społeczności lokalne o wysokim stopniu integracji i hermetyczności, broniąc się przed ingerencją z zewnątrz. Złamanie spójności wewnętrznej przez wczasowiczów i turystów jest nie tylko trudne, ale i niezbyt pożądane, przynosi bowiem zakłócenie obyczajowości i tradycyjnych więzi lokalnych a niekiedy groźne zjawiska patologii społecznej. Niemniej ruch rekreacyjny przyczynia się do rozpowszechniania pozytywnych kulturowych wzorców osobowych i technicznych.

Bariery **ogólnoekonomiczne** są dokładnie takie same jak bariery ustrojowe. Tworzy je brak środków finansowych i rzeczowych, powodujący niedorozwój infrastruktury i znaczne zużycie istniejącego zagospodarowania rekreacyjnego na skutek braku kapitalnych remontów. Bariery te występują, choć w krańcowo różnych rozmiarach, prawie w każdej sytuacji ekonomicznej, co wymaga każdorazowego stosowania efektywnej, rozsądnej polityki inwestycyjnej.

Bariery **branżowe** sprowadzają się do konfliktów pomiędzy potrzebami rekreacji a innymi użytkownikami przestrzeni wiejskiej.

Rolnictwo jest działem gospodarki umożliwiającym rekreację wiejską i na ogół koegzystują one bez przeszkód, o ile tylko rolnictwo wraz z jego

infrastrukturą prowadzone jest w sposób prawidłowy. W przeciwnym wypadku występują konflikty związane ze stanem środowiska przyrodniczego i kulturowego. Nadmierne gnojowicowanie, przesadna chemizacja, przesuszanie bagien i łąk przez niewłaściwe melioracje bardzo poważnie mogą ograniczyć wiejską przestrzeń rekreacyjną, podobnie jak wprowadzenie obcych tradycji wiejskiej agresywnych form architektonicznych (H. Legienis, 1981 a; W. Kosiński, 1983).

Przyczyną wielu poważnych ograniczeń cech WPR i degradacji „wiejskości" jest wielkoobszarowe rolnictwo (PGR-y w Polsce, kołchozy w krajach byłego ZSRR)[48], które przez stosowanie ciężkiego sprzętu o dużej szerokości roboczej powoduje niszczenie zieleni śródpolnej, stanowiącej schronienia drobnej zwierzyny, niwelację drobnych nierówności terenowych[49] oraz zagrożenia akustyczne, chemiczne i zapachowe[50] (H. Legienis, 1981, 1985, 1986).

Bardzo istotne bariery o charakterze wielobranżowym stwarzają niewłaściwe inwestycyjne rozwiązania przestrzenne. Wyjątkowo niekorzystna dla WPR jest budowa dróg kołowych oraz napowietrznych linii energetycznych i telekomunikacyjnych w sposób nie liczący się z wymaganiami estetyki krajobrazu (J. Bogdanowski, 1976, 1979).

W osiedlach wiejskich źle prowadzona gospodarka przestrzenna przyczynia się walnie do niszczenia tradycyjnego krajobrazu wsi przez dopuszczanie do wtórnych podziałów działek siedliskowych, co powoduje likwidację starego budownictwa i zieleni oraz nadmierną koncentrację zabudowy (A. Stasiak, 1973).

Poza osiedlami znajduje się podstawowa część WPR, obejmująca użytki rolne, w zasadzie nie będące przedmiotem zainteresowania planowania przestrzennego, które jedynie incydentalnie zajmuje się niektórymi elementami krajobrazu rolniczego, a instytucjonalnie pomija całkowicie problemy przestrzeni historycznej (A. Karłowska-Kamzowa, 1983).

Pozaustrojowe stymulatory rozwoju rekreacji wiejskiej, to w pierwszym rzędzie zapotrzebowanie społeczne, występujące w każdym systemie społeczno-gospodarczym. Oddziałuje ono na przestrzeń wiejską na zasa-

---

[48] Znamienna jest wypowiedź prof. R. Kuźmo, który na zjeździe uczonych pochodzenia polskiego, odbytym w lipcu 1989 r. w Warszawie stwierdził, że ustrój kołchozowy w ZSRR spowodował zniszczenie różnorodności krajobrazu rolniczego na Litwie, przyczyniając się w ten sposób do dewastacji ekologicznej kraju.

[49] Ustawa z 1986 r. (Wlk. Bryt.) dotycząca zasad prowadzenia gospodarki rolnej zobowiązuje farmerów do zachowywania określonych elementów krajobrazu (zadrzewienia, rowy itp.), co jest rekompensowane finansowo. Ustawa określa także dopuszczalną intensywność nawożenia, obsady inwentarza, użycia pestycydów i herbicydów itp. (Okruszko i Rutkowski 1989).

[50] Szczegółowe omówienie problematyki konfliktu rekreacji i rolnictwa zawarto w artykułach wymienionych w akapicie 3 na stronie 26.

dzie sprzężenia zwrotnego, gdyż wzrost popytu powoduje potrzebę poprawy jakości cech WPR, co z kolei zwiększa popyt.

Ekologiczna gospodarka rolna jako stymulator WPR działa równie silnie, jak negatywnie oddziałuje źle prowadzone rolnictwo.

Ważnym sojusznikiem rozwoju wypoczynku wiejskiego są działania w zakresie ochrony, kształtowania i rekultywacji środowiska. Oprócz tworzenia wielkoprzestrzennego systemu ochrony środowiska (parki narodowe i krajobrazowe, obszary krajobrazu chronionego, korytarze ekologiczne) bardzo istotnym czynnikiem jest istnienie lokalnego systemu hydrograficznego: drobnych cieków wraz z ich obudową biologiczną oraz małych zbiorników (naturalnych i sztucznych: stawów, podpiętrzeń młyńskich).

Oddziaływanie wymienionych dotąd stymulatorów wspomagane prawidłowymi rozwiązaniami przestrzennymi prowadzi do powstawania ładu przestrzennego. Jest on niezbędnym warunkiem istnienia i skutecznego wykorzystywania wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej. Jednakże dla jego rozprzestrzeniania się niezbędny jest postęp w metodologii opracowania i technologii realizacji planów zagospodarowania przestrzennego[51].

Istnienie ładu przestrzennego jest ściśle związane z rolnictwem indywidualnym, o niezbyt wielkiej — ale większej niż obecnie — średniej powierzchni gospodarstw. Rolnictwo takie może zapewnić kameralne i zróżnicowane wnętrza krajobrazowe i takież zagospodarowanie wsi, a także zachowanie tradycyjnych form zabudowy i użytkowania gruntów.

Zjawiskiem korzystnym dla rozwoju rekreacji wiejskiej jest, ograniczone co do skali, wyludnianie wsi[52] lub stabilizacja demograficzna, które stwarzają rezerwy substancji budowlanej i utrzymują niską gęstość zaludnienia. Nadmierne wyludnienie zagraża oczywiście wszystkim procesom rozwojowym w regionie, przy czym ekspansja rekreacji może być jedynym rozwiązaniem dla wsi zanikających.

---

[51] Skuteczność planowania przestrzennego w systemie demokracji samorządowej jest zagadnieniem znacznie przekraczającym możliwość krótkiego zasygnalizowania w kontekście pożądanego rozwoju wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej, jest to jednak zupełnie nie rozpoznane w Polsce zagadnienie.

[52] Wyludnianie wsi jako groźne zjawisko demograficzne jest przedmiotem wielu badań (E. Stasiak, 1983; A. Gawryszewski i A. Potrykowska, 1988; P. Eberhardt 1989 a, 1989 b). Przewiduje się, że do 2000 roku liczba opuszczonych gospodarstw wyniesie 850 tysięcy (A. Około-Kułak 1981). S. Wawrzyniak (1980) zwraca uwagę, że z liczby 2 milionów gospodarstw, które utracą bezpośredni kontakt z gospodarką rolną część zostanie opuszczona. Nie potwierdza tych opinii T. Żarski (1983) pisząc, że stworzenie rezerwy wolnych mieszkań wymaga budowy 550 tysięcy mieszkań w ostatnim 20-leciu naszego wieku. Wydaje się jednak, że bilans mieszkaniowy będzie nie wyrównany przestrzennie i w regionach wyludniających się gospodarstwa opuszczone będą istnieć. Na ich przydatność dla rekreacji zwraca uwagę H. Majcher (1979), przedstawiając propozycje sposobów wykorzystania gospodarstw opuszczonych. Jednocześnie szacowano, że około 4–5 tysięcy wsi może przekształcić się we wsie letniskowe (A. Stasiak, 1973). W latach 1990 wobec zmiany sytuacji ekonomicznej kraju, konieczne jest zweryfikowanie tej prognozy, jednak wyludnianie wsi pozostanie ważnym stymulatorem rozwoju rekreacji wiejskiej.

3.4.2. Fazy przemian wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej (WPR)

Przedmiotem występujących w literaturze szczegółowych analiz przemian przestrzeni wiejskiej były jednostki osadnicze: wsie rolnicze, wsie letniskowe, wsie z udziałem funkcji rekreacyjnej oraz wyspecjalizowane miejscowości rekreacyjne. Przegląd badań nad przemianami wsi pod wpływem turystyki i wypoczynku przedstawiła E. Dziegieć (1987), ilustrując problem ewolucji zabudowy wsi przykładami z literatury francuskiej (M. Bonneau, 1974; A. Soulier, 1974). Wyodrębniono 3 fazy przekształceń wsi we Francji: 1 — adaptacja i przystosowanie, 2 — budownictwo nowych domów i zagospodarowanie, 3 — utrata funkcji rolniczych (określenia — MD). W Polsce badano rozwój przestrzenny wsi Charzykowy (G. Wandel, 1973). Swornigaci (H. Gurjanowa, 1976), Kolumny-Las (A. Matczak, 1987), Chałup i Kuźnicy (E. Dziegieć, 1988) oraz Jastrzębiej Góry (R. Wiluś, 1988). Uogólnione ujęcie dał S. Liszewski (1987) w odniesieniu do podłódzkich osiedli o funkcjach wypoczynkowych, wskazując, że osadnictwo letniskowe jest etapem procesu urbanizacji terenów podmiejskich. Model przemian funkcji turystycznej, wynikających z intensywności ruchu budowlanego, dochodów z turystyki i rodzaju budynków przedstawił M. Drzewiecki (1980) na podstawie badań empirycznych wsi w rejonie Borów Tucholskich. Z ciekawszych prac zagranicznych (poza francuskimi) warto wymienić analizę przekształceń miejscowości półwyspu Tihany nad Balatonem (E. Lettrich, 1975), wsi Primorsko nad Morzem Czarnym (A. Lisiecka, 1967) oraz znanej miejscowości turystycznej Bled w Alpach Julijskich (M. Jersič, 1967).

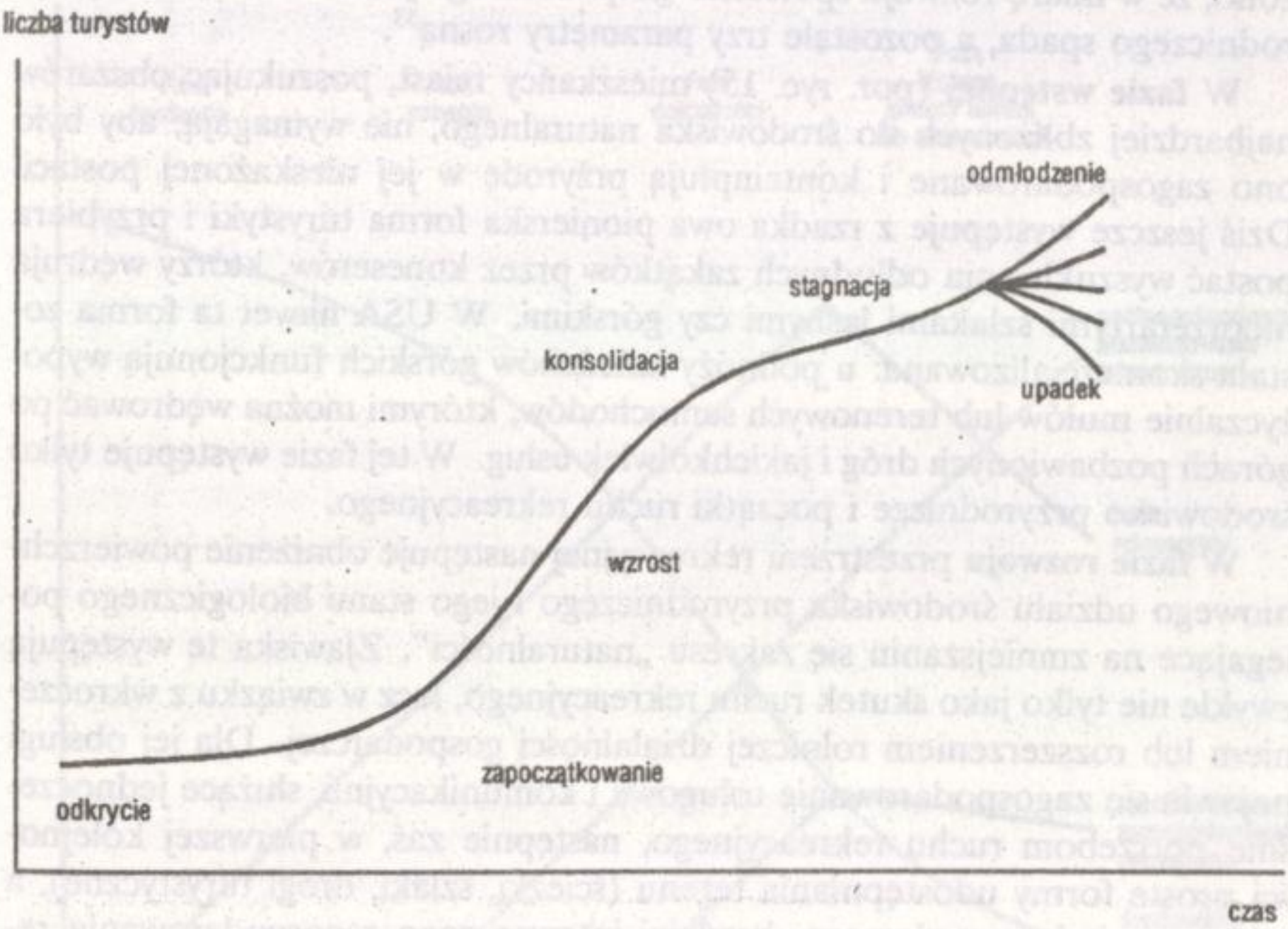
Przemianom terenów otwartych w ujęciu historycznym poświęcił nieco uwagi J. Bogdanowski (1976), opisując stopniowe zanikanie cech krajobrazu naturalnego i przemiany historyczne różnych typów krajobrazów.

Poważną, choć tylko naszkicowaną konstrukcję teoretyczną stanowi opracowanie E. Andrzejewskiego (1979) zakładające, że „ruch turystyczny jest ciągiem następujących po sobie cykli", a jego przyszły rozwój może być kombinacją cykli nakładających się na siebie.

Inną ważną koncepcją dynamiki, choć także ograniczoną do ruchu turystycznego jest R. W. Butlera (1980) hipoteza dojrzewania regionu turystycznego zakładająca, że po okresach konsolidacji i stagnacji może nastąpić bądź upadek, bądź odmłodzenie regionu.

Na podstawie wskazanych opracowań, mimo że nie dotyczą one bezpośrednio terenów otwartych, stanowiących jądro WPR, można próbować — bardziej przez analogię niż przez uogólnienie ich wyników empirycznych, posiłkując się dodatkowo wiedzą z wieloletnich obserwacji autora nad roz-

wojem form rekreacji — określić pewne hipotezy dotyczące procesów rekreacyjnych w czasie i przestrzeni.

Źródło: Butler (1980) cyt. za Rochlitzem (1988 a)

Ryc. 14 Hipoteza dojrzewania regionu turystycznego

Problemem kluczowym dla hipotezy przemian WPR jest znalezienie modelu, który uwzględniałby to, że prawdopodobnie nie wszystkie obserwowane dziś układy funkcjonalno-przestrzenne mogą przekształcać się w inne, równolegle występujące w innych miejscach. Trudność stanowi również ustalenie toku ich dotychczasowej ewolucji. Nie wiadomo wreszcie, czy procesy przebiegające historycznie w pewien sposób będą mieć w przyszłości taki sam charakter, jak obecnie.

W skonstruowanym tu modelu rozwoju funkcjonalnego przestrzeni rekreacyjnej zastosowano cztery elementy: jakość środowiska przyrodniczego oraz

wielkość: ruchu rekreacyjnego, specjalistycznego zagospodarowania rekreacyjnego i ogólnogospodarczego zainwestowania infrastrukturalnego. Założono, że w miarę rozwoju społeczno-gospodarczego jakość środowiska przyrodniczego spada, a pozostałe trzy parametry rosną[53].

W **fazie wstępnej** (por. ryc. 15) mieszkańcy miast, poszukując obszarów najbardziej zbliżonych do środowiska naturalnego, nie wymagają, aby było ono zagospodarowane i kontemplują przyrodę w jej nieskażonej postaci. Dziś jeszcze występuje z rzadka owa pionierska forma turystyki i przybiera postać wyszukiwania odludnych zakątków przez koneserów, którzy wędrują nieprzetartymi szlakami leśnymi czy górskimi. W USA nawet ta forma została skomercjalizowana: u podnóży łańcuchów górskich funkcjonują wypożyczalnie mułów lub terenowych samochodów, którymi można wędrować po górach pozbawionych dróg i jakichkolwiek usług. W tej fazie występuje tylko środowisko przyrodnicze i początki ruchu rekreacyjnego.

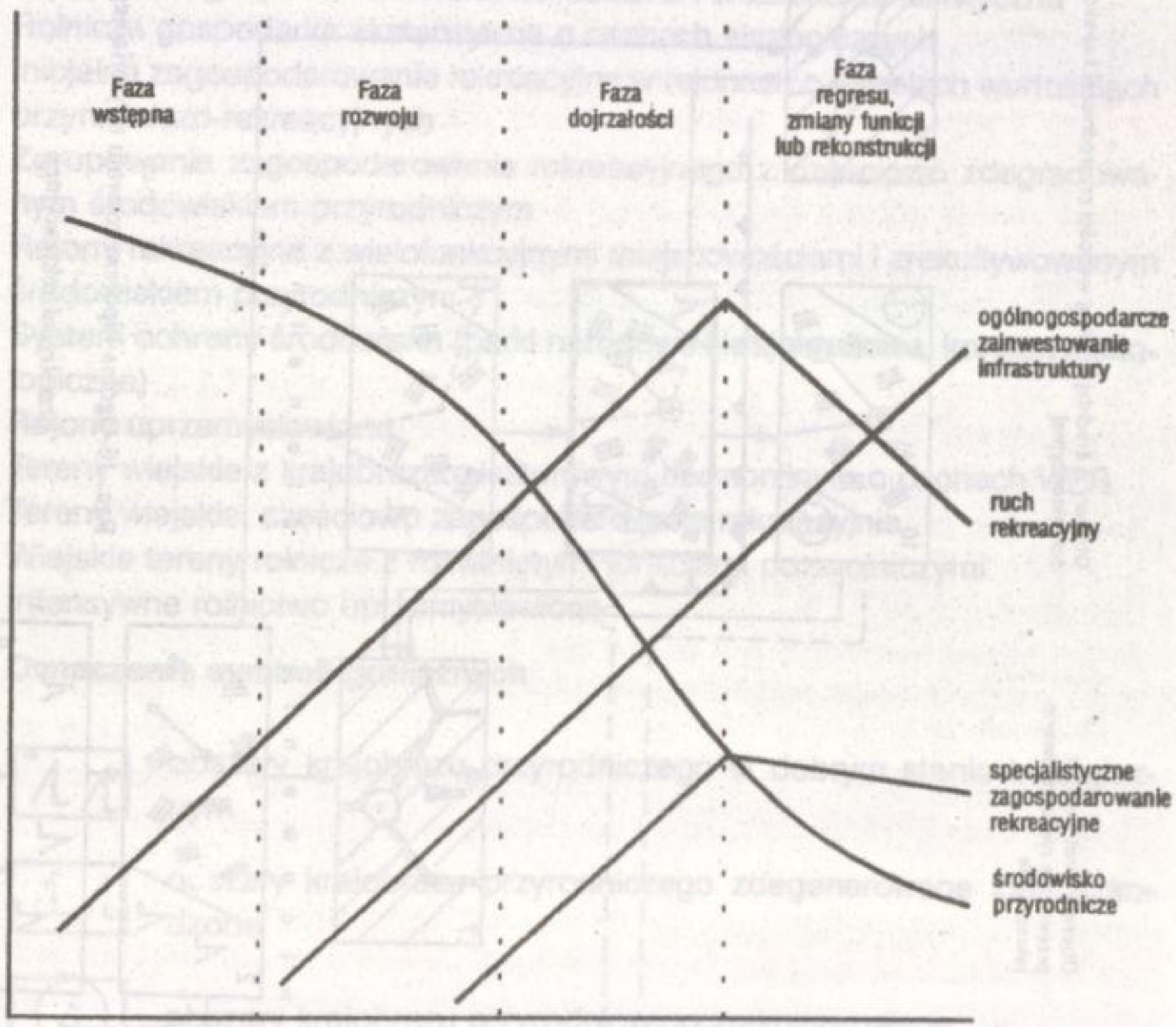
W **fazie rozwoju** przestrzeni rekreacyjnej następuje obniżenie powierzchniowego udziału środowiska przyrodniczego i jego stanu biologicznego polegające na zmniejszaniu się zakresu „naturalności". Zjawiska te występują zwykle nie tylko jako skutek ruchu rekreacyjnego, lecz w związku z wkroczeniem lub rozszerzeniem rolniczej działalności gospodarczej. Dla jej obsługi pojawia się zagospodarowanie usługowe i komunikacyjne, służące jednocześnie potrzebom ruchu rekreacyjnego, następnie zaś, w pierwszej kolejności proste formy udostępniania terenu (ścieżki, szlaki, drogi turystyczne), a później pojedyncze elementy bardziej intensywnego zagospodarowania rekreacyjnego (pola biwakowe, campingi, domy wycieczkowe, stanice, schroniska, ośrodki wczasowe, ośrodki weekendowe itp.). Dominującą formą przestrzeni rekreacyjnej jest WPR, wśród której pojawiają się rzadkie skupienia zainwestowania rekreacyjnego.

W **fazie dojrzałości** występuje stan już nieznacznej dominacji środowiska przyrodniczego lub względnej równowagi pomiędzy środowiskiem przyrodniczym i antropogenicznym. W zakresie zagospodarowania rekreacyjnego pojawiają się regiony rekreacyjne (części przestrzeni rekreacyjnej o wysokich walorach i znacznym stopniu koncentracji zagospodarowania) oraz ośrodki

---

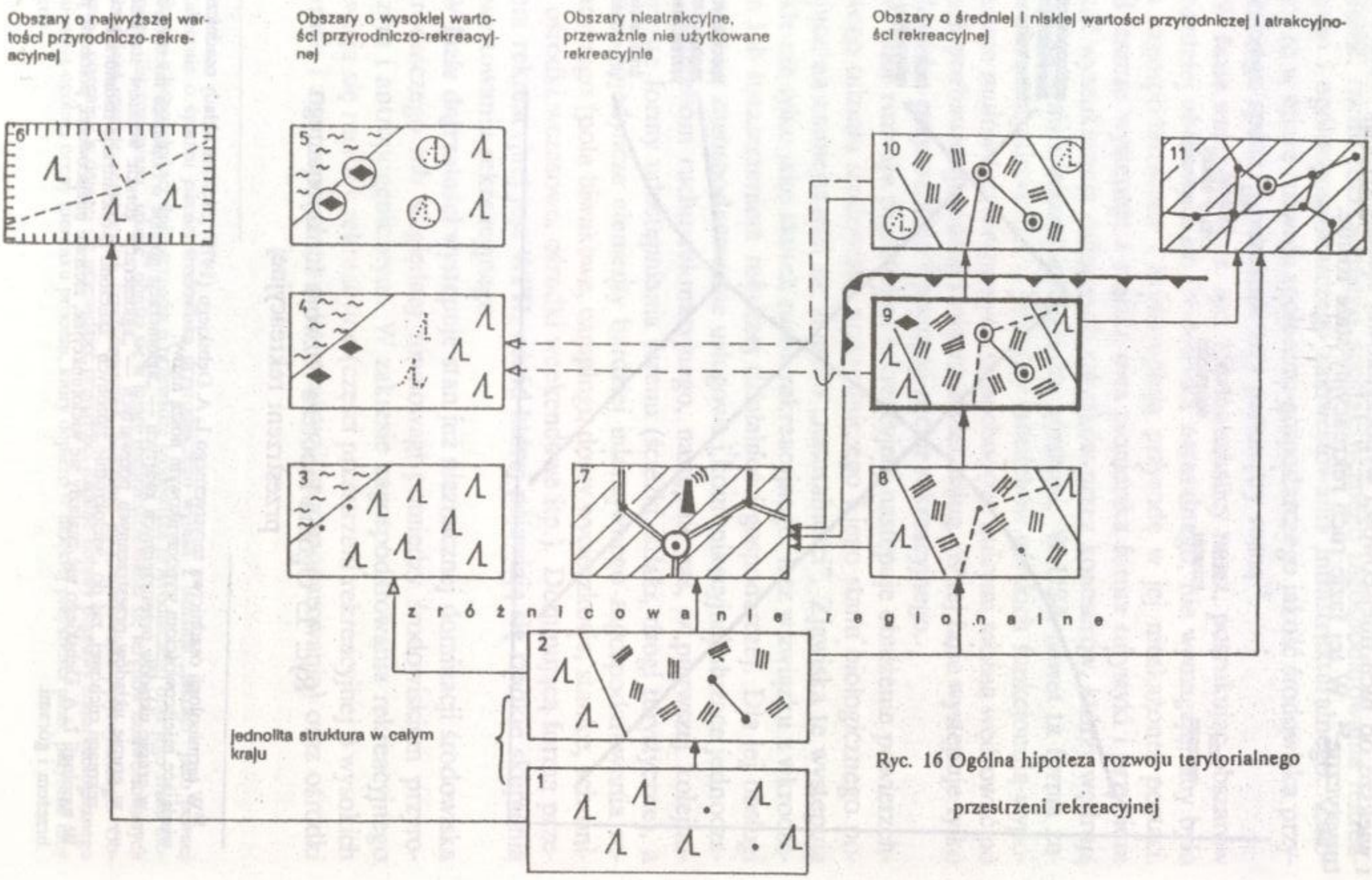
[53]Założenie o spadku jakości środowiska przyrodniczego wynika z uznania „jakości" jako pewnej wypadkowej z bezwzględnej ilości terenów o przewadze środowiska przyrodniczego oraz jego stanu biologicznego. Tak rozumiana „jakość" obniża się w miarę rozprzestrzeniania się terenów zainwestowanych i przekształceń, zwykle negatywnych (zanieczyszczeń, zniszczeń itp.), środowiska przyrodniczego. Obserwowane obecnie i w dającej się przewidzieć przyszłości lokalne objawy poprawy stanu biologicznego nie zmieniają ogólnej oceny kierunku procesu, który dopiero w dalekiej przyszłości może przybrać inny charakter.

i większe od nich miejscowości wypoczynkowe, łączące funkcje wczasowe i turystyczne[54]. W tej fazie ruch rekreacyjny stale rośnie.

Ryc. 15 Ogólna hipoteza rozwoju funkcjonalnego przestrzeni rekreacyjnej

[54] W terminologii osadnictwa turystycznego L. A. Dębskiego (1975) „złożone układy osadnicze odpowiadające miejscowościom wypoczynkowym noszą nazwy:
— w grupie układów przestrzennych zwartych — „aglomeracje górskie o funkcjach mieszanych",
— w grupie układów przestrzennych półzwartych — „aglomeracje górskie wczasów stacjonarnych i rekreacji ruchowej, zaś do „wielokrotnie złożonych" zaliczono „koncentracje nadmorskie" (s. 167). W typologii L. A. Dębskiego nie znalazły się wielofunkcyjne, złożone miejscowości, położone poza wybrzeżem i górami.

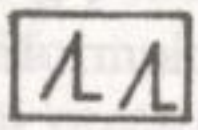
Ryc. 16 Ogólna hipoteza rozwoju terytorialnego przestrzeni rekreacyjnej

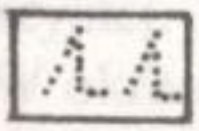
LEGENDA DO RYC. 16

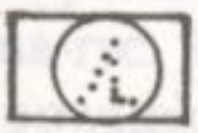
I. Oznaczenia etapów rozwoju

1. Prymitywna gospodarka naturalna, feudalna i wczesnokapitalistyczna
2. Rolnicza gospodarka ekstensywna o cechach ekologicznych
3. Inicjalne zagospodarowanie rekreacyjne w rejonach o wysokich wartościach przyrodniczo-rekreacyjnych
4. Zgrupowania zagospodarowania rekreacyjnego z częściowo zdegradowanym środowiskiem przyrodniczym
5. Rejony rekreacyjne z wielofunkcyjnymi miejscowościami i zrekultywowanym środowiskiem przyrodniczym
6. System ochrony środowiska (parki narodowe i krajobrazowe, korytarze ekologiczne)
7. Rejony uprzemysłowione
8. Tereny wiejskie z krajobrazem kulturowym harmonijnym o cechach WPR
9. Tereny wiejskie, częściowo zagospodarowane rekreacyjnie
10. Wiejskie tereny rolnicze z rozwiniętymi funkcjami pozarolniczymi
11. Intensywne rolnictwo uprzemysłowione

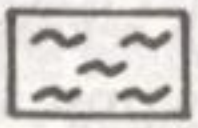
II. Oznaczenia symboli graficznych

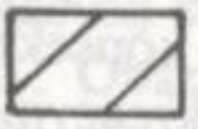
1 obszary krajobrazu przyrodniczego w dobrym stanie biologicznym

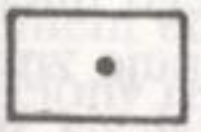
2 obszary krajobrazu przyrodniczego zdegenerowane lub uszkodzone

3 obszary krajobrazu przyrodniczego zrekultywowane

4 tereny rolnictwa ekologicznego i krajobrazu kulturowego harmonijnego

5 wody

6 tereny intensywnego rolnictwa uprzemysłowionego

7 osady wiejskie, stacje turystyczne

8 wsie

9 wsie letniskowe

10 miasta

11 skupiska zagospodarowania rekreacyjnego

12 wielofunkcyjne miejscowości o dominacji funkcji rekreacyjnej

13 szlaki turystyczne

14 linie komunikacyjne

15 sieci infrastrukturalne

16 obiekty przemysłowo-usługowe

17 wiejska przestrzeń rekreacyjna

18 obszary chronione

19 rejony rekreacyjne

20 naturalny kierunek przemian

21 kierunek przemian mało prawdopodobny

22 prawdopodobieństwo zahamowania procesu przemian

W fazie regresu na terenach regionów i w miejscowościach rekreacyjnych spadek atrakcyjności przyrodniczej jest tak znaczny, że wzrost standardu zagospodarowania nie rekompensuje już znikomej wartości przyrodniczej środowiska. Doprowadza to do zmniejszenia ruchu, a w konsekwencji degradacji nie wykorzystanego w pełni zagospodarowania rekreacyjnego. Jednocześnie znaczny poziom zainwestowania infrastrukturalnego miejscowości jest wykorzystywany w celach pozarekreacyjnych i następuje zmiana funkcji. Dotychczasowe miejscowości wypoczynkowe przekształcają się w wielofunkcyjne ośrodki usługowo-produkcyjne. Możliwa jest zarówno restytucja zagospodarowania jak i rekultywacja środowiska przyrodniczego.

Trzeba jednakże stwierdzić, że nie jest to proces samorzutny, stanowiący naturalną kontynuację poprzednich faz, lecz działanie planowane centralnie przez władze państwowe lub regionalne i zwykle bardzo kosztowne.

Fazę regresu poprzedza często „podfaza" przeinwestowania, występująca wówczas, gdy za wszelką cenę podmioty gospodarujące usiłują wykorzystać walory zagospodarowania, mimo braków walorów przyrodniczych (np. w uzdrowisku Konstancin-Jeziorna nową dzielnicę sanatoryjną lokalizuje się „na terenach otwartych, nie nadających się do leczenia chorób układu krążenia" (E. Wysocka, 1986).

Ogólna hipoteza rozwoju terytorialnego przestrzeni wiejskiej (ryc. 16) wskazuje, że w toku zmian funkcjonalno-terytorialnych istnieje tylko jedna faza, w której powstaje wiejska przestrzeń rekreacyjna. Nie istnieje możliwość wejścia WPR w jakikolwiek cykl przemian przestrzeni rekreacyjnej; nie może ona powstać z innego jej typu ani bez interwencji inwestycyjnej państwa przekształcić się w inny. W cyklu rozwojowym przestrzeni wiejskiej, w ramach procesów historycznie obserwowalnych i dających się przewidzieć w bliskiej przyszłości, WPR stanowi zamknięty etap. W wymiarze historycznym jest on stosunkowo krótki, co jest ważne dla koncepcji teoretycznej, lecz z punktu widzenia praktycznego dostatecznie długi, trwa bowiem przez szereg pokoleń.

Sformułowane wyżej tw'erdzenie warto prześledzić, analizując fazy rozwoju przestrzeni wiejskiej, prowadzące do wykształcenia się przestrzeni rekreacyjnej.

W okresie wczesnohistorycznym cały kraj pozostawał na etapie naturalnej, a później feudalnej i wczesnokapitalistycznej gospodarki rolniczej (etap [1] na ryc. 16). W okresie nasilenia procesów urbanizacji i uprzemysłowienia powstało regionalne zróżnicowanie charakteru ekonomicznego i odtąd każdy z regionów, zależnie od rangi posiadanych walorów rekreacyjnych i zasobów ekonomicznych, rozwijał się indywidualnie. Istnieje dość ścisła zależność pomiędzy obu rodzajami zasobów, gdyż najbardziej atrakcyjne dla rekreacji obszary leśno-jeziorne, nadmorskie i młodych gór nie dysponują zwykle większymi zasobami surowcowymi ani warunkami do rozwoju rolnictwa. Odmienna sytuacja występuje w strefie starych gór i wyżyn charakteryzujących się zwykle zasobami obu rodzajów: rekreacyjnymi i ekonomicznymi. Obszary o najwyższych i wysokich walorach przyrodniczych, które zachowały cechy środowiska naturalnego (etap [6] na ryc. 16) zostały objęte systemem ochrony środowiska i nie podlegają żadnym zmianom. Inne tworzą rejony rekreacyjne, których rozwój (etapy: [3,4,5]) przebiega zależnie od uwarunkowań opisanych w hipotezie rozwoju funkcjonalnego (podrozdział 3.3). Rejony rekreacyjne, stanowiąc najbardziej rozwinięte i silnie zainwe-

stowane części przestrzeni, nie mogą się przekształcić w inne, z natury rzeczy mniej od nich rozwinięte pod tym względem typy przestrzeni. Ponadto ze względu na deficytowe zasoby rekreacyjne nie powinny być przeznaczone na cele pozarekreacyjne i na przykład industrializację.

Obszary, na których w okresie poprzedzającym fazę regionalnego zróżnicowania społeczno-gospodarczego i uprzemysłowienia dominowała naturalna, ekstensywna gospodarka rolna i leśna (etap [2]), rozwinęły się w dwóch kierunkach. Obszary o lepszych glebach i korzystniejszych warunkach ekonomicznych przeszły drogę modernizacji oraz intensyfikacji rolnictwa i rozbudowy związanej z nim sieci osadniczej, usługowej oraz infrastrukturalnej (etap [11]). Tereny o słabych glebach i złych warunkach ekonomicznych rozwijały się słabo, (etapy [8 i 9]) dzięki czemnu utrzymały cechy korzystne dla rekreacji, w tym zwłaszcza niski poziom urbanizacji i uprzemysłowienia oraz mało zniekształcone środowisko przyrodnicze. W ten sposób powstały i obecnie trwają na opisanym etapie obszary o cechach WPR.

Wprowadzenie rolnictwa ekologicznego oraz umiarkowana modernizacja infrastruktury obszaru i jego zasobów mieszkaniowych przy zastosowaniu współczesnej techniki budowlanej i infrastrukturalnej, nowoczesnej, lecz nie agresywnej wobec środowiska przyrodniczego, umożliwiłyby trwałe utrzymanie dotychczasowego charakteru obszaru i cech WPR.

W razie żywiołowej intensyfikacji rolnictwa należy się spodziewać degradacji środowiska a w konsekwencji możliwe są dwie drogi przemian: kosztowna i długotrwała rekultywacja środowiska przyrodniczego w celu utrzymania funkcji rekreacyjno-rolniczych (etap [10]) lub zmiana tych funkcji poprzez uprzemysłowienie i urbanizację (etap [7]).

Pełna hipoteza dynamiki przestrzeni rekreacyjnej obejmuje także koncepcję szczegółową przemian WPR.

Fazę wyjściową stanowi etap [8] ogólnej hipotezy rozwoju terytorialnego przestrzeni rekreacyjnej (ryc. 16). W tej fazie na analizowanym obszarze dominuje średnioobszarowa, wielogałęziowa, idywidualna gospodarka rolna oraz związane z nią niewielkie, skupione osiedla wiejskie. W krajobrazie dominują elementy przyrodnicze, przy czym bogato rozwinięta jest lokalna sieć hydrograficzna. Strefy podmiejskie małych miast tworzą biomy ogrodniczo-sadownicze (L. Zimowski, 1982) stanowiące dobrze wkomponowane w system ekologiczny elementy użytkowania ziemi. W momencie pojawienia się ze strony ludności wielkich miast popytu na tereny wypoczynkowe, obszar zaczyna pełnić funkcje wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej. Niektóre miejscowości przejmują rolę wsi letniskowych, pojawia się inicjalne zagospodarowanie turystyczne (szlaki piesze i kolarskie, schroniska).

W fazie rozwoju, w wyniku obniżenia atrakcyjności rekreacyjnej jako efektu intensyfikacji rolnictwa, punkt ciężkości zainteresowań rekreacyjnych przenosi się na fragmenty WPR najlepiej zachowane przyrodniczo, oddalone od miast i trudniej dostępne komunikacyjnie. W tych okolicach powstają obszary chronione (parki krajobrazowe) i lokalizuje się najpierw budownictwo letniskowe, a później — choć niekoniecznie w tych samych miejscach — inne formy zagospodarowania. Strefa o cechach WPR kurczy się, zanika lokalny system hydrograficzny.

Stały rozwój miast oraz intensyfikacja rolnictwa doprowadza do fazy dojrzałości i degradacji strefy WPR, z której ustępuje funkcja letniskowa, tradycyjne budownictwo wiejskie wypierane jest przez quasi- nowoczesne, a w ślad za systemem hydrograficznym zanikają też zadrzewienia i zakrzewienia śródpolne[55]. W strefach podmiejskich naturalne biomy ogrodnicze ustępują miejsca intensywnej gospodarce warzywniczo-kwiatowej (kwiatowej w większości szklarniowej) i rzadziej sadowniczej. Jedynym rozwijającym się elementem przestrzeni rekreacyjnej są rejony rekreacyjne, w których dotychczasowe niewielkie zgrupowania pojedynczych obiektów wczasowych i turystycznych, ulegając działaniu prawa korzyści koncentracji, przekształcają się w wielofunkcyjne miejscowości o dominacji funkcji rekreacyjnych a niekiedy ogólnousługowych.

Cykl przemian zamyka **faza rekonstrukcji** środowiska, polegająca na rekultywacji flory i fauny, odtworzeniu systemu hydrograficznego, utworzeniu korytarzy ekologicznych i pasów zadrzewień, co jest możliwe po usunięciu uciążliwości ze strony zagospodarowania produkcyjnego oraz infrastrukturalnego. Zrekonstruowany przyrodniczo obszar na nowo nabiera cech WPR i może znów pełnić funkcje wypoczynkowe.

---

[55] Szczegółowa analiza zmian drobnopowierzchniowych elementów krajobrazu rolniczego w okolicach Pniew w okresie 1940–1982 wykazała silną dynamikę zaniku rowów, kanałów, oczek, zadrzewień i zakrzewień oraz fragmentów silniej uwilgoconych (A. Mizgajski, K. Kafel-Głębowska, 1990, *Przeobrażenia krajobrazu rolniczego od XIX wieku na przykładzie wsi Zamorze koło Pniew Wielkopolskich*, Bad. Fizj. nad Polską Zach., tom XLI, seria A, Geogr. Fizyczna, PWN, Warszawa – Poznań).

4. WIEJSKA PRZESTRZEŃ REKREACYJNA W POLSCE

4.1. Identyfikacja wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej[56]

Kryteria identyfikacji WPR, za pomocą których możliwe byłoby wyznaczenie gmin spełniających wszystkie wymagania koncepcji teoretycznej, obejmują około 20 ilościowych wskaźników statystycznych oraz co najmniej 4 kryteria niewymierne.

W grupie pierwszej należałoby uwzględnić następujące wskaźniki:

1) udział osób zamieszkałych w miastach (lub inny wskaźnik urbanizacji, w tym gęstość miejskiej sieci osadniczej),
2) udział zatrudnionych w przemyśle (lub inny wskaźnik industrializacji, w tym liczba i gęstość zakładów przemysłowych),
3) poziom zanieczyszczeń powietrza, wód, gleby itp.,
4) poziom natężenia hałasu,

---

[56]Badanie empiryczne wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej w Polsce przeprowadzono w ramach prac CPBP, z wykorzystaniem statystycznych materiałów źródłowych dotyczących 1985 roku (Centralny Program Badań Podstawowych nr 08.06. „Turystyka jako czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego", wykonany w Instytucie Turystyki pod kierunkiem prof. dr hab. Krzysztofa Przecławskiego w latach 1986–1990). W pracach statystycznych uczestniczyli współpracownicy z Oddziału Turystyki w Bydgoszczy: mgr mgr: Maria Baumgart, Roman Mamczarek, Katarzyna Marcysiak i Dorota Walkowiak, którym w tym miejscu składam serdeczne podziękowanie za życzliwą pomoc.

5) dostępność komunikacyjną, w tym:
   a — gęstość sieci drogowej,
   b — gęstość linii kolejowych,
   c — odległość fizyczną i czasową od głównych źródeł ruchu rekreacyjnego
6) gęstość linii energetycznych,
7) udział osób utrzymujących się z zawodów pozarolniczych,
8) udział trwałych użytków zielonych,
9) udział gruntów ornych,
10) udział zagród chłopskich (rolniczych),
11) gęstość zaludnienia,
12) gęstość wiejskiej sieci osadniczej,
13) średnią wielkość wsi,
14) udział lasów,
15) udział wód powierzchniowych,
16) udział nieużytków,
17) zużycie nawozów sztucznych (lub inne wskaźniki poziomu rozwoju rolnictwa: obsada bydła i trzody, plony itp.),
18) udział indywidualnych gospodarstw chłopskich[57],
19) udział gospodarstw najmniejszych (stopień rozdrobnienia agrarnego).

W drugiej grupie kryteriów (niewymiernych) wskazana była analiza elementów krajobrazowych takich jak:

1) rodzaj (gatunki), charakter oraz intensywność i rozmieszczenie zadrzewień, zakrzewień i zalesień śródpolnych i przydrożnych,
2) charakter zagospodarowania osiedli z określeniem udziału i znaczenia form tradycyjnych,
3) agresywność wizualna obiektów inżynierskich,

---

[57] Kryterium ilustrujące strukturę agrarną określono udziałem indywidualnych gospodarstw chłopskich (zamiennie: rolnictwa nie uspołecznionego) nawiązując do obecnych warunków polskich; w innych sytuacjach ustrojowych jest ono równoważne z udziałem gospodarstw średnioobszarowych.

4) relacja elementów przyrodniczych i antropogenicznych w krajobrazie wiejskim.

Badanie tak dużej liczby cech terenów wiejskich byłoby nie tylko zbyt pracochłonne, ale w stosunku do zamierzonego celu, jakim jest identyfikacja WPR — także nadmiernie szczegółowe. Uznając, że wiele cech pozostaje w związkach genetycznych i współczesnych zależnościach funkcjonalno-przestrzennych wystarczy zbadać tylko niektóre cechy, aby uzyskać dostatecznie zbliżony obraz pozostałych. Wskaźnik gęstości zaludnienia na przykład może w pewnym stopniu zastąpić wskaźniki poziomu urbanizacji i uprzemysłowienia oraz zagęszczenia sieci infrastrukturalnych, ważne dla komfortu wypoczynku na wsi. Wskaźniki te nie stwarzają jednak możliwości oceny gęstości sieci osadniczej, która silnie rzutuje na fizjonomię krajobrazu oraz istotną dla WPR proporcję elementów przyrodniczych i antropogenicznych; jej rolę wyraźnie uwypuklają badania preferencji rekreacyjnych (por. rozdział 2). Badanie stopnia rozproszenia i koncentracji osadnictwa byłoby zbyt skomplikowanym działaniem, a jej wynik w ograniczonym stopniu przyczyniłby się do oceny krajobrazu. W tej sytuacji dla oceny sieci osadniczej wykorzystano istniejące opracowania kartograficzne w skali kraju.

Wskaźniki dotyczące gospodarki rolnej, takie jak udział gruntów ornych i użytków zielonych oraz określające poziom rozwoju rolnictwa nie są dostatecznie skorelowane ze strukturą agrarną i własnościową. Dla zapobieżenia tym niedostatkom niezbędne było zastosowanie wskaźnika udziału rolnictwa indywidualnego oraz typologii osadnictwa wiejskiego.

W rezultacie krytycznej oceny wartości poszczególnych cech i ich związków, biorąc pod uwagę dostępność materiałów statystycznych i możliwość powtórzenia badania w innym okresie na podstawie tych samych danych, w analizie uwzględniono ostatecznie 7 następujących kryteriów delimitacji WPR:

1) gęstość zaludnienia na 1 km^2 użytków rolnych,
2) udział rolniczej gospodarki nie uspołecznionej w powierzchni użytków rolnych,
3) udział łąk i pastwisk w powierzchni użytków rolnych,
4) udział lasów w powierzchni całkowitej gminy,
5) udział wód w powierzchni całkowitej gminy,
6) typy osadnictwa wiejskiego,

7) udział osób utrzymujących się ze źródeł pozarolniczych[58].

Warunkiem uznania, że poszczególne kryteria są spełnione przez określoną gminę, jest odpowiedni poziom każdego ze wskaźników. Dla ustalenia ich wartości liczbowych posłużono się średnimi krajowymi, uznając za właściwe dla WPR wartości mieszczące się w przedziałach klasowych położonych najbliżej średniej. Od tej zasady odstąpiono w odniesieniu do udziału wód, zaostrzając kryterium ze względu na duże znaczenie przypisywane obecności wód powierzchniowych w większości form wypoczynku.

Szeregi liczbowe charakteryzujące wszystkie kryteria podzielone każdorazowo na 6 przedziałów klasowych (poza typami osadnictwa). Rozmieszczenie mierników poszczególnych cech w gminach przedstawiono kartograficznie na odrębnych mapach, zachowując zbliżony obraz graficzny tych samych klas procentowych.

Ad 1. Gęstość zaludnienia stanowi jeden z najważniejszych wskaźników identyfikacji WPR, odzwierciedlających w pewnym stopniu również intensywność urbanizacji i uprzemysłowienia, a pośrednio związany z tym poziom zanieczyszczeń i hałasu pochodzących ze źródeł lokalnych.

W celu uzyskania prawdziwego obrazu zjawiska na terenach gęsto zalesionych wskaźnik gęstości zaludnienia obliczono w stosunku do powierzchni użytków rolnych[59]. Jako maksymalną wartość ograniczającą WPR przyjęto 80 osób na 1 km^2 użytków rolnych.

Ad 2. Udział rolniczej gospodarki nie uspołecznionej zastosowano jako kryterium przede wszystkim ze względu na olbrzymie znaczenie indywidualnego, średnioobszarowego rolnictwa dla fizjonomii krajobrazu. Gospodarka prywatna jest jednym z podstawowych kryteriów delimitacji klasyfikacji krajobrazu rolniczego W. Cofty (1986), wyróżniającej obok monokulturowego, krajobraz mozaikowy, korzystny dla rekreacji, o znacznie wyższej efektywności produkcyjnej i jednocześnie o szczególnych wartościach ekologicznych. Indywidualne rolnictwo wpływa pozytywnie na krajobraz poprzez drobny podział pól, rożnorodność upraw, zachowanie drobnych deni-

---

[58] Wskaźniki 1–4 obliczono dla gmin na podstawie danych zawartych w Rocznikach Statystycznych województw, wskaźnik udziału wód uzyskano z publikacji IUNG (Waloryzacja rolniczej przestrzeni produkcyjnej — Puławy 1981), udział osób utrzymujących się ze źródeł pozarolniczych z rękopiśmiennej mapy prof. A. Stasiaka (archiwum Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN w Warszawie), typy zaś wsi z mapy M. Kiełczewskiej-Zaleskiej zamieszczonej w Narodowym Atlasie Polski (Ossolineum 1973–1978).

[59] Śródleśne enklawy osadnicze (np. „polana bruska" w Borach Tucholskich) mają wskaźnik gęstości zaludnienia 2–3 razy wyższy niż gminy otaczające i zbliżony do terenów aglomeracji miejskich.

welacji terenu i związanych z nimi zadrzewień i zakrzewień śródpolnych[60], które bezlitośnie niszczy gospodarka wielkoobszarowa oraz przez istnienie grup starodrzewu przy zagrodach indywidualnych. Zachowanie w krajobrazie fragmentów nie uprawianych (kęp zadrzewień i nieużytków) powoduje utrzymywanie nisz ekologicznych i schronień dla wielu organizmów, wydłużanie łańcuchów pokarmowych i przez to zwiększanie liczby gatunków bytujących na polach (E. Andrzejewski i inni, 1982), co również podnosi atrakcyjność turystyczną. Rolnicza gospodarka indywidualna jako kryterium WPR spełnia wreszcie, wysuwany przez propagatorów turystyki alternatywnej, postulat łączenia rekreacji z bezpośrednim spotkaniem gości i gospodarzy (K. Przecławski, 1988). W stosunku do wypoczywających korzystających z substancji mieszkaniowej rolników spełnia także postulat bliskiego kontaktu z gospodarstwem, pracą na roli i środowiskiem żywym (florą i fauną). Przyjęto, że najkorzystniejszy dla WPR jest ponad 60-procentowy udział rolnictwa indywidualnego.

Ad 3. Udział łąk i pastwisk w powierzchni użytków rolnych przekraczający 30% przyjęto za korzystny dla WPR zarówno z punktu widzenia krajobrazowego, jak i znaczenia fitosanitarnego, a wreszcie ze względu na ważną dla turystów możliwość spotkania ze światem zwierzęcym, coraz rzadszą we współczesnym świecie. Dodatkowym atrybutem łąk i pastwisk jest łatwość ich przebycia dla turystów pieszych, a nawet możliwość awaryjnego biwakowania, nie mówiąc o chwilowym odpoczynku. W porównaniu z gruntami ornymi, niedostępnymi dla turystów, przez większą część roku pozbawionymi roślinności, trwałe użytki zielone mające długotrwałą szatę roślinną, złożoną, długo kwitnącą, są bardzo atrakcyjne[61]. Ich dodatni wpływ psychiczny jest związany z otwartością przestrzeni, fizyczny zaś wynika z nawilgocenia i oczyszczenia dolnych warstw atmosfery z pyłów i zawiesin metali ciężkich, siarki, fluoru i dwutlenku węgla oraz antyseptycznego działania wielu komponentów roślinnych (R. Kostuch, 1977; K. Krauz, 1987; R. Kochanowska, 1985; H. Legienis, 1985).

Ad 4. Lasy stanowią jeden z podstawowych elementów atrakcyjnych dla wszystkich rodzajów wypoczynku, jednak w razie pełnego pokrycia terenu stają się nużące dla turystyki, dlatego też przyjęto, że korzystny dla WPR jest udział 30–60 procentowy.

Ad 5. Przyjęto udział wód powyżej 5% powierzchni gminy.

---

[60] W celu utrzymania tradycyjnego krajobrazu rolniczego (zbocza, tarasy, nietypowe kształty pól, drobny podział własnościowy, żywopłoty itp.) rolnicy – hobbyści pochodzący z miast w Anglii i Francji otrzymują silne poparcie rządu (M Rościszewski, 1984)

[61] Trwałe użytki zielone w ocenie H. Legienisa (1985) są najbardziej atrakcyjne spośród wszystkich rodzajów użytków rolnych.

Ad 6. Jako niekorzystne dla fizjonomii krajobrazu odrzucono obszary ze znacznie rozproszoną zabudową wiejską.

Rozproszenie i rozdrobnienie sieci osadniczej ma dla wykorzystania rekreacyjnego znaczenie ambiwalentne, ale zawsze bardzo istotne.

Sens pozytywny należy upatrywać w rozproszeniu osadnictwa wiejskiego, jego izolacji od skupień ludzi, pojazdów i zabudowy, a tym samym zbliżenia do natury. Są to cechy bardzo poszukiwane przez mieszkańców dużych aglomeracji miejskich i uznawane przez niektóre grupy wczasowiczów za decydujące o dobrym wypoczynku.

Negatywne cechy rozproszenia wiążą się z dwoma aspektami: krajobrazowym i ekonomicznym. Pod względem estetycznym pewien niewielki stopień rozproszenia urozmaica fizjonomię środowiska i pozwala na utrzymanie grup starodrzewu przyzagrodowego, zadrzewień śródpolnych oraz niezbyt gęstej sieci dróg, ułatwiających dotarcie do miejsc interesujących wczasowiczów i turystów. Natomiast znaczne rozproszenie osadnictwa wywołuje wrażenie chaosu i dominacji form antropogenicznych nad naturalnymi, co jest zjawiskiem niekorzystnym dla wypoczynku. Z ekonomicznego punktu widzenia rozproszenie osadnictwa jest pod każdym prawie względem niekorzystne, utrudnia bowiem doprowadzenie sieci infrastrukturalnych i ogranicza dostępność mieszkańców tych wsi do usług.

Jako kryterium WPR pozostawiono wsie skupione, którymi, według terminologii przyjętej w Narodowym Atlasie Polski (op.cit.), są:

— duże wsie, powyżej 100 domów mieszkalnych, o układzie dolinno-rzędowym, powstałe z rozbudowy średniowiecznych wsi leśno-łanowych,

— wsie średniej wielkości[62] (20–100 domów mieszkalnych), o śródpolnym położeniu zabudowań i węzłowym układzie dróg, przeważnie feudalnego pochodzenia,

— wsie małe i przysiółki o śródpolnym położeniu zabudowań, pochodzące z różnych okresów historycznych.

Ad 7. Duży udział osób utrzymujących się ze źródeł pozarolniczych (ponad 60%) charakteryzuje przede wszystkim obszary podmiejskie o znacznym natężeniu dojazdów do pracy (A. Stasiak, 1977), a co za tym idzie, znacznym ruchu drogowym i kolejowym, a także o znacznej liczbie drobnych zakładów

---

[62] Wnioski z seminarium „Ekonomiczne i społeczno-demograficzne problemy wsi polskiej" wskazują, że „optymalnym dla turystyki typem wsi są wsie drobnotowarowe, wielofunkcyjne, o gospodarce indywidualnej, rodzinnej..." (Wieś polska 2000, Biul. KPZK PAN, zesz. 122, Materiały z sesji Komisji Obszarów Wiejskich KPZK PAN, Jadwisin, 16–18.III.1981 r., pod red. A. Stasiaka, Warszawa 1983).

produkcyjnych i usługowych[63], które zwłaszcza obecnie, lokują się chętnie w strefie podmiejskiej ze względu na ułatwienia ekonomiczne. Obszary te wyeliminowano z rozważań. Warto zwrócić uwagę, że kryterium zatrudnienia wytrąca również niektóre korzystne dla rekreacji obszary leśne, gdzie dominuje zatrudnienie w leśnictwie (np. fragmenty Borów Tucholskich), a także obszary podmiejskie, bardzo ważne dla ruchu weekendowego w sąsiedztwie dużych miast. Niedogodności tych nie udało się uniknąć.

Analizowane kryteria potraktowano jednakowo, nie przypisując im żadnych wag, co w istocie oznacza pewne zrangowanie, gdyż w rzeczywistości społeczno-ekonomicznej rekreacji nie mają one takiego samego znaczenia, lecz pełnią zróżnicowaną rolę. Jednak brak wiedzy o faktycznym znaczeniu poszczególnych kryteriów zmusił do ich formalnie równego potraktowania. W stosunku do rzeczywistej roli poszczególnych kryteriów większą wagę przypisano udziałowi łąk i pastwisk, co uczyniono celowo ze względu na ich znaczną rolę w urozmaiceniu krajobrazu, zwłaszcza na terenach równinnych i bezleśnych. Obniżenie rangi wystąpiło zapewne w kryterium gęstości zaludnienia, które „zastępowało" bardzo ważne kryterium poziomu urbanizacji i uprzemysłowienia. Ostatnie kryterium jest jednak zawodne w skali gmin ze względu na możliwość powstania zasadniczych zróżnicowań wewnątrz gmin i pomiędzy gminami w razie istnienia tylko jednego dużego zakładu przemysłowego lub większego miasta, ponadto jego substytutem może być zastosowany w badaniu wskaźnik zatrudnienia w zawodach pozarolniczych.

Wszystkim gminom w Polsce przypisano dychotomicznie cechy spełniania lub nie każdego z kryteriów i poddano je analizie liczbowej i kartograficznej. Okazało się, że jedynie cztery gminy w Polsce mają warunki kwalifikujące je pod względem wszystkich przyjętych cech jako WPR, a 30 gmin odpowiada sześciu spośród założonych siedmiu kryteriów. Dalsze grupy gmin są liczniejsze, trzy bowiem kolejne (odpowiadające pięciu, czterem i trzem kryteriom) obejmują łącznie 1355 gmin. Gminy spełniające mniej niż 3 kryteria odrzucono, choć zgodnie z założeniem mają one również cechy WPR. Tak więc można powiedzieć, że łącznie 1369 gmin o powierzchni 208 tys. km^2 (66% kraju) o zaludnieniu 8,7 mln osób (22% kraju) tworzy zręby wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej w Polsce.

---

[63] Duża gęstość zaludnienia obszarów rolnych, przewaga osadnictwa rozproszonego i wysoki wskaźnik zatrudnienia ludności wiejskiej poza rolnictwem, wywołują — według krakowskiej szkoły architektury krajobrazu (J. Bogdanowski, M. Łuczyńska-Bruzda, Z. Nowak, 1979; J. Bogdanowski i in., 1973 — cyt. za T. Lijewskim, B. Mikułowskim, J. Wyrzykowskim, 1985) — niekorzystne przekształcenia krajobrazu rolniczego, które T. Lijewski i in. (op.cit.) uznają za drugi, po urbanizacji, podstawowy czynnik eliminujący obszary pod względem przydatności do dłuższego wypoczynku (s. 25). Zjawiska te, jeśli są niekorzystne dla wypoczynku stacjonarnego, to tym bardziej należy ocenić je negatywnie dla turystyki.

Tabela 1

Gminy wiejskie odpowiadające kryteriom wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej

Liczba kryteriów spełnionych przez gminy	Liczba gmin	Liczba mieszkańców gmin w tys.	Powierzchnia gmin w km^2
Siedem	4	29,8	1.057
Sześć	30	188,1	7.247
Pięć	118	780,8	24.304
Cztery	425	2.605,3	69.598
Trzy	791	5.072,1	105.491
Razem:	1.369	8.676,1	207.697

W układzie głównych stref krajobrazowych: pobrzeże, pojezierza i góry, największy udział w powierzchni WPR ma zdecydowanie strefa pojezierna (łącznie 361 gmin), a w jej obrębie zwłaszcza Pojezierze Mazurskie i Suwalskie, a także Bory Tucholskie.

Tabela 2

Gminy wiejskie odpowiadające kryteriom WPR wg głównych stref krajobrazowych

Strefy krajobrazowe	Gminy odpowiadające					
	7, 6 i 5 kryteriom			4 i 3 kryteriom		
	liczba gmin	liczba mieszkańców (w tys.)	powierzchnia gmin (w km^2)	liczba gmin	liczba mieszkańców (w tys.)	powierzchnia gmin (w km^2)
Pobrzeże	11	57,3	2.494	66	373,5	12.898
Pojezierze	55	361,6	13.437	306	1.726,8	55.165
Góry	15	136,2	3.210	92	634,6	10.494

W układzie wojewódzkim najwięcej korzystnych terenów, tj. spełniających dużą liczbę kryteriów, znalazło się w województwach: bialskopodlaskim, białostockim, bydgoskim, chełmskim, ciechanowskim, koszalińskim, leszczyńskim, łomżyńskim, olsztyńskim, ostrołęckim, słupskim, suwalskim, zamoj-

skim. Najwięcej gmin odpowiadających sześciu i pięciu kryteriom występuje w województwach: białostockim, bydgoskim, koszalińskim, olsztyńskim i suwalskim.

Tabela 3

Województwa z dużą liczbą gmin odpowiadających sześciu i pięciu kryteriom WPR

Województwo	Gminy odpowiadające sześciu kryteriom			Gminy odpowiadające pięciu kryteriom		
	liczba gmin	zaludnienie gmin (w tys.)	powierzchnia gmin (w km²)	liczba gmin	zaludnienie gmin (w tys.)	powierzchnia gmin (w km²)
Białostockie	5	24.7	1.190	8	51,6	2.050
Bydgoskie	2	26,7	840	9	61,7	1.525
Koszalińskie	1	7,9	270	5	25,8	1.410
Olsztyńskie	3	21,1	930	5	35,4	1.489
Suwalskie	2	12,6	979	7	36,1	1.690

W przestrzeni geograficznej Polski gminy uznane za spełniające kryteria WPR nie tworzą układu o wyraźnej ciągłości, co jest zrozumiałe ze względu na arbitralne ustalenie granic wartości liczbowych kryteriów (por. mapę 1). Jednakże można dostrzec pewne prawidłowości przestrzenne. Przede wszystkim występuje wyraźna koncentracja gmin w regionach północno-wschodnich oraz północno-zachodnich, w których prawie wszystkie gminy charakteryzują się niewielką gęstością zaludnienia oraz małym udziałem zatrudnienia w zawodach pozarolniczych. W tych regionach, usytuowanych na zewnątrz boków abstrakcyjnego trójkąta z wierzchołkiem w Iławie, a dwoma pozostałymi w Wałbrzychu i Chełmie, dzielącym obszar Polski na dwie w przybliżeniu równe części, znajduje się około 80% gmin spełniających 4–7 kryteriów. W sześciu województwach części wschodniej wszystkie gminy odpowiadają wymogom WPR, spełniając 3–7 kryteriów; są to mianowicie województwa: bialskopodlaskie, białostockie, łomżyńskie, suwalskie (bez 2 gmin), ostrołęckie (bez 3 gmin) i olsztyńskie (bez 4 gmin). Okazało się, że kryterium dużego udziału indywidualnej gospodarki rolnej nie odegrało zasadniczej roli różnicującej, ponieważ w tym bloku regionalnym znalazły

się województwa o całkowicie odmiennym poziomie wskaźnika gospodarki indywidualnej.

Gminy spełniające większą liczbę kryteriów (4–7) nie koncentrują się na obszarach tradycyjnie zaliczanych do „najbardziej atrakcyjnych turystycznie", lecz są rozproszone i to zarówno na obszarach tradycyjnych (Pojezierze Mazurskie, Pomorze Zachodnie, Pojezierze Lubuskie, tereny nadmorskie), jak i na pozostałym obszarze kraju (Podlasie, Polesie Lubelskie, Mazowsze, Kujawy, Wyżyna Lubelska i inne mniejsze skupienia).

Obszary wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej, wyznaczone na podstawie przyjętych w pracy kryteriów, mają określoną charakterystykę, o pewnym stopniu podobieństwa, różniącym gminy WPR od obszarów otaczających. Jednocześnie obszary te usytuowane są wewnątrz przestrzeni geograficznej, charakteryzującej się także innymi, ważnymi dla wypoczynku, lecz nie analizowanymi w pracy cechami. Najważniejszą z nich jest stan ekologiczny środowiska, pozostałe to dostępność komunikacyjna oraz walory rzeźby terenu. Do mniej ważnych cech należą walory klimatyczne, charakter i struktura wiekowo-gatunkowa lasów. Z punktu widzenia tych cech obszary WPR wyznaczone w pracy różnią się dość istotnie (co jednak nie jest tu przedmiotem badań) i tworzą trzy grupy gmin, których realna wartość wypoczynkowa znajduje odbicie w natężeniu procesów rekreacyjnych. Są to:

1) gminy o cechach WPR położone na obszarach zagrożenia ekologicznego, w obecnym stanie nie nadające się do wykorzystania rekreacyjnego (grupa obejmuje 71 gmin spełniających 3 i więcej kryteriów WPR — por. mapę 1),

2) gminy o cechach WPR, które są położone na niekorzystnych ekologicznie obszarach podmiejskich, lecz mają takie dodatkowe korzystne cechy, jak dostępność komunikacyjna; niekiedy są zlokalizowane dalej od miast, lecz cechują się bardzo dobrymi powiązaniami z nimi oraz mają inne cenne walory umożliwiające wypoczynek,

3) obszary właściwej wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej, charakteryzującej się walorami, które z tradycyjnego punktu widzenia (opisanego w podrozdziale 3.3) mają relatywnie niższą wartość, lecz są korzystne dla uprawiania turystyki wiejskiej, a także niektórych innych form turystyki alternatywnej.

4.2. Klasyfikacja gmin

Końcowym etapem badań delimitacyjnych było dokonanie próby klasyfikacji gmin tworzących WPR. Przypomnijmy, że wśród siedmiu cech uznanych za kryteria delimitacji WPR, znajdują się 3 kryteria zdeterminowane przyrodniczo (łąki i pastwiska, lasy, wody) oraz 4 kryteria kulturowe. Są to:

1) gęstość zaludnienia,
2) udział rolnictwa indywidualnego, } kryteria kulturowe
3) udział łąk i pastwisk,
4) udział lasów, } kryteria przyrodnicze
5) udział wód,
6) typ osadnictwa,
7) udział ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych. } kryteria kulturowe

Wśród tych kryteriów podstawowe znaczenie ma udział ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych i gęstość zaludnienia. Waga tych kryteriów wynika z wielorakich konsekwencji, jakie wywołuje ich obecność dla sposobu gospodarowania i użytkowania terenów wiejskich, co scharakteryzowano w podrozdziale 4.1.

Spróbowano zatem uszeregować wszystkie możliwe kombinacje współwystępowania kryteriów w gminach. W postępowaniu klasyfikacyjnym przyjęto zasadę grupowania gmin według obecności kryteriów uznanych za szczególnie istotne, tj.

a) udziału ludności pozarolniczej,
b) gęstości zaludnienia,
c) trzech kryteriów przyrodniczych.

Głównym działaniem było zgrupowanie gmin, które pod względem dwóch pierwszych kryteriów charakteryzują się wysokimi wartościami liczbowymi, przekraczającymi przyjęte dla WPR granice, tj. o wysokim udziale ludności pozarolniczej i znacznej gęstości zaludnienia, gmin mieszczących się w wyznaczonych ramach wartości liczbowych oraz gmin spełniających tylko jedno z kryteriów (z niewielkim udziałem ludności pozarolniczej lub o nieznacznej gęstości zaludnienia). W ten sposób powstały trzy główne grupy gmin, z których pierwszą określono jako „zurbanizowaną", drugą jako „nie zurbanizowaną", a dla trzeciej zastosowano nazwę gmin „rolniczych". Dalsze postępowanie klasyfikacyjne przeprowadzono, uwzględniając dodatkowo kryteria przyrodnicze.

Metodyka ta przedstawiona zostanie na przykładzie gmin określonych jako „zurbanizowane". Gminy te nie spełniają kryteriów „a" i „b", mogą natomiast dysponować pozostałymi pięcioma cechami korzystnymi dla WPR w różnych układach. Uznając istotne znaczenie kryteriów „przyrodniczych" (udział łąk i pastwisk, lasów oraz wód) pogrupowano gminy w zależności od liczby i kombinacji spełnianych przez nie kryteriów. Tak więc w pierwszej grupie[64] ujęto gminy spełniające trzy kryteria „przyrodnicze", następnie zaś

[64] W dalszym tekście grupy te nazywa się umownie „typami".

dwa (łąki + lasy lub łąki + wody, lub lasy + wody), wymieniając kolejno dwa pozostałe, mniej ważne kryteria kulturowe (tj. charakter osadnictwa i udział indywidualnej gospodarki rolnej). Przyjmując numerację kryteriów taką jak wyżej otrzymano (w zapisie graficznym) następujące, hipotetycznie możliwe kombinacje, tworzące umowne typy i podtypy gmin:

Typ A. Gminy „zurbanizowane" o bardzo dobrych warunkach przyrodniczych (wysoki udział lasów, łąk i wód), z jedną, dwiema lub bez pozytywnych pozostałych cech kulturowych (znaczny udział rolnictwa indywidualnego i osadnictwo skupione).

	Nr kryterium							
Symbol podtypu	1	2	3	4	5	6	7	Liczba gmin w podtypie
A1	–	–	+	+	+	–	–	2
A2	–	–	+	+	+	+	–	2
A3	–	+	+	+	+	+	–	1
A4	–	+	+	+	+	–	–	0

Uwaga: Znak „+" oznacza, że określone kryterium jest spełnione w danym podtypie.

Typ B. Gminy „zurbanizowane", o dobrych warunkach przyrodniczych (wysoki udział łąk i lasów — podtypy B1, B2, B3, B4 lub łąk i wód — podtypy B5, B6, B7, B8) z dwiema, jedną lub bez pozytywnych pozostałych cech kulturowych (rolnictwo indywidualne, osadnictwo skupione).

	Nr kryterium							
Symbol podtypu	1	2	3	4	5	6	7	Liczba gmin w podtypie
B1	–	–	+	+	–	–	–	0
B2	–	–	+	+	–	+	–	19
B3	–	+	+	+	–	+	–	22
B4	–	+	+	+	–	–	–	0
B5	–	–	+	–	+	–	–	0
B6	–	–	+	–	+	+	–	1
B7	–	+	+	–	+	+	–	0
B8	–	+	+	–	+	–	–	4
							Razem:	73

Typ C. Gminy „zurbanizowane", o słabszych warunkach przyrodniczych (wysoki udział lasów lub łąk) i z pozostałymi cechami kulturowymi, jak typy A i B.

	Nr kryterium							
Symbol podtypu	1	2	3	4	5	6	7	Liczba gmin w podtypie
C1	–	–	+	–	–	–	–	0
C2	–	–	+	–	–	+	–	0
C3	–	+	+	–	–	+	–	16
C4	–	+	+	–	–	–	–	0
C5	–	–	–	+	–	–	–	0
C6	–	–	–	+	–	+	–	0
C7	–	+	–	+	–	+	–	25
C8	–	+	–	+	–	–	–	0
							Razem:	41

Podtypy o zbliżonej charakterystyce (w opisanym przykładzie gminy „zurbanizowane" tworzące typy A, B i C) przedstawiono kartograficznie, łącząc je na jednej mapie w sposób następujący (mapa 2):

— gminy o bardzo dobrych warunkach przyrodniczych (cały typ A),

— gminy z pozytywnymi cechami kulturowymi i słabszymi warunkami przyrodniczymi (podtyp B3 — z większym udziałem rolnictwa indywidualnego i skoncentrowanym osadnictwie, podtyp C3 — podobnie, lecz tylko z jednym elementem przyrodniczym — łąkami, podtyp C7 — podobnie, lecz z lasami),

— gminy z jedną pozostałą cechą kulturową w postaci dużego udziału rolnictwa indywidualnego i gorszymi warunkami przyrodniczymi (podtypy B4, C4 i C8),

— gminy z jedną pozostałą pozytywną cechą kulturową w postaci osadnictwa skupionego i gorszymi warunkami przyrodniczymi (podtypy B2, C2 i C6),

— gminy z dobrymi warunkami przyrodniczymi (zawsze spełnione 2 kryteria) i pozytywnymi cechami kulturowymi (podtyp B6 z osadnictwem skupionym, B8 z rolnictwem indywidualnym).

Gminy składające się na typy A, B i C rozproszone są w województwach południowych, głównie górskich i wyżynnych, tworząc pewne skupienia w podmiejskich rejonach okręgów przemysłowych (Staropolski, Sudecki,

Opolski) oraz w centrum województwa zielonogórskiego. Takie rozmieszczenie gmin wynika z ich głównej cechy, jaką jest duża gęstość zaludnienia, związana ze znacznym udziałem zatrudnienia w zawodach pozarolniczych i dojazdów do pracy. Cechy te sprawiają, że w jakościowej ocenie WPR gminy te sytuują się na dalekiej pozycji.

W przedstawionych zapisach graficznych dla typów A, B i C uwzględniono wszystkie możliwe teoretycznie podtypy, jednakże w analizie merytorycznej odrzucono podtypy spełniające mniej niż 3 kryteria WPR. W ten sposób wyodrębniono w całym badanym zbiorze 74 podtypy (por. tab. 5), w tym:

1 podtyp spełniający wszystkie kryteria
5 podtypów spełniających sześć kryteriów
16 podtypów spełniających pięć kryteriów
24 podtypy spełniające cztery kryteria
28 podtypów spełniających trzy kryteria

74 podtypy razem

Podtypy pogrupowano — jak to wyjaśniono na początku tego podrozdziału — według obecności kryteriów przyrodniczych, zatrudnienia pozarolniczego i gęstości zaludnienia wyróżniając, obok scharakteryzowanych już gmin „zurbanizowanych", następujące dalsze typy:

Typ D — gminy „nie zurbanizowane" (mała gęstość zaludnienia i niewielki udział ludności pozarolniczej), o pozytywnych pozostałych cechach kulturowych i przyrodniczych (por. mapę 3) z następującymi podtypami:

D1 — z wszystkimi lub sześcioma cechami WPR (rolnictwo indywidualne, osadnictwo skupione, łąki, lasy i wody) — razem 15 gmin,

D2 — z dobrymi warunkami przyrodniczymi (duży udział lasów i wód, mały łąk) oraz znacznym udziałem rolnictwa indywidualnego bądź z osadnictwem skupionym — razem 14 gmin,

D3 — z dobrymi warunkami przyrodniczymi (duży udział lasów i łąk, niski wód), z cechami kulturowymi jak wyżej — razem 71 gmin,

D4 — z nieznacznie gorszymi warunkami przyrodniczymi (niekorzystny udział lasów, lecz wysoki łąk i pastwisk oraz wód z cechami kulturowymi) jak wyżej — razem 21 gmin.

Gminy te zajmują zwarty obszar w rejonie mazursko-kurpiowskim, a ponadto są rozproszone na Pomorzu Zachodnim i w innych rejonach kraju — razem 121 gmin. Rozmieszczenie takie jest związane ze stosunkowo niskim poziomem rozwoju terenów pojeziernych i wynikającymni stąd niskimi wskaźnikami gęstości zaludnienia i udziału ludności pozarolniczej. Cechy te

sprawiają, że gminy zaliczone do typu D należą do najbardziej atrakcyjnych obszarów WPR.

Typ E — gminy „nie zurbanizowane" (mała gęstość zaludnienia i niewielki udział ludności pozarolniczej), o bardzo słabych warunkach przyrodniczych (żadne kryterium nie spełnione) z następującymi podtypami (por. mapę 4):

E1 — z dużym udziałem rolnictwa indywidualnego i osadnictwa skupionego (299 gmin) bądź osadnictwem rozproszonym (128 gmin) — razem 427 gmin,

E2 — podtyp analogiczny, ale z przewagą rolnictwa uspołecznionego — 112 gmin zajmujących południową Wielkopolskę i centrum Dolnego Śląska oraz fragmenty Pomorza Zachodniego.

Typ E stanowi najliczniejszą i najbardziej charakterystyczną dla WPR grupę gmin zajmujących rozległe obszary Polski centralnej. Mimo braku walorów przyrodniczych, znaczna część gmin reprezentuje walory „prawdziwej wsi", o małej gęstości zaludnienia i przewadze zatrudnienia w rolnictwie, co sprawia, że w większości są to tereny ciche i sprzyjające wypoczynkowi (północne Mazowsze, Podlasie, Pojezierze Brodnickie, Kujawy „białe" i inne).

Z charakterystyki tej wyłamują się gminy podłódzkie, Ziemia Chełmińska i niektóre inne rejony.

Typ F — gminy „nie zurbanizowane" (mała gęstość zaludnienia i niewielki udział ludności pozarolniczej), o słabych warunkach przyrodniczych (mapa 5) z podtypami:

F1 — z pożądanym udziałem lasów, lecz nieznacznym udziałem wód i łąk oraz zróżnicowanym udziałem rolnictwa indywidualnego. Odmiana z dużym udziałem rolnictwa uspołecznionego dominuje na Pomorzu Zachodnim i północnej części Ziemi Lubuskiej — razem 136 gmin.

F2 — z dużym udziałem łąk oraz niewielkim udziałem lasów i wód, odwrotnie niż w podtypie F1 odmiana z dużym udziałem rolnictwa indywidualnego dominuje na wschodnim Podlasiu — razem 96 gmin,

F3 — z dużym udziałem wód — typ rozproszony, liczący 54 gminy.

Gminy zaliczone do typu F, podobnie jak włączone do typu E, stanowią grupę dobrze ilustrującą ideę WPR, choć o nieco niższej wartości, ze względu na znaczny udział rolnictwa uspołecznionego — wielkoobszarowego lub większy udział osadnictwa rozproszonego. Cechy te powodują, że mimo lepszych warunków przyrodniczych gminy te usytuować trzeba niżej niż poprzedni typ, jednak lepiej niż gminy „zurbanizowane".

Typ G — gminy „rolnicze", z wysokim udziałem rolnictwa indywidualnego, znaczną gęstością zaludnienia i niewielkim udziałem ludności pozarolniczej i słabych warunkach przyrodniczych (mapa 6), razem 256 gmin.

Ogółem wyróżniono 7 typów, do których zaliczono następujące gminy (nazwy typów uproszczone):

1	—	typ A (gminy zurbanizowane, o bardzo dobrych warunkach przyrodniczych)	5
2	—	typ B (gminy zurbanizowane, o słabszych warunkach przyrodniczych)	73
3	—	typ C (pozostałe gminy zurbanizowane)	41
4	—	typ D (gminy nie zurbanizowane, o pozytywnych cechach kulturowych i przyrodniczych)	121
5	—	typ E (gminy nie zurbanizowane, o bardzo słabych warunkach przyrodniczych)	539
6	—	typ F (gminy nie zurbanizowane, o słabych warunkach przyrodniczych)	286
7	—	typ G (gminy rolnicze)	256
	—	gminy nie zaliczone do typów	48
		razem:	1369

Analizując wyróżnione typy gmin od strony przestrzennej, trzeba zauważyć, że na ogół poszczególne podtypy grupują się w określonych rejonach, lecz nie tworzą raczej obszarów o wyraźnej ciągłości przestrzennej.

Gminy odpowiadające wszystkim kryteriom są tak nieliczne, że nie można przeprowadzić żadnej analizy. Grupę tę tworzą gminy: Gietrzwałd, Łukta, Milicz i Żmigród.

W grupie gmin odpowiadających 6 kryteriom znalazło się 30 jednostek administracyjnych zgrupowanych w 5 podtypach. Wśród nich najliczniejszy podtyp, nie spełniający kryterium udziału wód, obejmuje 19 gmin położonych przeważnie na „ścianie wschodniej": Kosów Lacki, Cesarów, Włodawa, Wyryki, Michałowo, Dębowa Kłoda, Hajnówka, Białowieża, Dubicze Cerkiewne, Kleszczele.

Zbliżony do poprzedniego podtyp o 5 kryteriach (bez wód i łąk lub z bardzo dużym udziałem lasów) tworzy 25 gmin, położonych przeważnie w tym samym regionie geograficznym: Narewka, Orla, Zabłudów, Bielsk, Tuczna, Sławatycze, Jabłoń, Pisząc, Kodeń i inne, dalej położone.

W grupie „pięciokryteriowej" pewnym skupieniem wyróżnia się podtyp o zapisie: +|+|+|+|−|−|+, a więc obejmujący gminy „nie zurbanizowane", o niezłych warunkach przyrodniczych (jednak z niskim udziałem wód) i z osadnictwem przeważnie rozproszonym. Tworzy go 25 gmin, z których 10

położonych jest w regionie kurpiowsko-podlaskim (Rozogi, Łyse, Kadzidło, Lelis, Szczytno, Wielbork, Rząśnik, Somianka, Sadowne, Drelów).

Są to gminy położone w dawnej strefie przygranicznej Prus Wschodnich i na ogół należą do słabo rozwiniętych pod względem poziomu rozwoju rolnictwa, urbanizacji i uprzemysłowienia, dzięki czemu środowisko przyrodnicze tych terenów jest nieznacznie zdegradowane i dominuje tam tradycyjna gospodarka rolna. Charakterystyczną cechą, korzystną dla rekreacji, jest mozaikowatość krajobrazu, liczne enklawy lasów i łąk, co sprawia, że występujące tu rozproszenie osadnictwa nie jest cechą tak niekorzystną, jak w krajobrazie gruntów ornych.

Spośród najliczniejszych podtypów cztery obejmują więcej niż 100 gmin każdy. Do nich należą:

1. Gminy „nie zurbanizowane" (niewielka gęstość zaludnienia, mały udział ludności pozarolniczej), o dużym udziale indywidualnej gospodarki rolnej, lecz o bardzo słabych warunkach przyrodniczych (żadne kryterium nie spełnione), o zapisie: [+][+][−][−][−][−][+] obejmuje 299 gmin. Tworzą one zwarte obszary w centralnej części Polski (w woj.: piotrkowskim, kieleckim, radomskim, skierniewickim, sieradzkim, ciechanowskim, płockim, konińskim i siedleckim), na „ścianie wschodniej" oraz w Borach Tucholskich (por. mapę 4).

Ta grupa gmin, największa ilościowo i powierzchniowo, obejmująca 22% gmin zaliczych do WPR i 18% ich powierzchni, stanowi bardzo charakterystyczną zbiorowość, dobrze ilustrującą ideę WPR. Jedynym kulturowym wyróżnikiem podtypu jest kryterium wysokiego udziału rolnictwa indywidualnego, co określa gminy tej grupy jako pozbawione tradycyjnych walorów rekreacyjnych, lecz charakteryzujące się zaletami „prawdziwej wsi". Taki właśnie charakter: słabe uprzemysłowienie, brak znaczniejszych ciągów komunikacyjnych i przewaga rolnictwa, powodujące brak zanieczyszczeń, spokój, ciszę i przeważnie tradycyjny charakter zabudowy mają ziemie podlasko-kurpiowskie czy nadbużańskie (m.in. gminy: Joniec, Świercze-Koty, Karniewo, Regimin, Stupsk, Sońsk, Ojrzeń, Czernice Borowe, Raciąż, Korytnica, Wierzbowo, Kałuszyn, Stoczek, Platerów, Łosice, Huszlew, Leśna Podlaska, Konstantynów).

2. Gminy o podobnej charakterystyce, jak wyżej opisane, lecz ponadto cechujące się wyższym udziałem osadnictwa skupionego o zapisie: [+][+][−][−][−][+][+] — 128 reprezentantów. Gminy tego podtypu zajmują większość obszaru woj. łomżyńskiego oraz izolowane rejony w centralnej części Polski (fragmenty województw: siedleckiego, radomskiego, ciechanowskiego) i w innych częściach kraju. Gminy scharakteryzowane wyżej w punktach 1 i 2 tworzą podtyp E1 (por. mapę 4).

3. Gminy „nie zurbanizowane", o słabych warunkach przyrodniczych, dużym udziale rolnictwa uspołecznionego i przewadze osadnictwa skupionego, o zapisie [+][−][−][−][−][+][+] — 112 reprezentantów. Gminy tego typu skupiają się głównie w województwach zachodnich: legnickim, opolskim, leszczyńskim, wrocławskim, zielonogórskim i szczecińskim (m.in. Gryfice, Płoty, Dobra, Radowo, Kołbaskowo, Gryfino, Bielice, Pyrzyce, Kozielice, Banie, Trzcińsko). Gminy scharakteryzowane wyżej tworzą podtyp E2 (por. mapę 4).
4. Gminy „rolnicze" o mniej korzystnych cechach kulturowych (duża gęstość zaludnienia, lecz z drugiej strony niewielki udział zatrudnienia pozarolniczego i przewaga osadnictwa skupionego) i bardzo słabych warunkach przyrodniczych (żadne kryterium nie spełnione) o zapisie: [−][+][−][−][−][+][+] — 101 reprezentantów. Gminy te rozproszone są na terenach południowo-wschodnich, a zwartą grupą występują tylko na Roztoczu (por. mapę 6).

Tabela 4

Występowanie cech wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej w gminach w 1986 roku

Ludność — tys. osób, powierzchnia — km^2

Lp.	Województwo	Liczba cech WPR oraz ludność (1) i pow. gmin (2), w których cechy te występują											
		z wszystkimi cechami		z 6 cechami		z 5 cechami		z 4 cechami		z 3 cechami		razem WPR	
		1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
1.	Białskopodlaskie	–	–	4,8	190	39,3	1.095	45,8	1.490	101,4	2.284	191,3	5.059
2.	Białostockie	–	–	24,7	1.190	51,6	2.050	65,8	2.460	90,6	2.610	232,7	8.310
3.	Bielskie	–	–	–	–	–	–	4,2	60	74,0	685	78,2	745
4.	Bydgoskie	–	–	26,7	840	61,7	1.525	68,2	1.690	124,0	2.910	280,6	6.965
5.	Chełmskie	–	–	11,4	620	10,6	485	37,3	950	71,0	1.370	130,3	3.425
6.	Ciechanowskie	–	–	–	–	41,7	1.010	53,9	1.250	181,9	3.935	277,5	6.195
7.	Częstochowskie	–	–	10,7	275	7,1	200	28,6	670	96,5	1.773	142,9	2.918
8.	Elbląskie	–	–	–	–	4,9	115	71,5	2.310	14,4	640	90,8	3.065
9.	Gdańskie	–	–	–	–	20,8	410	22,1	690	65,7	1.780	108,6	2.880
10.	Gorzowskie	–	–	11,7	445	15,5	520	57,2	2.735	71,5	2.930	155,9	6.630
11.	Jeleniogórskie	–	–	–	–	–	–	10,6	250	95,6	1.680	106,2	1.930
12.	Kaliskie	–	–	–	–	–	–	37,5	898	113,8	2.134	151,3	3.032
13.	Katowickie	–	–	–	–	–	–	–	–	60,0	563	66,0	563
14.	Koszalińskie	–	–	7,9	270	25,8	1.410	80,3	3.629	44,6	2.051	158,6	7.360
15.	Kieleckie	–	–	–	–	21,5	414	151,9	2.209	221,8	3.562	395,2	6.185

16. Konińskie	–	–	–	–	11,6	282	13,3	360	163,6	2.902	188,5	3.544
17. Krakowskie	–	–	–	–	–	–	6,0	109	68,9	611	74,9	720
18. Krośnieńskie	–	–	–	–	23,6	926	37,2	717	58,7	2.037	119,5	3.680
19. Legnickie	–	–	–	–	4,9	223	23,7	758	88,0	2.563	116,6	3.544
20. Leszczyńskie	–	–	–	–	7,1	126	56,6	1.207	111,2	2.287	174,9	3.620
21. Lubelskie	–	–	–	–	–	–	67,8	1,329	175,5	2.780	243,3	4.109
22. Łomżyńskie	–	–	4,1	175	–	–	171,0	5.132	33,4	975	208,5	6.282
23. Łódzkie	–	–	–	–	–	–	–	–	20,6	365	20,6	365
24. Nowosądeckie	–	–	18,0	281	70,8	1.234	77,0	919	108,3	1.346	274,1	3.780
25. Olsztyńskie	9,1	359	21,1	930	33,9	1.640	104,6	3.877	102,3	3.898	271,0	10,704
26. Opolskie	–	–	–	–	–	–	96,5	1.387	196,3	3.693	292,8	5.080
27. Ostrołęckie	–	–	–	–	54,8	1.658	73,3	1.857	69,3	1.838	197,4	5.353
28. Pilskie	–	–	2,8	169	21,2	948	58,2	2.125	53,0	2.171	135,2	5.413
29. Piotrkowskie	–	–	–	–	–	–	32,4	924	96,7	1.925	129,1	2.849
30. Płockie	–	–	–	–	–	–	28,0	563	102,6	1.815	130,6	2.378
31. Poznańskie	–	–	–	–	4,9	106	22,7	590	104,9	2.397	132,5	3.093
32. Przemyskie	–	–	17,8	475	37,6	997	35,1	998	96,5	998	187,0	3.463
33. Radomskie	–	–	–	–	2,1	88	83,7	1.734	177,1	3.394	262,9	5.216
34. Rzeszowskie	–	–	–	–	44,6	520	19,9	257	106,1	1.198	170,6	1.975
35. Siedleckie	–	–	108	311	7,2	145	129,7	2.681	169,9	3.207	317,6	6.344
36. Sieradzkie	–	–	–	–	–	–	33,6	680	130,0	2.666	163,6	3.346
37. Skierniewickie	–	–	–	–	–	–	26,1	562	97,5	1.913	123,6	2.476
38. Słupskie	–	–	–	–	13,5	783	53,3	1.798	93,6	3.828	160,4	6.410
39. Suwalskie	–	–	12,6	979	36,1	1.690	121,7	5.224	31,1	1.451	201,5	9.344
40. Szczecińskie	–	–	–	–	18,6	1.134	109,3	4.169	74,5	2.640	202,4	7.943
41. Tarnobrzeskie	–	–	–	–	–	–	88,9	1.457	208,8	3.137	297,7	4.594
42. Tarnowskie	–	–	–	–	–	–	–	–	144,7	1.486	144,7	1.486
43. Toruńskie	–	–	–	–	17,4	404	42,2	839	136,3	2.923	195,9	4.166
44. Wałbrzyskie	–	–	3,0	97	35,5	503	25,6	335	46,5	851	90,6	1.786
45. Włocławskie	–	–	–	–	–	–	19,1	443	106,6	2.070	125,7	2.513
46. Wrocławskie	20,7	698	–	–	–	–	23,9	526	143,7	2.485	188,6	3.709
47. Zamojskie	–	–	–	–	7,3	217	108,6	2.163	210,4	3.655	326,3	6.035
48. Zielonogórskie	–	–	–	–	47,6	1.446	68,2	2.226	86,6	2.790	202,4	6.462
49. Warszawskie	–	–	–	–	–	–	13,2	360	27,1	288	40,3	648
Polska ogółem	29,8	1.057	188,1	7.247	780,8	24.304	2.605,3	69.598	5.072,1	105.491	8.676,1	207.697

Tabela 5

Zestawienie podtypów wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej

Nr podtypu	Nr kryteriów WPR[z]							l.woj.	l.gmin	ludność gmin*	pow. gmin**
	1	2	3	4	5	6	7	w których wyst. dany podtyp		należących do danego podtypu	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
I. wszystkie cechy WPR											
1	+	+	+	+	+	+	+	2	4	29,8	1.469
II. 6 cech WPR											
2	+	–	+	+	+	+	–	3	4	23,9	1.057
3	+	+	–	+	+	+	+	2	3	31,8	1.080
4	+	+	+	–	+	+	+	1	1	7,9	270
5	+	+	+	+	–	+	+	11	19	107,5	3.643
6	+	+	+	+	+	–	+	2	3	17,0	785
Razem kategoria II									30	188,1	7.247
III. 5 cech WPR											
7	–	–	+	+	+	+	+	1	2	1,3	287
8	+	–	–	+	+	+	+	3	5	20,6	1.537
9	+	+	–	–	+	+	+	2	8	55,6	1.245
10	+	+	+	–	–	+	+	5	20	114,0	3.774
11	+	+	+	+	–	–	+	14	25	161,6	5.158
12	–	+	+	+	+	+	+	1	1	14,5	245
13	–	+	+	+	+	–	+	1	1	11,9	200
14	–	+	+	+	–	+	+	6	16	164,6	2.572
15	+	+	–	+	–	+	+	7	10	59,3	1.822
16	+	+	–	+	+	+	–	1	2	10,3	265
17	+	+	+	–	+	–	+	2	2	6,5	280
18	+	–	+	+	–	+	+	8	13	83,8	3.546
19	+	+	+	+	–	+	–	2	4	28,5	913
20	+	–	+	–	+	+	+	3	4	17,5	1.033
21	+	+	–	+	+	–	+	1	1	4,6	310
22	+	–	+	+	+	–	+	2	4	26,2	1.117
Razem kategoria III									118	780,8	24.304
IV. Cechy WPR											
23	–	–	–	+	+	+	+	1	1	7,4	179
24	+	–	–	–	+	+	+	4	10	54,4	2.166

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
25	+	+	–	–	–	+	+	23	128	787,0	17.065
26	+	+	+	–	–	–	+	7	24	143,2	3.796
27	+	+	+	+	–	–	–	5	5	25,3	824
28	–	–	+	+	+	+	–	2	2	14,6	383
29	–	–	+	+	+	–	+	2	3	12,0	194
30	–	–	+	+	–	+	+	3	3	13,8	424
31	+	–	–	+	+	–	+	4	3	20,7	934
32	+	–	–	+	–	+	+	16	57	318,5	12.653
33	+	+	–	–	+	–	+	5	18	102,6	2.942
34	+	+	–	+	–	–	+	18	35	181,4	5.061
35	+	–	+	–	–	+	+	12	34	210,9	6.648
36	+	–	+	+	–	+	–	3	4	20,5	771
37	–	+	–	+	–	+	+	8	17	135,6	2.473
38	+	–	+	–	+	–	+	3	14	83,5	3.439
39	–	+	–	+	+	–	+	5	7	46,1	1.038
40	+	+	–	+	–	+	–	1	2	9,0	470
41	–	+	+	+	–	–	+	10	14	100,1	1.815
42	+	–	+	+	–	–	+	9	14	55,6	2.307
43	–	+	+	+	–	+	–	8	22	204,1	2.670
44	–	+	+	–	–	+	+	3	7	49,3	971
45	+	+	+	–	+	–	–	1	1	3,8	92
46	+	–	+	–	+	+	–	1	1	5,6	278
Razem kategoria IV									426	2.605,3	69.598
V. 3 cechy WPR											
47	+	–	–	–	–	+	+	22	112	672,6	18.157
48	+	+	–	–	–	–	+	31	299	1.794,8	36.490
49	+	+	+	–	–	–	–	1	2	12,1	475
50	–	–	–	+	+	–	+	1	1	6,2	175
51	–	–	–	+	–	+	+	2	3	14,5	338
52	–	–	+	+	–	+	–	6	19	117,8	2.483
53	–	–	+	–	–	+	+	4	5	24,1	630
54	–	–	+	+	–	–	+	3	4	21,7	558
55	–	–	+	+	+	–	–	2	2	17,3	387
56	–	–	+	–	+	+	–	1	1	4,3	343
57	–	+	+	+	–	–	–	13	27	257,2	3.298
58	–	+	–	+	–	–	+	22	58	390,4	6.565
59	–	+	–	–	–	+	+	19	101	767,6	9.953
60	–	+	–	+	+	–	–	2	5	25,2	825

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
61	–	+	+	–	+	–	–	3	4	26,5	248
62	–	+	–	+	–	+	–	14	25	223,0	3.418
63	–	+	–	–	+	–	+	4	5	32,3	473
64	–	+	+	–	–	+	–	7	16	113,4	1.814
65	–	+–	–	–	+	+	–	1	1	13,5	71
66	–	+	+	–	–	–	+	5	8	46,6	613
67	+	–	–	–	+	–	+	11	18	98,2	2.874
68	+	–	+	+	–	–	–	3	4	20,1	656
69	+	–	–	+	–	–	+	10	35	185,1	7.566
70	+	–	+	–	–	–	+	8	18	103,8	3.621
71	+	–	–	+	–	+	–	2	13	21,7	593
72	+	–	–	+	+	–	–	2	2	7.5	347
73	+	+	–	–	–	+	–	2	2	10,7	229
74	+	+	–	+	–	–	–	1	1	6,3	168
Razem kategoria V									791	5.072,1	105.491
Ogółem Polska:									1.369	8.676,1	207.697

[x] 2 — gęstość zaludnienia, 2 — udział rolnictwa indywidualnego, 3 — udział łąk i pastwisk, 4 — udział lasów, 5 — udział wód, 6 — typy osadnictwa, 7 — udział zatrudnienia pozarolniczego.

* w tys. osób.

** w km^2.

4.3. Wiejska przestrzeń rekreacyjna wobec innych ujęć klasyfikacyjnych terenów wiejskich

Koncepcja WPR oparta jest na wyborze i analizie pewnych elementów rzeczywistości geograficznej (przyrodniczej i kulturowej), które są również przedmiotem badań prowadzonych z innych punktów widzenia. Stwarza to prawdopodobieństwo dużej zbieżności, a nawet tożsamości wyników. W celu weryfikacji tej możliwości przeprowadzono analizę różnic w rezultatach badań WPR i efektów niektórych innych ujęć klasyfikacyjnych. Założono, że porównanie takie powinno wykazać, czy przeprowadzone studia pozwoliły wykryć nie zbadane dotąd aspekty rzeczywistości, czy też potwierdzają jedynie wyniki innych dociekań.

Klasyfikację WPR porównano z wynikami badań tzw. walorów wypoczynkowych, ruchu turystycznego i „stopnia umiastowienia", wykonanymi w ujęciu gminnym. Wymierne wartości, określające każdorazowo wielkość każdego ze wspomnianych elementów, podzielono na jednakową liczbę kategorii (klas) porównywalnych z pięcioma klasami WPR. Następnie różnice

rangi naniesiono na mapy. Sposób ten ma jedynie wartość względną, dostosowaną do potrzeb prostego porównania wyników klasyfikacyjnych i nie ma charakteru metody statystycznej.

W licznych studiach geografów wrocławskich z Instytutu Turystyki cały obszar Polski został gruntownie przeanalizowany pod kątem przydatności do „wypoczynku pobytowego" (wczasowego). Dla porównania z wynikami klasyfikacji WPR wybrano studium Z. Wernera (1990), w którym obliczono wskaźnik potencjału walorów wypoczynkowych, stanowiący iloczyn wartości punktowych przypisanych wybranym cechom środowiska przyrodniczego występujących w gminach, ujętym w syntetycznej postaci kategorii oraz powierzchni terenów zajmowanych przez te kategorie w obrębie każdej gminy.

Porównanie wykazało, że odsetek gmin, które uzyskały kategorię WPR wyższą od kategorii potencjału walorów wypoczynkowych, wzrasta wraz ze wzrostem jakości wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej, wyrażonej liczbą spełnianych kryteriów (por. tab. 6) W wyższych kategoriach WPR występuje wyraźna przewaga lepszych ocen WPR w stosunku do wyróżnionych kategorii walorów wypoczynkowych: około 60% gmin spełniających 4–7 kryteriów ma wyższą kategorię WPR niż walorów wypoczynkowych (tzn. przydatności do wypoczynku wczasowego).

Gminy ocenione wyżej niż w studium Z. Wernera rozmieszczone są w całym kraju nieregularnie i nie tworzą obszarów o wyraźnej ciągłości przestrzennej. Większość tych gmin jest położona na obszarach wschodnich, ale nie brak też gmin pomorskich czy wielkopolskich (np. Sulechów, Wielichowo, Łabiszyn, a także Szreńsk i Żuromin czy Nowa Sarzyna i Głogów Małopolski) obok gmin kurpiowskich (Rozogi, Łyse, Kadzidło, Lelis). Są to na ogół typowe gminy rolnicze, „nie zurbanizowane" (por. mapę 7).

Bardziej zwarte obszary z gminami o wyższych kategoriach WPR, które można interpretować jako obszary rezerw rekreacyjnych, występują na terenach północno-wschodnich i wschodnich (kurpiowsko-biebrzański, w tym całe prawie województwo łomżyńskie; polesko-nadbużański; prawie połowa województwa przemyskiego oraz północno-mazowiecki). Tereny te uzupełniają przestrzennie obszary zakwalifikowane jako posiadające jednakową kategorię WPR i potencjału walorów wypoczynkowych. Obszary te w gruncie rzeczy mają wyższą wartość z punktu widzenia WPR, mimo przypisania im najniższej kategorii w obu ujęciach. W ocenie potencjału wypoczynkowego przeważnie nie otrzymały one bowiem żadnych punktów (wobec rozpiętości od 1 do 100 punktów), natomiast spełniały trzy, a incydentalnie nawet więcej, kryteriów WPR. Spośród gmin spełniających trzy kryteria WPR aż 614, tj. ponad 3/4 tej grupy, otrzymało tę samą kategorię co z punktu widzenia potencjału wypoczynkowego (stale według terminologii Z. Wernera).

Podstawowe różnice pomiędzy klasyfikacjami gmin w ujęciach WPR i potencjału walorów wypoczynkowych wynikają z uwzględnienia w tej drugiej elementów rzeźby i jakościowej oceny wód. Ponadto obszary o dominacji grzbietów górskich, z przewagą terenów leśnych, ze znikomym udziałem osadnictwa i terenów upraw rolnych są terenami wiejskimi tylko w znaczeniu formalno-administracyjnym, lecz nie funkcjonalnym. Dlatego też gminy górskie, nadmorskie oraz położone nad śródlądowymi akwenami (np. Pokrzywnica nad Zalewem Zegrzyńskim) uzyskały w klasyfikacji WPR ocenę niższą niż w badaniu Z. Wernera (m.in. Krynica, Tatrzańska, Ochotnica, Czorsztyn, Mikołajki, Mrągowo, Sorkwity, Pozezdrze, Ryn — wszystkie o dwie kategorie niżej niż w klasyfikacji potencjału walorów wypoczynkowych, zaś Ostróda, Szczecinek, Wierzchowo, Baligród, Jordanów, Limanowa, Tymbark, Stegna i Kołobrzeg o trzy, a Jeleśnia, Ujsoły, Rajcza, Łącko, Mszana, Ustka, Polanów, Bytów, Frombork czy Tolkmicko nawet o cztery kategorie). Ponadto niektóre gminy o wysokiej ocenie walorów wypoczynkowych otrzymały relatywnie niższą kategorię WPR z powodu wysokiego poziomu urbanizacji (np. Mszana Dolna). Ciekawą konstatacją jest również niska ocena gmin Borów Tucholskich, uznawanych często za bardzo atrakcyjne z punktu widzenia walorów rustykalnych (m.in. Czersk, Cieksyn, Osie, Śliwice), znanych z tradycyjnych miejscowości wczasowych będących wielokrotnymi laureatami konkursów na najlepszą wieś letniskową w Polsce. Sklasyfikowanie ich w grupie spełniającej tylko dwa kryteria WPR jest odzwierciedleniem rzeczywistej struktury przestrzennej tego rejonu, polegającej na znacznej gęstości zaludnienia „wysp" rolniczych (102–115 osób na 1 km użytków rolnych) i znacznym zalesieniu pozostałych części (65–70% powierzchni gminy). Sprawia to, że większość obszaru gmin jest pozbawiona poszukiwanych cech WPR.

Jako odniesienie do poziomu urbanizacji wybrano studium W. Wdowiaka (1987). Autor na podstawie kryteriów zabudowy i zatrudnienia opracował kartograficznie zasięgi trzech stref: miejskiej (2 strefy) i umiastowionej, na podstawie czego Z. Werner (1990) metodą planimetrowania obliczył procent obszarów zurbanizowanych we wszystkich gminach w Polsce. Zgodnie z oczekiwaniami, blisko połowa gmin zaliczonych do WPR jest całkowicie pozbawiona cech urbanizacji w ujęciu W. Wdowiaka, a zaledwie 21 gmin ma wskaźnik wyższy niż 70%. Wśród pozostałych gmin o cechach WPR zdecydowanie przeważają gminy o bardzo niskim poziomie urbanizacji (10 i 20%). Takich gmin jest 540, co stanowi 39,5% gmin tworzących wiejską przestrzeń rekreacyjną (por. tab. 7).

Porównanie kategorii WPR i poziomu urbanizacji wskazuje, że wiele gmin zostało ocenionych znacznie słabiej z punktu widzenia cech WPR, niż wynikałoby to ze stopnia urbanizacji. W obrębie III kategorii WPR, tj. speł-

niającej 5 kryteriów, blisko połowa gmin (45,8%) uzyskała kategorię o dwie klasy niższą od poziomu urbanizacji. Są to gminy leżące na Pomorzu Zachodnim, których rangę obniża wysoki udział gospodarki wielkoobszarowej (np. Czaplinek, Silnowo, Tuczno) oraz na terenach północno-wschodnich (np. Somianka, Rozogi, Łyse, Biała Piska, Mikołajki, Jedwabno, Narewka, Narew, Czyże). Gminy te uzyskały relatywnie niską kategorię WPR z powodu znacznego zalesienia i rozproszenia osadnictwa, chociaż ich stopień urbanizacji jest minimalny (poniżej 10%). W obrębie IV kategorii WPR, obejmującej gminy spełniające cztery kryteria, ponad 90% zostało zaklasyfikowanych niżej niż poziom urbanizacji. Znalazły się tu 22 gminy z województwa łomżyńskiego oraz po kilkanaście gmin z siedleckiego, zamojskiego i suwalskiego i innych terenów północno-wschodnich.

Najwyższa, choć nie pełna, zgodność występuje przy porównaniu oceny WPR z klasyfikacją gmin pod względem wielkości rejestrowanego, noclegowego ruchu turystycznego (według danych z 1985 roku). Większość, bo 69% „najlepszych" gmin, zaliczonych do kategorii I–IV (tj. spełniających 4–7 kryteriów) ma znikomy ruch turystyczny (poniżej 0,5 tys. uczestników rocznie). W pozostałych gminach ruch turystyczny jest większy, ale tylko w 18 gminach zaliczonych do kategorii I–IV ruch turystyczny jest wyższy niż 20 tys. uczestników rocznie (por. tab. 8).

Tabela 6

Porównanie klasyfikacji gmin w ujęciu WPR i według badania potencjału walorów wypoczynkowych

Kategoria gmin (wg liczby spełnionych kryteriów WPR)	l. gmin	l. gmin, które uzyskały kategorię WPR wyższą od kategorii walorów wypoczynkowych						l. gmin, które uzyskały kategorię WPR niższą od kategorii walorów wypoczynkowych						l. gmin, w których kategoria WPR i walorów wypoczynkowych była jednakowa	
		o 4 klasy	o 3 klasy	o 2 klasy	o 1 klasę	razem		o 4 klasy	o 3 klasy	o 2 klasy	o 1 klasę	razem			
						l. bezwzgl.	%					l. bezwzgl.	%	l. bezwzgl.	%
7 kryteriów (I kat. WPR)	4	1	–	1	1	3	75,0	–	–	–	–	–	–	1	25,0
6 kryteriów (II kat. WPR)	30	–	12	1	4	17	56,7	–	–	–	4	4	13,3	9	30,0
5 kryteriów (III kat. WPR)	118	–	–	61	9	70	59,3	–	–	16	18	34	28,8	14	11,9
Razem 5–7 kryteriów	152	1	12	63	14	90	59,2	–	–	16	22	38	25,0	24	15,8
4 kryteria (IV kat. WPR)	426	–	–	–	256	256	60,0	–	23	75	34	132	31,0	38	9,0
Razem 4–7 kryteriów	578	1	12	63	270	346	59,9	–	23	91	56	170	29,4	62	10,7
3 kryteria (V kat. WPR)	791	–	–	–	–	–	–	25	54	57	41	177	22,4	614	77,6
Ogółem 3–7 kryteriów	1369	1	12	63	270	346	25,3	25	77	148	97	347	25,3	676	49,4

Źródło: Obliczenia własne

Tabela 7

Porównanie klasyfikacji gmin w ujęciu WPR i według wskaźnika umiastowienia

Kategoria gmin (wg liczby spełnionych kryteriów WPR)	liczba gmin	Liczba gmin zaliczonych do WPR, o wskaźniku umiastowienia:											
		0		10,20%		30,40%		50,60%		70,80%		90–100%	
		l. bez-wzgl.	%	l. bez-wzgl.	%	l. bez-wzgl.	%	l. bez-wzgl.	%	l. bez-wzgl.	%	l. bez-wzgl.	%
7 kryteriów (I kat. WPR)	4	1	25,0	2	50,0	1	25,0	–	–	–	–	–	–
6 kryteriów (II kat. WPR)	30	17	56,7	12	40,0	1	3,3	–	–	–	–	–	–
5 kryteriów (III kat. WPR)	118	54	45,8	53	44,9	11	9,3	–	–	–	–	–	–
Razem 5–7 kryteriów	152	72	47,4	67	44,1	13	8,5	–	–	–	–	–	–
4 kryteria (IV kat. WPR)	426	237	55,6	149	35,0	25	5,9	11	2,6	4	0,9	–	–
Razem 4–7 kryteriów	578	309	53,4	216	37,4	38	6,6	11	1,9	4	0,7	–	–
3 kryteria (V kat. WPR)	791	361	45,6	324	41,0	80	10,4	17	2,2	5	0,6	2	0,2
Razem 3–7 kryteriów	1369	670	48,9	540	39,5	120	8,8	28	2,0	9	0,7	2	0,1

Źródło: Obliczenia własne

Tabela 8

Porównanie klasyfikacji gmin w ujęciu WPR i według wielkości ruchu turystycznego

Kategoria gmin (wg liczby spełnionych kryteriów WPR)	Liczba gmin	Liczba gmin zaliczonych do WPR o wielkości ruchu turystycznego (1985–86):				
		pow. 20 tys. uczestn. (I kat.)	5–20 tys. uczestn. (II kat.)	2–5tys. uczestn. (III kat.)	0,5–2 tys. uczestn. (IV kat.)	powyżej 0,5 tys. uczestn. (V kat.)
7 kryteriów (I kat. WPR)	4	1	1	1	1	1
6 kryteriów (II kat. WPR)	30	5	5	3	3	14
5 kryteriów (III kat. WPR)	118	4	16	13	15	70
Razem 5–7 kryteriów	152	10	22	17	19	84
4 krytera (IV kat. WPR)	426	8	45	24	44	315
Razem 4–7 kryteriów	578	18	67	41	63	399

Źródło: Obliczenia własne

ZAKOŃCZENIE

Przeprowadzone rozważania teoretyczne i badania empiryczne wskazały na istnienie, rozwój i przemiany nie dostrzeganej dotychczas kategorii teoretycznej i materialnej, jaką stanowi wiejska przestrzeń rekreacyjna. Przedstawione ujęcie teoretyczne pozwala wnioskować, że jest to kategoria, którą można dobrze wpisać w pewien dynamiczny, zintegrowany układ przestrzenno-funkcjonalny, oparty na założeniach continuum i ewolucji. W przestrzeni geograficznej tkwi mianowicie podprzestrzeń rekreacyjna, której części — miejska i wiejska oraz rejony rekreacyjne, różniące się proporcjami pomiędzy środowiskiem przyrodniczym a zainwestowanym i wielkością ruchu turystycznego, sąsiadują ze sobą, nawzajem się przenikają i ewoluują. Procesy zmian i ich hipotetyczne uwarunkowania przedstawiono jako szkic koncepcji teoretycznej rozwoju przestrzeni rekreacyjnej.

Wiejska przestrzeń rekreacyjna stanowi tę część przestrzeni rekreacyjnej, którą cechują niższej rangi walory wypoczynkowe oraz nieznaczne lub inicjalne zagospodarowanie wczasowo-turystyczne, jej zaś główną funkcją pozostaje rolnictwo. Fakt ten zasadniczo różni WPR od najważniejszych części przestrzeni rekreacyjnej, jakie stanowią rejony rekreacyjne.

Badania empiryczne wykazały, że zastosowana metoda identyfikacji i klasyfikacji wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej daje wyniki nie sprzeczne z sumą dotychczasowej wiedzy geograficznej o strukturze przestrzennej terenów wiejskich, lecz pogłębia ją od strony dotąd nie analizowanej. Pominięto

badanie obszarów o najwyższych walorach dla funkcji wczasowych czy turystycznych, gdyż studia takie są w Polsce dobrze rozwinięte. Skoncentrowano się natomiast na analizie przestrzeni wiejskiej o niższych walorach, badając ją z punktu widzenia cech rustykalnych, różniących wieś od środowiska miejskiego. Analiza wykazała, że obok tradycyjnie delimitowanych obszarów o wysokich wartościach wypoczynkowych i przyrodniczych, korzystne dla rekreacji przymioty mają również rozległe tereny położone głównie w centralnej i północno-wschodniej części Polski. Razem z drobniejszymi obszarami występującymi na innych terenach WPR obejmuje łącznie 67% powierzchni kraju.

Weryfikacja wyników badania empirycznego drogą porównania z efektami niektórych innych klasyfikacji terenów wiejskich potwierdziła słuszność obranej koncepcji teoretycznej. Analiza gmin pod względem kryteriów WPR pozwoliła bowiem wyodrębnić nowe tereny rekreacyjne, na których — zgodnie z definicją — dominuje indywidualna gospodarka rolna, przy nieznacznej gęstości zaludnienia i niewielkim udziale zatrudnienia pozarolniczego. Analiza pozwoliła również dokonać ich klasyfikacji. Są to tereny inne, niż można było ocenić na podstawie dotychczasowych ujęć metodycznych. Za przestrzeń rekreacyjną (nie używając zresztą takiego pojęcia) uważano dotąd — choć pogląd ten nie był *expressis verbis* wyrażany — jedynie obszary o wysokiej atrakcyjności dla różnych form wypoczynku. Zdelimitowanie i wyodrębnienie wiejskiej przestrzeni rekreacyjnej pozwala cały obszar kraju zakwalifikować do jednej z kategorii przestrzeni rekreacyjnej (miejska, wiejska, rejony rekreacyjne, obszary chronione) lub do obszarów nieprzydatnych, względnie prawie nie wykorzystywanych rekreacyjnie. W ten sposób wstępnie została wypełniona teoretycznie i empirycznie istniejąca dotychczas luka w rozpoznaniu wszystkich części przestrzeni rekreacyjnej.

BIBLIOGRAFIA

- Aitchison J.W. (i inni) (1981): *L'avenir des zones à faibles densités* [w:] *La France rurale. Images et perspectives. Travaux et recherche de perspective*, Paris, La Documentation française.
- Andrzejewski E. (1979): *Niektóre problemy atrakcyjności turystycznej terenów w świetle dynamicznego wzrostu ruchu turystycznego w Polsce*, Uniwersytet Gdański, Zeszyty Naukowe Wydziału Biol. i Nauk o Ziemi, Geografia, nr 9,
- Andrzejewski R., Babińska-Werka J., Gliwicz J., Goszczyński J. (1982): *Synurbanizacja fauny a urbanistyka*, Człowiek i Środowisko, T. 6, nr 1–2.
- Bartkowski T. (1965): *Zagadnienie atrakcyjności środowiska geograficznego Polski dla wypoczynku (na wybranych przykładach z Niziny Wielkopolskiej)*, Poznań, Sprawozd. Pozn. Tow. Przyj. Nauk za III i IV kwartał,
- Bartkowski T., (1969): *Ocena atrakcyjności dla wypoczynku środowiska geograficznego naokołobałtyckich obszarów pojeziernych od Skagerraku po jezioro Onega*, Poznań, Sprawozd. Pozn. Tow. Przyj. Nauk za I i II kwartał.
- Bartkowski T. (1974): *Zastosowania geografii fizycznej*, Warszawa–Poznań PWN.
- Bartkowski T. (1977): *Wypisy do geografii turystycznej* (cz.I), AWF w Poznaniu, seria: Skrypty, nr 111.

- Bartkowski T. (1979): *Podstawowe elementy teorii oceny atrakcyjności geokompleksu dla rekreacji a różne etapy i poziomy planowania*, Monografie — Podręczniki — Skrypty AWF w Poznaniu nr 116 (Ocena atrakcyjności środowiska geograficznego dla potrzeb turystyki i rekreacji na różnych poziomach i etapach planowania).
- Becker Ch. (1983): *„Einfache" Tourismus-Entwicklung im Interesse der Kommunen?* Informationen zur Raumentwicklung, Heft 1.
- Berry B., Gillard Q. (1977): *The Changing Shape of Metropolitan America*, Ballinger Publishing Company, Cambridge, Massachusets.
- Bogdanowski J., i in. (1973): *Krajobraz Polski. Ochrona i kształtowanie dla rekreacji*, Teka Komisji Urbanistyki i Architektury, t 7, Oddział PAN w Krakowie.
- Bogdanowski J. (1976): *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, PAN — Oddział w Krakowie, Zakł. Nar. im. Ossolińskich Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Bogdanowski J., Łuczyńska-Bruzda M., Novak Z. (1979): *Architektura krajobrazu*, wyd. II, Warszawa – Kraków. PWN
- Bonneau M. (1973): *Tourisme et transformation des campagnes dans l'Ouest de la France: exemple de l'habitat*, [w:] *La modernisation des campagnes. Comité National Français de Géographie*. Commission de Géographie Rurale. Colloque franco–polonais de Varsovie, septembre 1973.
- Bonneau M.(1974): *Les transformations de la maison agricole à Cantin, commune de l'Ostrevent*. „Hommes et Terres du Nord", nr 1.
- Bonneau M. (1976): *Bibliographie des principaux articles publiés dans les revues françaises de 1968 à 1976 et concernant principalement le tourisme, les loisirs et la récréation*, [w:] *Comite National Français de Géographie*, Commission de Géographie du Tourisme et de la Recréation, Moscou.
- Boustedt O. (1975): *Grundris der empirischen Regionalforschung*, Teil III: Siedlungstrukturen, Taschenbücher zur Raumplanung, Bd. 6, hrsg, v.d. Akad. f. Raumforschung u. Landesplanung.
- Burkart A.J., Medlik R.S. (1974): *Tourism — Past, Present and Future*, London Heinemann.
- Butler R.W. (1980): *The Concept of a Tourist Area Cycle of Evolution*, Canadian Geographer nr 24.

- Brodniewicz A., i in. (1976): *Turystyka a odnowa biologiczna*, Warszawa, Instytut Turystyki.
- Cazes G., H. (1987): *Turystyka alternatywna: o wieloznaczności pojęcia*, Problemy Turystyki, nr 3 (37).
- Chon Kye-Sung, Evans M. (1989): *Tourism in a Rural Area — a Coal Mining-County Experience*, Tourism Management, December.
- Ciołek G. (1964): *Zarys ochrony i kształtowania krajobrazu*, Warszawa, Wyd. Arkady.
- Cofta W.(1986): *Znaczenie zadrzewień w krajobrazie rolniczym*, Kronika Wielkopolski, Warszawa – Poznań, nr 2 (41).
- Coudoux Y. (1976): *L' abbaye du Bec-Hellonin (Eure): son influence sur le tourisme et l'economie locale*, Travaux du Centre Geographique d'Etudes et de Recherches Rurales, no.8, Tourisme en espace rural. Université de Poitiers.
- Danz W. (1985): *Länderbericht Bundesrepublik Deutschland*, [w:] *Sanfter Tourismus-Schlagwort oder Chance für den Alpenraum?* CIPRA, Vaduz.
- Demel M., Humen W. (1970): *Wprowadzenie do rekreacji fizycznej*, Warszawa, Wyd. Sport i Turystyka.
- Dernoi L.A. (1981): *Alternative Tourism*, International Journal of Tourism Management, Science and Technology Press Ltd., Guildford, Surrey, England.
- Dernoi L.A., (1983): *Farm Tourism in Europe*. International Journal of Tourism Management (IPC, Science and Tecchnology Press), Guildford, Surrey, England.
- Dernoi L.A. (1984): *Exploring Alternative Directions in Leisure and Recreation Development: the Case of Alternative Tourism* (ref. powiel.), XVI Session of the Working Party on Urban and Regional Planning, Geneva.
- Dewailly J.M. (1974): *Habitat agricole et tourisme dans le pays de Montreuil: l'exemple de Mouriez*, Hommes et Terres du Nord, no 1.
- Dewailly J.M. (1976 a): *Journées géographiques du Tourisme — Chalmazel – Clermont – Ferrand*, Commission de Geographie du Tourisme et de la Recréation, Comite National de Géographie, Moscou.

- Dewailly J.M. (1976 b): *L'accueil à la ferme dans le Westhoek (Belgique)*, Université de Poitiers. „Travaux du Centre Géographique d' Etudes et de Recherches Rurales, no 8.
- Dewailly J.M. (1989): Tourisme et aménagement en Europe du Nord, Masson, Paris. Collection géographie.
- Dębski L.A. (1975): *Osadnictwo turystyczne w Polsce w perspektywie roku 2000*, Instytut Turystyki, Zeszyty Naukowe, rok II, nr 2–3.
- Domański R. (1987): *Teoretyczne podstawy geografii ekonomicznej*, wyd. II, Warszawa, PWE.
- Drzewiecki M. (1975 a): *Przesłanki kształtowania sieci zespołów osadnictwa turystycznego w regionach pojeziernych*, Instytut Turystyki, Zeszyty Naukowe, rok II, nr 2–3.
- Drzewiecki M. (1975 b): *Społeczno-ekonomiczne aspekty zagospodarowania turystycznego rejonów słabo rozwiniętych*, Instytut Turystyki, Biuletyn Informacyjny nr 4–5 (22–23).
- Drzewiecki M. (1975 c): *Władysławowo — układ przestrzenny, zagospodarowanie turystyczne, budownictwo i architektura*, Jantarowe Szlaki, rok XVIII, nr 4 (142).
- Drzewiecki M. (1977): *Uwagi metodyczne o badaniach wsi letniskowych*. Instytut Turystyki, Biuletyn Informacyjny nr 3 (41).
- Drzewiecki M. (1978): *Wpływ turystyki na niektóre parametry poziomu społeczno-ekonomicznego wsi w rejonie Borów Tucholskich*, maszynopis rozprawy doktorskiej w Bibl. Głównej UMK w Toruniu.
- Drzewiecki M. (1980): *Rola turystytki w rozwoju ekonomicznym wsi pomorskich*, Warszawa, Instytut Turystyki.
- Drzewiecki M. (1983): *Uwagi o zakresie pojęć: „turystyka", „rekreacja", „wczasy", „wypoczynek"*, Przegląd Geograficzny t. LV, z. 1.
- Drzewiecki M. (1985): *Rola przestrzeni wiejskiej w rekreacji*, Problemy Turystyki, nr 1.
- Drzewiecki M. (1986): *Warunki wypoczynku we wsiach letniskowych*, Warszawa, Instytut Turystyki.
- Drzewiecki M. (1987 a): *Standard wypoczynku we wsiach letniskowych w ocenie wczasowiczów*, Acta Univ. Lodz., Turyzm, nr 3.

- Drzewiecki M., (1987 b): *Pozaprzyrodnicze uwarunkowania przestrzennego rozwoju rekreacji*, Zeszyty Naukowe AWF w Krakowie, nr 54.
- Drzewiecki M., Pustoła J., Szwaja J., (1982): *Znaczenie nie uspołecznionej bazy wypoczynkowej na terenach wiejskich w systemie obsługi rekreacji w Polsce* (Probl. resort. GKT 04–05), Instytut Turystyki, Zespół w Bydgoszczy (maszynopis).
- Durst P., Ingram C. /1989): *Nature-Oriented Tourism Promotion by Developing Countries*, Tourism Management, 26.
- Dziegieć E. (1987): *Przemiany osadnictwa wiejskiego pod wpływem turystyki i wypoczynku w świetle literatury*, Acta Univ. Lodziensis, Turyzm, z. 3.
- Dziegieć E. (1988): *Przemiany wsi Chałupy i Kuźnica pod wpływem rozwoju turystyki*, Acta Univ. Lodziensis, Turyzm, z. 4.
- Dziewoński K. (1967): *Teoria regionu ekonomicznego*, Przegląd Geograficzny, t. XXXIX, z. 1.
- Dziewoński K. (1988): *Teoretyczne problemy gospodarki przestrzennej*, Biuletyn KPZK PAN, zesz. 138.
- Eberhardt P. (1989 a): *Regiony wyludniające się w Polsce*, Prace Geogr. nr 148, IGiPZ PAN, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, Zakład Narod. im. Ossolińskich.
- Eberhardt P. (1989 b): *Procesy depopulacyjne w Polsce w latach 1978–85*, Miasto, 5.
- Edwards J. (1989): *Tourism in Rural Areas. Tourism Management*, March.
- Gacki T., Szukalski J. (1979): *Zróżnicowanie geoekologiczne i regionalne oraz problemy antropizacji i ochrony środowiska geograficznego*, [w:] *Pojezierze Kaszubskie*, praca zbior. pod red. B.Augustowskiego, Gdańsk, Gdańskie Tow. Naukowe.
- Gawryszewski A., Potrykowska A. (1988): *Rural Depopulation Areas in Poland*, Geogr. Polonica 54.
- Giezgała J. (1977): *Turystyka w gospodarce narodowej*, Wyd. 2, popr. i uzup., Warszawa PWN.
- Gilbert D. (1989): *Rurar Tourism and Marketing. Synthesis and New Ways of Working*, Tourism Management, March.

- Gilbert D., Tung L., (1990): *Public Organizations and Rural Marketing Planning in England and Wales*, Tourism Management, June.
- Gilg A.W. (1978): *Countryside Planning — The First Three Decades 1945–76*, London, Methuen.
- Guignand A., (1977): *Les structures de l'offre face aux besoins particuliers du tourisme social*, [w:] *Aspects sociaux du tourisme: objectifs et realisations. Rapports presentés au 27a Congrès de l'AIEST*, Editions EIEST Berne (Suisse), vol. 18.
- Gurjanowa H. (1976): *Funkcje rekreacyjne w osadnictwie wiejskim, a model przestrzennego układu podregionu*, [w:] *Modele przemian zespołów osadniczych*, Inst. Urbanistyki i Plan. Przestrz. Politechniki Warszawskiej, Warszawa, PWN.
- Grolleau H., Ramus A. (1986): *Espace rural, espace touristique: le tourisme à la campagne et les conditions de son dévelopement en France*, Paris, La Documentation française.
- Hasslacher P., (1985): *Durchsetzungsprobleme „sanfter" Tourismus — strategien — Fallbeispiel Virgental Osttirol, [w:] Sanfter Tourismus-Schlagwort oder Chance für den Alpenraum?* CIPRA (Międzynarodowa Komisja Ochrony Alp), Vaduz.
- Holik G., Nowak Z., (1987): *Agroturystyka w regionie (teoretyczny zarys problemu)* Kraków. Zeszyty Naukowe Akad. Ekonom. nr 251.
- Hong E., (1985): *See the Third World While it Lasts: The Social Environmental Impact of Tourism with Special Reference to Malaysia, Consumers' Association of Penang*. Rec.: Jafari J. (1986) *Turystyka — ale dla kogo? Pytania, które stale powracają*, Problemy Turystyki, nr 1.
- Hunziker W. (1973): *Turystyka. Charakterystyczne dane podstawowe*, Warszawa Instytut Turystyki (wyd. oryginalne Berne 1973).
- Hunziker W., Krapf K. (1961): *Grundriss der allgemeinen Fremdenverkehrslehre*, [w:] *Tłumaczenia materiałów dotyczących statystyki ruchu turystycznego w różnych krajach*, ZPiEZT przy SGPiS, Warszawa (wyd. oryginalne Zurich 1942).
- Iwicki S. (1979): *Przyrodnicze podstawy wyznaczania kompleksów rekreacyjnych w skali regionalnej*, Monografie — Podręczniki — Skrypty AWF w Poznaniu, nr 116 (Ocena atrakcyjności środowiska geograficznego do

potrzeb turystyki i rekreacji na różnych poziomach i etapach planowania).

- Jackowski A. (1971): *Wpływ turystyki na kształtowanie się dochodów ludności powiatu Nowy Targ*, Kraków. Folia Geographica, Ser. Geogr. — Oeconomica, vol. 4.
- Jafari J. (1987): *System turystyki. Społeczno-kulturowe modele do zastosowań teoretycznych i praktycznych*, Problemy Turystyki, nr 3 (37).
- Jagusiewicz A. (1986): *Polityka turystyczna na obszarach ekologicznego zagrożenia*, Problemy Turystyki, nr 3/4.
- Jansen-Verbeke M. (1989): *Alternative Tourism* (wykład na Katolickim Uniwersytecie w Nijmegen w Holandii; notatki udostępnione przez Autorkę).
- Jansen-Verbeke M., (1990): *The Potentials of Rural Tourism and Agritourism*, Problemy Turystyki (w druku).
- Jansen-Verbeke M (1990 b): *Reflecting on the Role of the European Council in Rural Tourism Development and Agrotourism*, European Parliament, Session of Tourism, Brussels 28 Nov. 1990.
- Jerczyński M. (1977): *Funkcje i typy funkcjonalne polskich miast*, [w:] *Statystyczna charakterystyka miast. Funkcje dominujące*, Warszawa, GUS.
- Jersič M. (1967): *Vpliv turizma na rozvoj naselja Bled*, Lublana, Geografski Vestnik, t. XXXIX.
- Józefczyk K. (1973): *Rola krajobrazu w planowaniu przestrzennym terenów wypoczynku świątecznego*, Bydgoszcz. Bydgoskie Tow. Naukowe, prace Wydz. Nauk Humanistycznych, seria G, nr 3.
- Jones A. (1987): *Green Toursim*. Tourism Management, December.
- de Kadt E. (1989): *Making the Alternative Sustainable: Lessons from Development for Tourism*, International Academy for the Study of Tourism, (ref. powilony).
- Kamieniecka J., Henclik Z., Smogorzewski J. (1988): *Rekreacja w regionalnych planach zagospodarowania przestrzennego województw*, Instytut Gosp. Przestrz. i Komunalnej, centr. progr. Badań Podstaw nr 08.06, Warszawa (maszynopis w bibliotece Instytutu Turystyki w Warszawie).
- Kamiński A. (1965): *Czas wolny i jego problematyka społeczno-wychowawcza* Wrocław – Warszawa – Kraków „Ossolineum".

- Karłowska-Kamzowa A. (1983): *Przestrzeń historyczna jako forma szczególna krajobrazu kulturowego*, [w:] *Nowe problemy gospodarki przestrzennej*, Warszawa, Biuletyn Informacyjny, zesz. 45, IGiPZ PAN, Zesp. Koord. Problemu Międzyresort. „Podstawy przestrzennego zagospodarowania kraju".
- Kasprzak K. (1988): *Krajobrazy rolnicze i ich cechy na przykładzie Wielkopolski*, [w:] *Krajobrazy Polski Lokalnej*, Rozwój Regionalny — Rozwój lokalny — Samorząd Terytorialny, nr 13, Warszawa, Wydz. Geogr. i Studiów Regionalnych, Instytut Gosp. przestrzennej.
- Katyński J. (1965): *Niektóre zagadnienia gospodarcze rejonów turystyczno-wypoczynkowych*, Wiadomości NBP, R.21, nr 8.
- Katyński J. (1969): *Niektóre efekty gospodarcze turystyki i metody ich badania*, Warszawa. Problemy Ekonomiczne Turystyki, GKKFiT, Dep. Ekonomiczny.
- Kiesler A. (1968): *Wpływ turystyki na dochodowość ludności (na przykładzie powiatu nowotarskiego)* Kraków, Problemy Ekonomiczne R.7, nr 2, PTE.
- Klemm K. (1983): *Die Chance für die Kleinen Nutzen, Informationen zur Raumentwicklung*, Heft 1.
- te Kloeze J., W. (1989): *Farm Camping in the Netherlands*. The First Nation-Wide Research on Relevant Aspects of Rural Tourism, Wageningen Agricultural University.
- Kochanowska R. (1985): *W obronie łąk*. Chrońmy Przyrodę Ojczystą, nr 3.
- Kołodziejczyk A. (1979): *Wpływ turystyki na ewolucję socjokulturową ludności góralskiej regionu Zakopanego od 1900 r. do czasów najnowszych (1977)*, Kraków, Instytut Turystyki (maszynopis).
- Kosiński W. (1980): *Kształtowanie zespołów wypoczynkowych na obszarach wiejskich*, Miasto, nr 5.
- Kosiński W. (1983): *Przemiany osadnictwa wiejskiego pod wpływem turystyki na przykładzie Polski południowej*, Biuletyn KPZK PAN, zesz. 122, Wieś polska 2000 II, Warszawa.
- Kostrowicki A.S. (1978): *Interactions Between Natural Environment and the Forms of Environmental Management in Rural Areas*, [w:] *Transformations of Rural Areas*, Proceeding of the 1-st Polish – Yugoslav Geo-

graphical Seminar, Ohrid 22–29 May, 1975, Polish Academy of Sciences, Warszawa, Institute of Geography and Spatial Organization.

- Kostrowicki J. (1976): *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. Zagadnienia badawcze i planistyczne*. Przegląd Geograficzny, t. 48, z. 4.
- Kostuch R. (1977): *Trwałe użytki zielone w środowisku przyrodniczym*, Aura nr 8.
- Kotarbiński J. (1989): *Geodezja a krajobraz rolniczy*, Aura, nr 10.
- Kowalewski Z. (1977): *Stan i rozwój nauki o turystyce w Polsce*, Zeszyty Naukowe Instytutu Turystyki rok IV nr 5.
- Kowalewski Z. (1978): *Znawstwo turyzmu jako interdyscyplinarny system wiedzy antropologiczno-społecznej*, Problemy Turystyki nr 1.
- Kozłowski S. (1983): *Przyrodnicze uwarunkowania gospodarki przestrzennej Polski*, Wrocław, Ossolineum.
- Kramer D. (1983): *Der sanfte Tourismus-umwelt-und sozialverträglicher Tourismus in den Alpen*, Wien.
- Krapf K. (1957): *Od empirii do teorii ruchu turystycznego*, Ruch Turystyczny, nr 2 (wyd. orygin. Jahrbuch für Fremdenverkehr, zesz. 1, 1952–53).
- Krauz K. (1978): *Rekreacyjne funkcje terenów zielonych*, Zeszyty Naukowe AWF w Krakowie, nr 16.
- Krippendorf J. (1982 a): *Towards New Tourism Policies. The Importance of Environmental and Sociocultural Factors*, Tourism Management, nr 3.
- Krippendorf J. (1982 b): *Tourismus als Belastung von Umwelt und Gesellschaft. Auf dem Weg zu einer neuen Tourismuspolitik*, Pirmasens.
- Krippendorf J. (1984): *Die Ferienmenschen. Für ein neues Verstandnis von Freizeit und Reisen*. Zurich /Schwäbisch Hall.
- Krippendorf J. (1986): *Nieskażona przyroda jako podstawa istnienia turystyki*, Problemy Turystyki, nr 3/4.
- Krippendorf J. (1987): *The Holiday Makers*, Heinemann, London.
- Kruczała J. (1986): *Zagospodarowania turystyczne*, Kraków, Akademia Ekonomiczna.

- Lanfant M.F. (1989): *Turystyka przemyślana na nowo: zasada alternatywna*, Referat na konferencji Międzynarodoej Akademii Badań nad Turystyką, Zakopane, 19–25 sierpnia 1989.
- Legienis H. (1981): *Turystyka a rolnictwo (z badań terenowych w woj. suwalskim)*, Problemy Turystyki, nr 4 (14).
- Legienis H. (1985): *Turystyka na obszarach rolniczych. Wybrane problemy*. Instytut Turystyki, Biuletyn Informacyjny, nr 2 (72).
- Legienis H. (1986): *Estetyka wsi turystycznych na przykładzie woj. suwalskiego*, Instytut Turystyki, Biuletyn Informacyjny, nr 4 (78).
- Lehle K. (1976): *Urlaub auf dem Bauernhof-Tatsachen und Konsequenzen*, AID Information für die Wirtschaftsberatung, nr 25/8.
- Leszczycki S. (1936): *Badania nad ruchem letniskowym na Podhalu*, [w:] *Geografia jako nauka i wiedza stosowana*, Warszawa PWN 1975.
- Leszczycki S. (1972): *Pojęcie czynnika przestrzeni i jego rola we współczesnej gospodarce*, [w:] Secomski K. (red.) *Elementy teorii planowania przestrzennego*, Warszawa, PWE.
- Lettrich E. (1975): *Sozialgeographisher Wandel in der Gemeinde Tihany /Balaton*, [w:] *Urbanisierungsprozesse in Ungarn. Sozialgeographische Analysen*, Müncher Studien zur Sozial — und Wirtschaftsgeographie, bd 13, Regensburg.
- Leynaund E., (1974): *La campagne et les vacances des Français. Réflexions prealables à la définition d'une politique d'amenagement touristique de l'espace rural*, Paris, Commissariat General au Tourisme, Etudes et Documer.ts no 1.
- Libera K. (1969): *Międzynarodowy ruch osobowy*, Warszawa, Państwowe Wyd. Ekonomiczne.
- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J. (1985): *Geografia turystyki Polski*, Warszawa, PWE.
- Lin J.C., Sheldon P.J. Var T.(1987): *Resident perception of the environmental impacts of tourism*, Annals of Tourism Research vol. 14, nr 1, Special Issue: Tourism and Physical Environment.
- Lisiecka A. (1967): *Rozwój osiedli wiejskich pod wpływem turystyki (na przykładzie wsi Primorsko w Bułgarii)*, Miasto, t. XVIII, nr 6/198).

- Liszewski S. (1987): *Geneza i rozwój osadnictwa wypoczynkowego w otoczeniu Łodzi*, Acta Univ. Lodziensis, Turyzm, z. 3.
- M.Łabaj (1987): *Rekreonomia [rekreologia] nauka o wypoczynku człowieka?* Zesz. Nauk. AWF w Krakowie, nr 54, Współczesne uwarunkowania rekreacji i turystyki.
- Łobożewicz T. (1983): *Turystyka kwalifikowana*, Warszawa, Wyd. PTTK „Kraj".
- Majcher H. (1979): *Wykorzystanie wsi wyludniających się na potrzeby rekreacji*, [w:] *Wpływ funkcji rekreacyjnych na zagospodarowanie obszarów wiejskich*, Materiały na konferencję TUP, Sanok 17–19 wrzesień 1979.
- Mariotti A. (1927): *Considerazioni geografiche sul movimento turistico in Italia*, Milano.
- Mariotti G. (1963): *Historia turystyki*, Warszawa, Katedra Turystyki AWF.
- Marlewska J. (1988): *Kształtowanie środowiska człowieka. Idea — integracja — modele działań*, [w:] Stalski M., Szlązak M. (red.), *Krajobrazy Polski lokalnej*, seria — Rozwój Regionalny, Rozwój Lokalny, Samorząd Terytorialny, Wydz. Geogr. i Stud. Regionalnych UW, Instytut Gospodarki Przestrzennej, zesz. 13, Warszawa.
- Matczak A. (1987): *Próba określenia funkcji wypoczynkowej osiedli podmiejskich na przykładzie Kolumny*, Acta Univ. Lodziensis, Turyzm, nr 3.
- Matley I.M. (1976): *The Geography of International Tourism*, Ass. of American Geogr., Washington, Resource Paper No 76–1.
- Meinung A. (1983): *„Einfacher Tourismus" — gemendliche Erfahrungen in Rheinland-Pfalz*, Informationen zur Raumentwicklung, Heft 1.
- Mianowski H. (1934): *Znaczenie gospodarcze ruchu turystyczno-uzdrowiskowego w Polsce*, Kraków, Izba Przemysłowo-Handlowa.
- Michel J.P. (1973): *Le tourisme rural: une solution partielle à la rénovation rurale du Massif Central*, [w:] *La modernisation des Campagnes*, Comité national français de géographie, Commission de géographie rurale, Colloque franco-polonais de Varsovie.
- Mileska M.I. (1963): *Regiony turystyczne Polski*, Prace Geograficzne nr 43, Inst. Geogr. Warszawa, PAN.

- Mose I. (1985): *„Sanfter Tourismus" — Eine Alternative für den Alpenraum?* Geographie und Schule nr 7.
- Nash D., Butler R. (1989): *Alternatywne formy turystyki*, Problemy Turystyki, rok XII, nr 4 (46).
- Nowak S. (1985): *Metodologia badań społecznych*, Warszawa, PWN.
- Około-Kułak S. (1981): *Współzależność turystyki i rolnictwa w perspektywie r. 2000*, Aura, nr 12.
- Okruszko H., Rutkowski A. (1989): *Problemy rolnictwa europejskiego*, Nauka Polska, nr 4–5.
- Ostrowska I. (1984): *Turystyka jako panaceum na cywilizacyjne dolegliwości społeczeństwa przemysłowego*, Problemy Turystyki nr 4 (rec. pracy: Krippendorf 1984).
- Ostyk-Narbutt K. (1979): *Turystyka i rolnictwo w pasie wybrzeża koszalińskiego — kolizje i wspólnota interesów*, Miasto, nr 3.
- Pacione M. (1977): *Tourism: Its Effect on a Traditional Landscape in Ibiza and Formentera*, Geography, nr 61/1.
- Pahl R.E. (1966): *The Rural – Urban Continuum*, Sociologia Ruralis, 6.
- Pietraszewski W. (1983): *Racjonalne gospodarowanie ziemią w strefach podmiejskich*, [w:] *Kształtowanie krajobrazu stref podmiejskich*, Sesja Naukowa, Warszawa, Wyd. SGGW-AR.
- Pigram J. (1989): *Alternative Tourism — Policy Considerations*. A discussion papper, (ref. powiel.) International Academy for the Study of Tourism, Zakopane.
- *Plan kierunkowy zagospodarowania turystycznego Polski* (1971): Wrocław. Główny Komitet Kultury Fizycznej i Turystyki, Zakład Zagospodarowania Turystycznego.
- *Plan przestrzennego zagospodarowania turystycznego Polski* (1973): Warszawa, Instytut Turystyki – GKKFiT, Zakład Przestrzennego Zagospodarowania Polski — Komisja Planowania przy Radzie Ministrów, kwiecień.
- Preau P. (1976): *Le tourisme rural, aspect de la transformation profonde de la campagne*, Travaux du Centre Géographique e' Etudes et de Recherches Rurales, no 8, Tourisme en espace rural, Universite de Poitiers.
- Przecławski K. (1978): *Nauka o turystyce*. Problemy Turystyki, nr 1.

- Przecławski K. (1973): *Turystyka a wychowanie*, Warszawa, Nasza Księgarnia.
- Przecławski K. (1988): *Turystyka alternatywna*, [w:] *Społeczno-pedagogiczne problemy turystyki*, pod red. J.A.Malinowskiego, Instytut Turystyki Warszawa.
- Przybyszewska-Gudelis R., Grabiszewski M. (1987): *Funkcja turystyczna w zabytkowych ośrodkach miejskich*. Instytut Turystyki.
- *Report of the Workshop on Alternative Tourism with a focus on Asia*, Chiang Mai, Thailand Eccumenical Coalition on Third World Tourism 1984 (za Skalską, 1987).
- Rochlitz K.H. (1988 a): *Sanfter Tourismus: Entwicklungsfaktor für den ländlichen Raum in den Alpen?*, Innsbrücker Geographische Studien, Bd 16.
- Rochlitz K.H. (1988 b): *Sanfter Tourismus im Alpenraum*, Geographishe Kunds, Heft 6.
- Rogalewski O. (1967): *Urządzenia usługowe jako czynnik aktywizacji wsi letniskowych*, Problemy Ekonomiczne, rok VI, nr 1/21.
- Rogalewski O. (1972): *Podstawy gospodarki przestrzennej w turystyce*, SGPiS Warszawa, Ruch Turystyczny, Monografie, zesz. 13.
- Romeis-Stracke F.(1983): *Tourismuspolitik im Spiegel zukünftiger Freizeittrends*, Informationen zur Raumentwicklung, Heft 1.
- Rogoziński K. (1985): *Tourism as a Subject of Research and Integration of Science*, Probl. Tur. nr 4.
- Romiszewski A. (1983): *Osadnictwo a rekreacja*, Instytut Urban. i Plan. Przestrz. Politechniki Warszawskiej, Warszawa – Łódź, PWN.
- Rościszewski M.(1984): *Trzeci sektor rolnictwa a problem zachowania wartości kulturowych wsi*, [w:] *Kierunki planowania przestrzennego i architektury współczesnej wsi*. Konferencja naukowa, wyd. Politechniki Białostockiej.
- Rödling M. (1974): *Urlaub auf dem Bauernhof*, Studienkreis für Tourismus E.V. Starnberg.
- Rząd-Górnicki B. (1976): *Model zagospodarowania rekreacyjnego obszarów niskoproduktywnych rolniczo* (maszynopis pracy doktorskiej na Politechnice Gdańskiej).

- Seręga Z. (1979): *Społeczne skutki rozwoju turystyki na terenach wiejskich*, [w:] *Turystyka na terenach wiejskich województwa nowosądeckiego*, Zeszyty Naukowe AWF w Krakowie, nr 20.
- Skalska T. (1986): *Rola nauki w wyjaśnianiu najważniejszych zjawisk w turystyce. Sondaż opinii ekspertów*. Problemy Turystyki, nr 1.
- Skalska T., (1987): *Turystyka alternatywna w krajach Azji: szansa czy ułuda?* Problemy Turystyki, nr 4 (38).
- Smith A.E. i in. (1975): *The Katthamarsvik Peninsula, Island of Gotland*, Geographical Field Group, Regional Studies, nr 19, Nottingham.
- Smoleński Z. (1988): *Ekonomiczne i społeczne przemiany w rolnictwie europejskim*, Warszawa, PWRiL.
- Soubeyran O. (1987): *Koniunktura społeczno-epistemologiczna i epistemologiczne podstawy „nauki o turystyce"*, Problemy Turystyki rok X, nr 2 [36].
- Soulier A. (1973): *Tourisme et mutations rurales dans l'arrièrepays Languedocien* [w:] *La modernisation des campagnes*, Comité National Français de Geographie, Commission de Géographie Rurale, Colloque franco-polonais de Varsovie, septembre 1973.
- Soulier A. (1974): *Tourisme et mutations rurales dans l'Arriere – Pays Languedocien*, Geographica Polonica, nr 29.
- Soulier A. (1976): *Tourisme et agriculture dans l'arrière-pays Languedocien: le cas de la Montagne Héraultaise*, Travaux du Centre Geographique d' Etudes et de Recherches Rurales, no 8, Tourisme en espace rural, Université de Poitiers.
- Stasiak A. (1973): *O bardziej racjonalny kształt przestrzenny wsi polskiej*, Miasto, nr 4.
- Stasiak A. (1977): *Przemiany w strukturze zawodowej wsi w Polsce*, Przegląd Geograficzny nr 49, zesz. 4.
- Stasiak A., Rucz-Pruszyńska H (1978): *Zróżnicowanie przestrzenne i funkcjonalne wsi oraz jego wpływ na planowanie przestrzenne*, Materiały na konferencję TUP w Olsztynie, 16–27.X.1978 (maszynopis).
- Stasiak E. (1983): *Zmiany w stanie i w rozmieszczeniu ludności wsi w województwie suwalskim w latach 1970–1978*, Biul. KPZK PAN, z. 199.

- Stola W. (1987): *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna*, Inst. Geogr. i Przestrz. zagosp. PAN, Prace Habilitacyjne, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, Ossolineum.
- Strzeszewski M. (1966): *Ekonomiczne oddziaływanie turystyki na rozwój wybranych mikrorejonów*, Warszawa, Ośrodek Badania Opinii Publicznej i Studiów Programowych PRiTV, nr 49.
- Strzeszewski M, Węgleński J. (1969): *Ekonomiczne oddziaływanie turystyki na mikroregiony*, Probl. Ekonom. Turystyki, Warszawa, GKKFiT.
- Sztukowska T. (1976): *Ekonomiczne znaczenie turystyki dla powiatu augustowskiego w 1973 roku*, Instytut Turystyki, Biuletyn Informacyjny nr 4 (32).
- Szukalski J. (1980): *Problemy wykorzystania środowiska geograficznego w turystyce ze szczególnym uwzględnieniem turystyki krajoznawczej*, Jantarowe Szlaki, rok XXIII, nr 1 (175).
- Szuszkiewicz J. (1970): *Kryteria wyznaczania obszarów dla turystyki krajoznawczej*, Inst. Podst. Probl. Plan. przestrz. Politechniki Warszawskiej, PWN.
- Śliwińska-Ładzińska W., (1981): *Urbanistyczne problemy domów wakacyjnych w Polsce*, Inst. Urb. i Plan. Przestrz. Polit. Warsz. Warszawa – Łódź, PWN.
- Toffler A. (1986): *Trzecia fala*, Bibl. Myśli Współczesnej, Warszawa. PIW.
- Tomaszewska W. (1974): *Wieś letniskowa — sondaż problemu*, Warszawa, Centr. Ośr. Inform. i Reklamy Tur.
- Toye J. (1987): *Dilemmas of Development*, Basil Blackwell, Oxford.
- Travis A. (1988): *Nowe formy turystyki a sposoby godzenia wartości i stylów życia turystów i ich gospodarzy*, Problemy Turystyki, rok XI, nr 4 (42).
- Wandel G. (1973): *Rozwój wsi Charzykowy pod wpływem turystyki*, Instytut Turystyki, Biuletyn Informacyjny, nr 9.
- Warszyńska J. (1974): *Ocena zasobów środowiska naturalnego dla potrzeb turystyki (na przykładzie woj. krakowskiego)*, Zeszyty Naukowe Uniw. Jag., Prace Geogr., z. 36, Warszawa – Kraków, PWN.
- Warszyńska J., Jackowski A. (1979): *Podstawy geografii turyzmu*, Warszawa, PWN.

- Wawrzyniak S. (1983): *Turystyka a rekreacja*, Instytut Turystyki, Biuletyn Informacyjny nr 3 (81).
- Wawrzyniak S. (1980): *Ekspansja ludności miast na tereny wiejskie*, Warszawa, Biuletyn KPZK PAN, zesz. 110, Polska 2000.
- Wdowiak W. (1987): *Opis — instrukcja wykorzystania map urbanizacji Polski w 1980 r. dla potrzeb zagospodarowania turystycznego*, Instytut Turystyki, Wrocław (maszynopis).
- Weerdt J. (1987): *Przestrzeń wiejska i turystyka we Francji. Kierunki badań*, Problemy Turystyki, rok X, nr 2 (36).
- Weerdt J. (1988): *Przestrzeń wiejska i turystyka we Francji: ideologizacja wsi w miejskim sposobie myślenia*, Problemy Turystyki, rok XI, nr 4 (42).
- Werner Z. (1990): *Zasoby walorów wypoczynkowych środowiska przyrodniczego i ograniczenia w ich wykorzystaniu*, Centr. Program Badań Podst. 08.06. zad. bad. III–2.1., Instytut Turystyki, Wrocław (maszynopis).
- Wiluś R. (1988): *Rozwój przestrzenny, morfologia i fizjonomia osiedla letniskowego Jastrzębia Góra*, Acta Univ. Lodz., Turyzm nr 4.
- Winiarski R. (1987): *O naukowy status teorii rekreacji*, Zeszyty Naukowe AWF w Krakowie.
- Wodejko S. (1969): *Turystyka w życiu społeczno-gospodarczym wsi Żegocina, w woj. krakowskim*, Ruch Turystyczny, nr 1 (29), SGPiS Warszawa.
- Wysocka E. (1986): *Zagrożenia rozwoju funkcji uzdrowiskowej w Polsce*, Problemy Turystyki nr 3/4.
- Wyrzykowska A., Wysocka M. (1981): *Potencjalne możliwości podaży kwater prywatnych w regionie sudeckim*, Instytut Turystyki Oddział we Wrocławiu (maszynopis).
- Wyrzykowski J. (1975): *Walory wypoczynkowe środowiska przyrodniczego Polski w świetle aktualnego stanu badań*. Instytut Turystyki, Warszawa, Zeszyty Naukowe, r II, nr 2–3,
- Wyrzykowski J. (1990): *Ocena krajobrazu Polski na potrzeby turystyki w aspekcie fizjonomicznym*, Centr. Program Badań Podst. 08.06., zad. bad. III–1–3., Tow. Urbanistów Polskich, Wrocław (maszynopis).
- Vasovič M. (1971): *Uloga turizma u preobražaju geografskog prostora*, Zbiornik radova Geografskog zavoda Prirodno-matematickogo fakulteta, sv. XVIII, Beograd.

- Zaufal B. (1973): *Zarys systemu ochrony krajobrazu*, Miasto, nr 8.
- Zimowski L. (1982): *Trwałe i selektywne składniki struktur urbanistycznych i rolniczo-wiejskich*, I Sympozjum Naukowe Instytutu Architektury i Planowania Przestrzennego Politechniki Poznańskiej, Poznań, 5–8.X.1982.
- Żarski T. (1983): *Sytuacja mieszkaniowa ludności wiejskiej*, Biuletyn KPZK PAN, zesz. 122, Wieś polska 2000 II.
- Żynda S. (1976): *Podział środkowego Poodrza na fizyczno-geograficzne jednostki przestrzenne i ich ocena dla niektórych potrzeb planowania przestrzennego*. Materiały z sympozjum: Badania geotypologiczne i geochorologiczne i ich zastosowanie do gromadzenia informacji geograficznej oraz dla celów planowania przestrzennego, Poznań 26–27.III.1976.

SUMMARY

The character of this paper is both theoretical and empirical one. Chapter 3 deals with theoretical issues, while the results of empirical experiments conducted throughout Poland are discussed in Chapter 4.

The following assumptions have been made as regards the theoretical part of the research work:

1. natural and mental recreation* is every man's inbred need and the necessity for it will continue to grow,
2. invaded by technology in our everyday life, we feel the urgent need for recreation in a different, more natural environment which is characterized by the presence of natural forms of life and extensive rural economy,
3. the assumptions mentioned above as well as the gradual shrinking of the most attractive natural areas which should be protected against the mass recreation traffic and the exigencies of the rational economic development (in particular the necessity of putting the recreation grounds closer to big cities, the centres of potential clients, the need for easing the pace of economic development and intensifying the development of

*The notion of recreation is used in its broader sense (sensu largo) and includes all sorts of rest; the notion of "tourism" referes solely to mobile forms of recreation. The subject matter of this paper which deals with problems of the recreational geography refers to such forms of recreation which may be practiced only in the open space i.e. outdoors and away from the densely built-up municipal areas.

rural areas) will induce us to replace our recreational interests from the areas traditionally considered as the most attractive ones to those which seem to be less atractive. Such areas are often constituted by rural regions which may contain a **rural recreation space** (wiejska przestrzeń rekreacyjna = WPR); the WPR is the subject matter of the presented paper.

The WPR has been considered as a material object because there exists a definite category of users who take advantage of its natural and anthropogenic qualities; at the same time these users are being influenced by the WPR in the physical and psychological way. The users move around within the WPR either using it as a transit area towards other recreational spots situated somewhere away from it, or they go in for the rural tourism within the WPR itself which is one of the most important forms of the alternative visible traces of the natural and cultural environment degradation, together with the rural built-up areas.

The recreational spots in the geographical space have also been analysed in the theoretical part of the research work. It has been assumed that most of the geographical space is apt to be used for recreational purposes. However, there are zones that can not be used for such purposes because their biological conditions do not welcome man's presence; they can not be penetrated by men without them being armed with very special equipment. By such particular conditions we mean strong radiation, extreme temperatures, pressures, water and air density. They occur in the stratosphere, part of the toposphere and the sea depths (vide Figures 4 and 5). Degraded environment does not favour recreation, sometimes even makes it quite risky; in particular the environment which suffers from surface and air pollution, damaged or completly damaged subsurface biotic system, too much noise, all of them caused by high level of urbanization, industrialization, and intensive development of farming.

Other parts of geographic space offer favourable conditions for recreational activities. These conditions includes:

— chemical air composition optimal for man (biochemism),
— suitable temperature, humidity and pressure (biotemperature, biohumidity, biopressure),
— harmless radiation and fields (gravitation, electromagnetic, outer space).

In order to make recreational practices common and safe, the following conditions should be fulfilled: no air pollution, moderately varied sculpture of the earth's surface, slightly modified subsurface biotic system, limited degree of urbanization and industrialization (and others — see Fig. 4) which

would create an area of harmonious cultural landscape. Recreation on such areas — usually practiced very intensively — may be of social and spatial importance and therefore they are said to constitute the **recreational space.**

* * *

An attempt has been made to describe some of the assumptions referring to the theory of recreational space. The theory discusses the essence of the space and explains the progress and variety of the recreational processes; the attempt has been based on trustful empirical observations, conforming with generally accepted basic laws of sciense related to problems of recreation. These observations prove that a part of geographical space possesses values which generate the **recreational processes.**

They are represented by people moving from place to place for recreational purposes and by development of the facilities that such movement necessitates. The management of the land adds to the recreational value of the area, but it diminishes its natural beauty. It must be kept in mind that wrong recreational management of the land, structural, technological or spatial, may considerably reduce its synthetic recreational value.

Changeability, structural variety and intensity of the recreational processes i.e. of the people's movement and land management much depend on the natural environment quality; however, they remain in the state of very close interdependence. The force and directions of these interrelations are not well known. Besides, the progress of the recreational processes is conditioned by holiday costs, fashion, publicity, holiday traditions, accessibility of transportation, and many other less important factors. These elements create demand for certain recreational space with a degree of management, but its standard and intensity are not necessarily proportionate to the demand. Intensive management, proportionate to the demand, leads to the deterioration of the natural environment qualities which constitute the main attraction of the given recreational space. This, in turn, reduces the offer and leaves the demand unsatisfied. Thus, we notice that the recreational processes in the spatial units are represented by sinusoid-like cycles: the intensification of land management which increases the reception potential and improves the standards of recreation automatically causes the growth of the recreational traffic and the deterioration of the natural environment quality over the whole space structure of the area. (vide Fig. 6). The above mentioned phenomena entail the degradation of the recreational standards which inevitably involves reconstruction of the spatial management and leads to the new cycle, but carried on a lower level (phases of growth, regress, animation and degradation).

The natural environment qualities and the level of land management show the relationship of substitutional character: the lack of one factor is compensated by the proportionally larger presence of the other. As a result, the global standard of recreation for which add the natural environment qualities and the recreational management of the particular regions — these being at different levels of recreational development — manifests only slight variaties, althought its components have different values (vide Fig. 10).

* * *

The theoretical concept of the rural recreational space (WPR) is based on three assumptions:

1. rural space has a number of users for whom the recreation is of the second importance; in the recreational space its functional and spatial role is a dominant one,
2. many rural areas situated away from the most attractive natural spots is still seductive for those who practice certain forms of recreation; they look for little urbanized and industrialized spots and indulge in the traditional village life, especially the town-dwellers,
3. in rural areas the recreational space does not occupy any precisely delimited grounds, it is scattered all over more or less intensively.

All rural communities posses certain characteristic features of the WPR, but only some of them can be easily identified with the **theoretical spatial model of the WPR.** The model encompasses a mosaic of land uses together with the rural settlement network, i.e. arable soils, meadows and pastures (also garden and orchard biomes in some cases) with the great participation of waste lands and waters and lesser participation of forests. Typical feature of the model is afforestration and planting the inter-field area with shrubs. This practice always goes along with the medium size farming structure.

The communities which adjust to the WPR criteria to a lesser degree should be placed somwhere between the inadaptable spaces and those which best express the WPR idea (vide Fig. 8).

As far as the recreational usability is concerned, the geographical space may be divided into six regions. Here we begin with the most degraded areas and such that threaten man's health to end with those which posses only slightly modified natural conditions (vide Fig. 8).:

1 — degraded space, useless for recreation,

2, 3 and 4 — recreational space in towns, suburbian and urbanized regions rarely used for recreation or not used at all, and rural recreation space — all of them partly situated within the degraded environment and partly within the natural environment only slightly modified,

5 — recreational regions intensively managed and used as well as the protected natural regions (National Parks, Landscape Parks, nature and landscape reserves) moderately used for recreational purposes — both of the regions are situated in the natural environment space only slightly modified.

The WPR is used by:

a/ tourists in transit heading for sites outside the WPR; they take the advantage of the WPR through the reception of the aesthetic impressions admiring the beauty of the landscape,

b/ tourists using the rural space with its roads, paths and tourists routes running amidst fields; they also use the open rural space for bivouacking, sun-bathing, occasional rest, fruit picking, collecting flowers and herbs, as well as for practicing artistic hobbies and photography.

The following criteria have been accepted for the delimitation of the WPR: low degree of urbanization, industrialization and concentration of the rural built-up areas, domination of the medium-size farming and healthy natural environment conditions. As it was impossible to statistically analyse all Poland's rural communities, seven classification features have been isolated in order to identify those communities which best correspond to the assumed model:

1. population density per square kilometre of arable land,
2. area of arable land occupied by individual farms,
3. area of arable land occupied by meadows and pastures,
4. geographical space of the community occupied by forests,
5. geographical space of the community occupied by waters,
6. type of rural settlement (area occupied by compact settlements),
7. persons with non-rural sources of income.

those communities which showed the value of the features (with the exception of features 4, 5 and 6) exceeding (upwards or downwards) the country average were considered as ones that could be classified as the WPR category; those communities which could not comply with at least three of the above mentioned seven criteria were rejected.

All together 1,369 communities occupying 66 per cent of the whole country area fall into the WPR category (vide Tab. 1). Seven groups have been distinguished:

A, B, C — "urbanized" communities, densely populated with a great nuber of non-agricultural workers, differ from the others because of the quality of their natural environment and cultural charactristics, participation of individual farming and type of settlement; Map 2,

D, E, F — "non-urbanized" communities, sparsely populated with an unimportant number of non-agricultural workers, with features similar to those of the WPR, differ from each other in the same way as do the "urbanized" communities; Maps 3, 4, 5,

G — "agricultural" communities with important individual farming sector, densely populated, few non-agricultural workers, inferior natural environment conditions; Map 6.

Within each group, several sub-groups have been identified and marked on the maps.

Delimitation and isolation of the rural recreation space as well as establishing its relation to the remaining recreation spaces make it possible to classify the whole territory of the country into one of the distinguished forms. In this way, for the first time, we have presented the theoretical assumptions and empirical research works having as the objective the identification of all types of recreational space.

LEGENDY DO MAP

Mapa 1

Wiejska Przestrzeń Rekreacyjna.

Stopień koncentracji cech korzystnych dla rekreacji:

1 5–7 cech korzystnych,

2 6–4 cech korzystnych,

3 3 cechy korzystne,

4 0–2 cech korzystnych,

5 tereny miast wojewódzkich i niektórych innych miast (o dużej powierzchni),

6 obszry zagrożenia ekologicznego,

7 granice stref geograficznych (Pobrzeże, Pojezierza, Niziny, Wyżyny, Góry),

8 granice województw.

Mapa 2

Wiejska Przestrzeń Rekreacyjna

Klasyfikacja gmin

Typy A, B, C — Gminy „zurbanizowane" (wysoka gęstość zaludnienia i znaczny udział ludności pozarolniczej), z dobrymi warunkami przyrodniczymi:

1 — podtypy A1, A2, A3 — z bardzo dobrymi warunkami przyrodniczymi (występują lasy, łąki i pastwiska oraz wody) oraz znacznym udziałem rolnictwa indywidualnego lub osadnictwem skupionym, względnie z obiema tymi cechami,

2 — podtypy B3, C3, C7 — ze znacznym udziałem rolnictwa indywidualnego i osadnictwem skupionym oraz słabymi lub dobrymi warunkami przyrodniczymi (występują łąki i pastwiska lub lasy),

3 — podtypy B4, C4, C8 — ze znacznym udziałem rolnictwa indywidualnego i dobrymi warunkami przyrodniczymi (występują łąki i lasy),

4 — podtypy B2, C2, C5 — z osadnictwem skupionym i słabszymi warunkami przyrodniczymi,

5 — podtypy B6, B8 — z dobrymi warunkami przyrodniczymi (występują na przemian 2 elementy) oraz osadnictwem skupionym lub rolnictwem indywidualnym.

Mapa 3

Wiejska Przestrzeń Rekreacyjna

Klasyfikacja gmin

Typ D — Gminy „nie zurbanizowane" (niewielka gęstość zaludnienia i mały udział ludności pozarolniczej), o pozytywnych pozostałych cechach kulturowych i przyrodniczych:

1 — podtyp D1 — z wszystkimi lub sześcioma cechami WPR,

2 — podtyp D2 — z dobrymi warunkami przyrodniczymi (ale niskim udziałem łąk i pastwisk) oraz znacznym udzałem rolnictwa indywidualnego bądź osadnictwem skupionym,

3 — podtyp D3 — z dobrymi warunkami przyrodniczymi (ale niskim udziałem wód) oraz cechami kulturowymi jak D2,

4 — podtyp D4 — z nieznacznie gorszymi warunkami przyrodniczymi (niekorzystny udział lasów) oraz cechami kulturowymi jak D2.

Mapa 4

Wiejska Przestrzeń Rekreacyjna

Klasyfikacja gmin

Typ E — Gminy „nie zurbanizowane" (niewielka gęstość zaludnienia i mały udział ludności pozarolniczej) o bardzo słabych warunkach przyrodniczych (żadne kryterium nie spełnione):

1 — podtyp E1 — gminy „nie zurbanizowane" z wysokim udziałem rolnictwa indywidualnego,

2 — podtyp E2 — gminy „nie zurbanizowane", z wysokim udziałem rolnictwa uspołecznionego i osadnictwem skupionym.

Mapa 5

Wiejska Przestrzeń Rekreacyjna

Klasyfikacja gmin

Typ F — gminy „nie zurbanizowane" (niewielka gęstość zaludnienia i mały udział ludności pozarolniczej) z 1 lub 2 pozostałymi pozytywnymi cechami kulturowymi oraz słabymi warunkami przyrodniczymi:

1 — podtyp F1 — z wysokim udziałem rolnictwa indywidualnego lub osadnictwem skupionym, lecz nieznacznym udziałem wód oraz pastwisk i łąk (występują lasy),

2 — podtyp F2 — z wysokim udziałem rolnictwa indywidualnego i osadnictwem skupionym, lecz nieznacznym udziałem lasów i wód,

3 — podtyp F3 — z wysokim udziałem rolnictwa indywidualnego, ale nieznacznym udziałem lasów oraz łąk i pastwisk.

Mapa 6

Wiejska Przestrzeń Rekreacyjna

Klasyfikacja gmin

Typ G — Gminy „rolnicze" (duży udział rolnictwa indywidualnego, znaczna gęstość zaludnienia, niewielki udział ludności pozarolniczej), o słabych warunkach przyrodniczych:

1 — podtyp G1 — gminy „rolnicze" z osadnictwem skupionym i bardzo słabych warunkach przyrodniczych (żadne kryterium nie spełnione),

2 — podtyp G2 — gminy „rolnicze" o słabych warunkach przyrodniczych (tylko pożądany udział lasów),

3 — podtyp G3 — gminy „rolnicze" (z większym udziałem gospodarki uspołecznionej) o słabych warunkach przyrodniczych (występują łąki),

4 — podtyp G4 — gminy „rolnicze" (z większym udziałem gospodarki uspołecznionej), o niezłych warunkach przyrodniczych (jedno lub dwa kryteria spełnione).

Mapa 7

Wiejska Przestrzeń Rekreacyjna

Klasyfikacja gmin

Różnica ocen wartości rekreacyjnej gmin metodą WPR i metodą waloryzacji dla celów wypoczynkowych (uwzględniono tylko gminy spełniające 4–7 kryteriów):

1 — kategoria WPR wyższa o 4 klasy od kategorii walorów wypoczynkowych,

2 — jak wyżej, lecz o 3 klasy,

3 — jak wyżej, lecz o 2 klasy,

4 — jak wyżej, lecz o 1 klasę,

5 — jednakowa kategoria WPR i walorów wypoczynkowych,

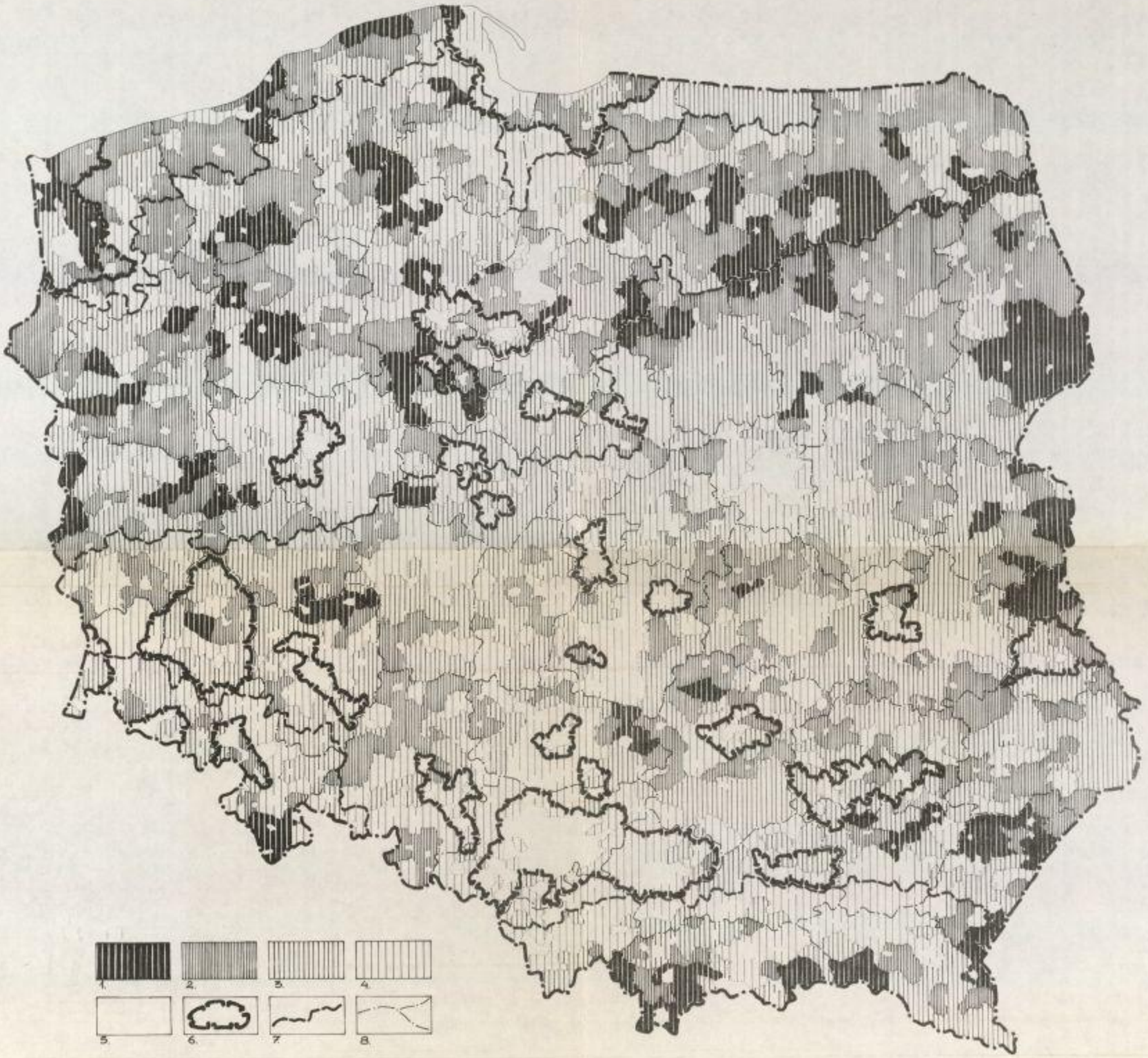
6 — kategoria WPR niższa o jedną klasę od kategorii walorów wypoczynkowych,

7 — jak wyżej, lecz o 2 klasy,

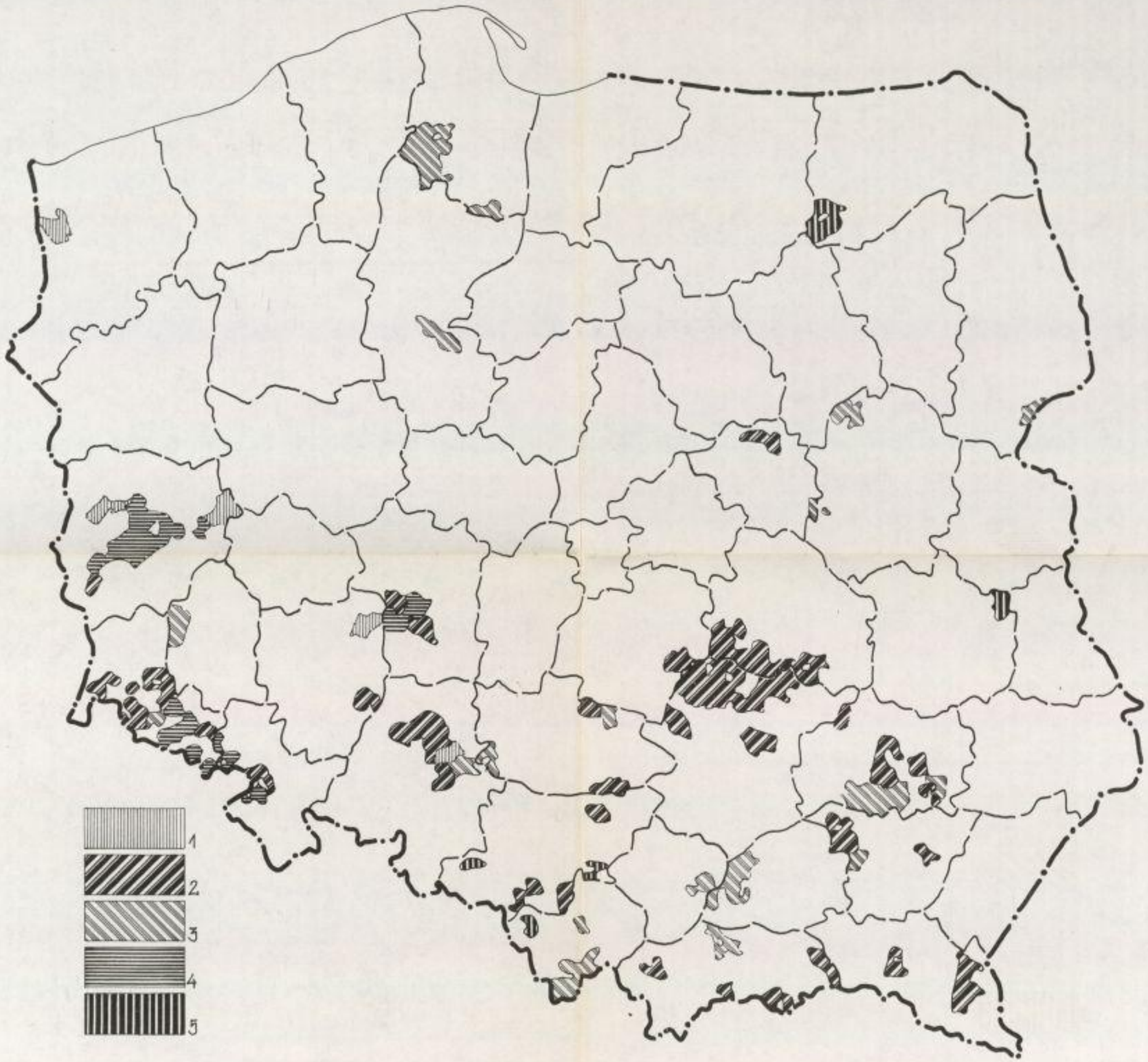
8 — jak wyżej, lecz o 3 klasy,

9 — jak wyżej, lecz o 4 klasy.

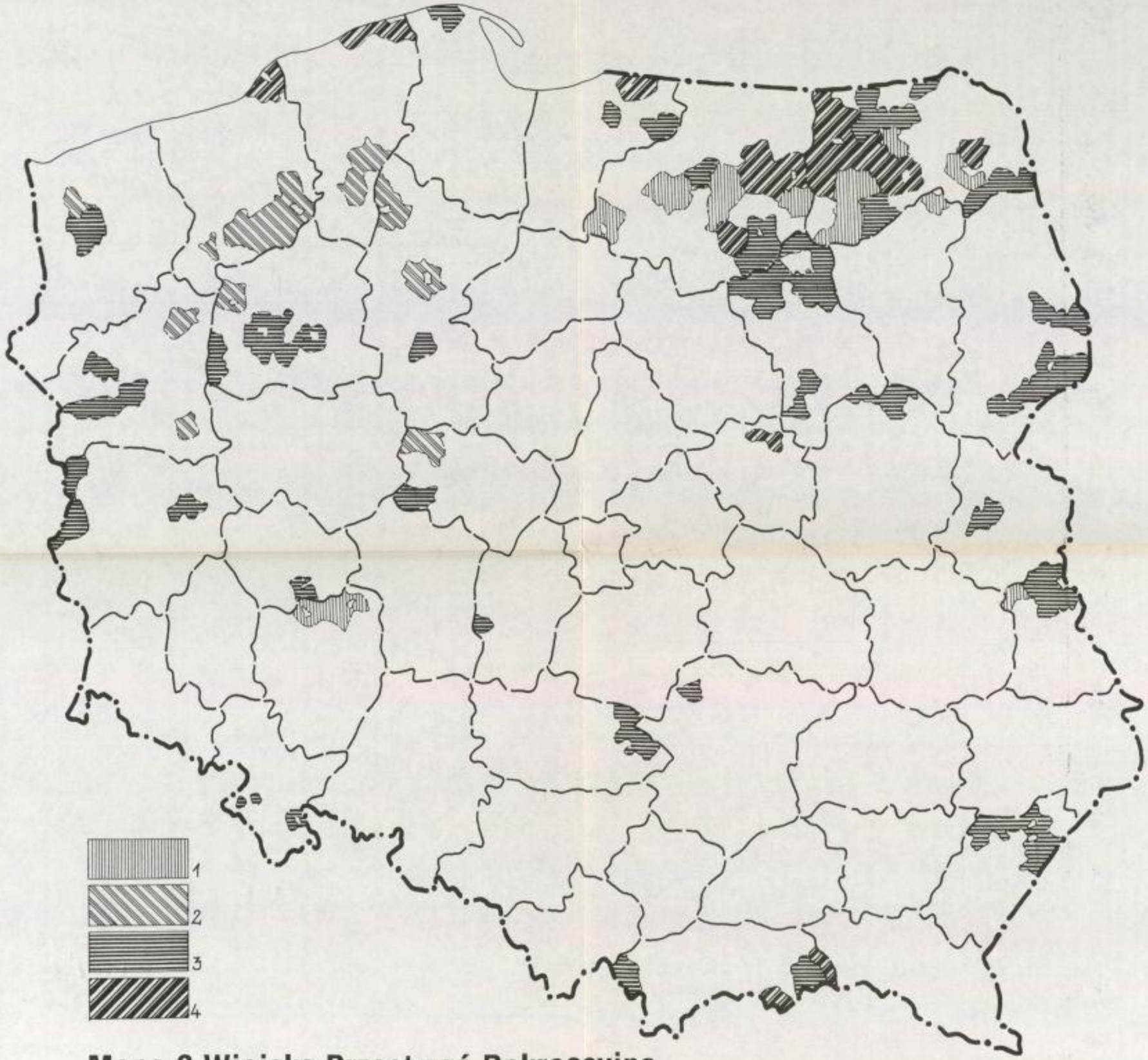
INSTYTUT TURYSTYKI BIBLIOTEKA WARSZAWA

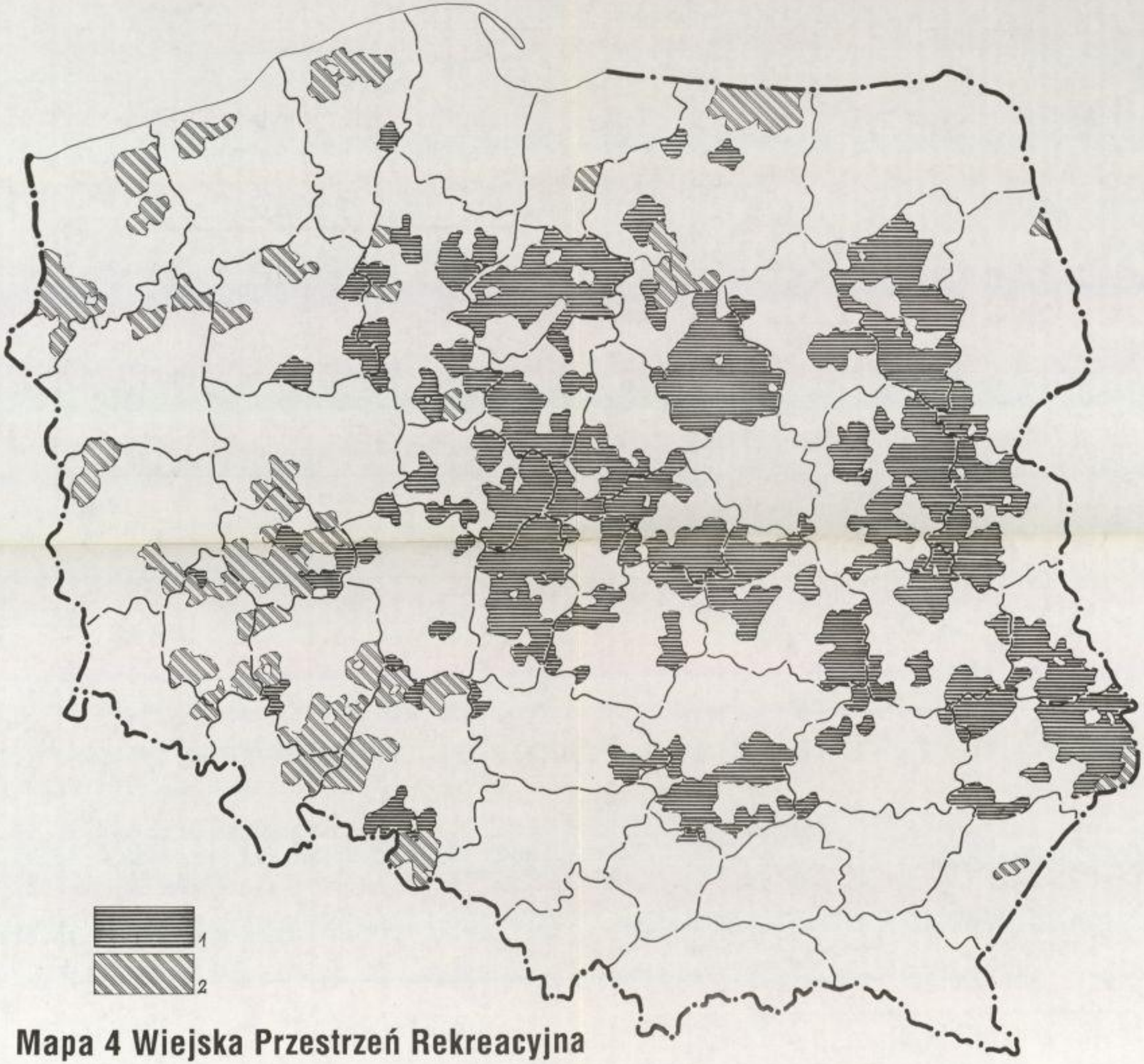
Mapa 1 Wiejska Przestrzeń Rekreacyjna

Mapa 2 Wiejska Przestrzeń Rekreacyjna

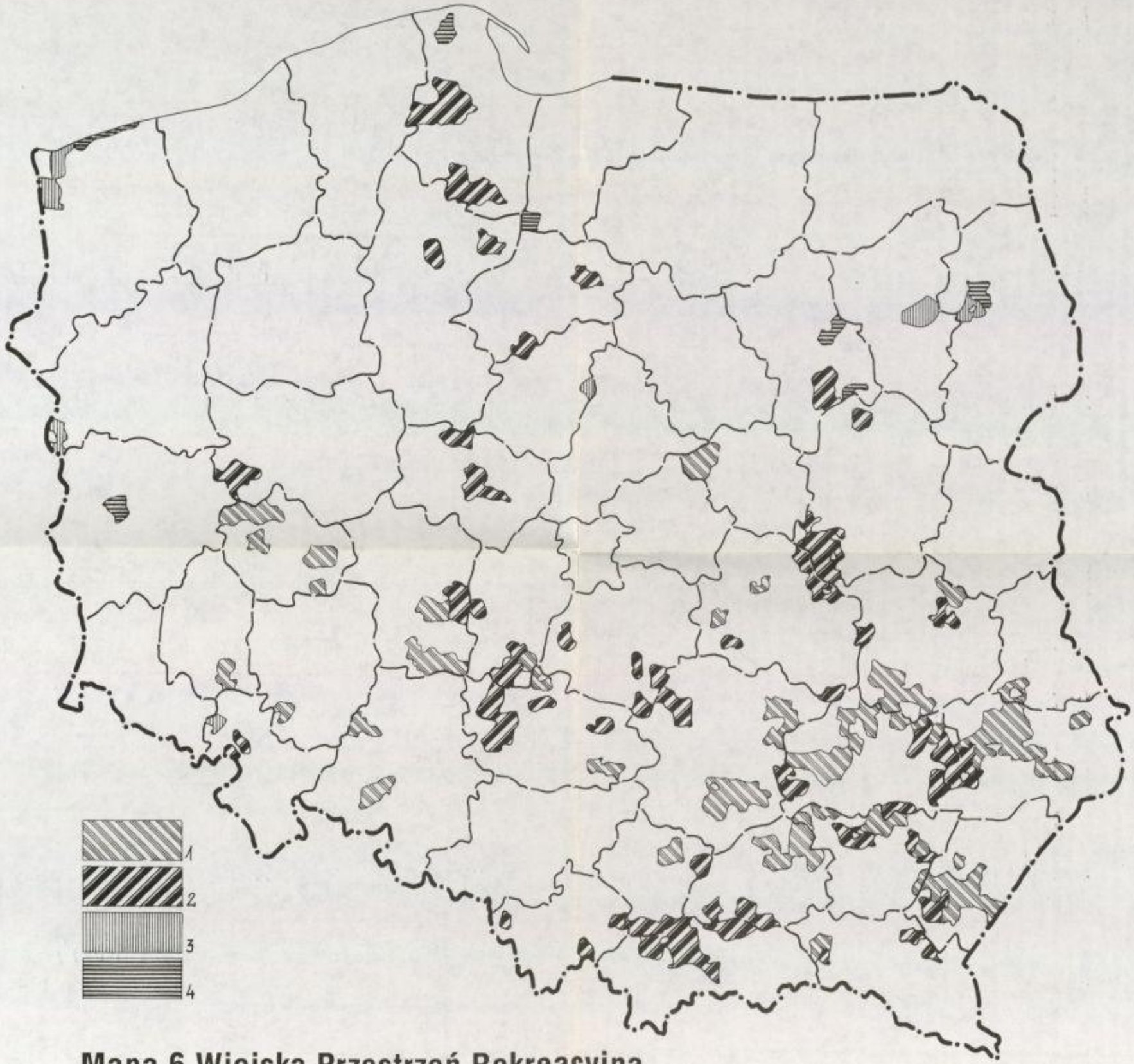
Mapa 3 Wiejska Przestrzeń Rekreacyjna

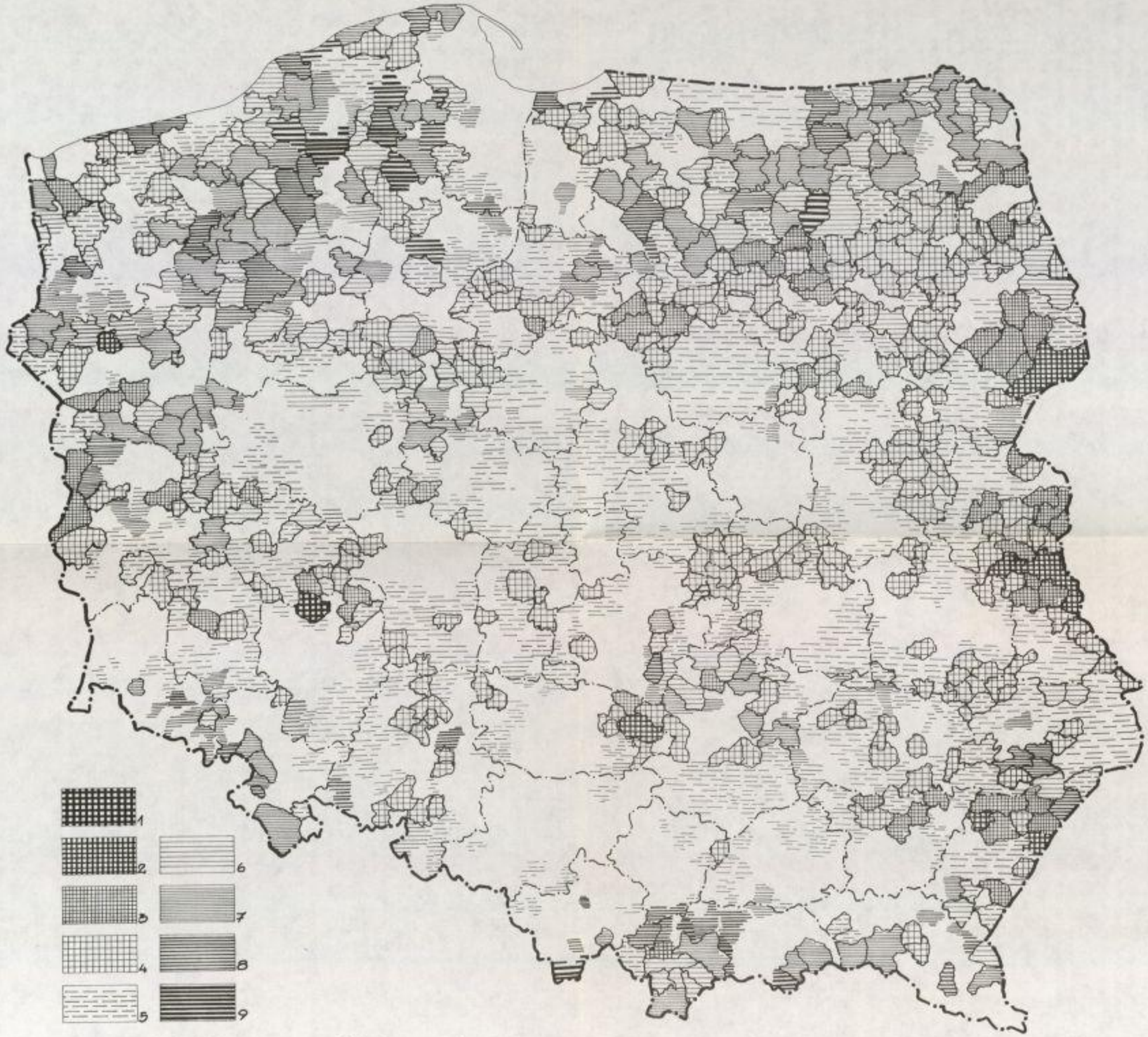
Mapa 4 Wiejska Przestrzeń Rekreacyjna

Mapa 5 Wiejska Przestrzeń Rekreacyjna

Mapa 6 Wiejska Przestrzeń Rekreacyjna

Mapa 7 Wiejska Przestrzeń Rekreacyjna

7522